ТАРАС ШЕВЧЕНКО

VII

ТВОРИ

п.х.

VII

Т. ШЕВЧЕНКО

Т. ШЕВЧЕНКО В РОЦІ СКІНЧЕННЯ АКАДЕМІЇ МИСТЕЦТВ
Автопортрет олівцем 1845 р.

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Т. ШЕВЧЕНКО

ТОМ VII

ПОВІСТІ Й ОПОВІДАННЯ

ХУДОЖНИК — НАЙМИЧКА — ВАРНАК

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ

ВАРШАВА 1934 ЛЬВІВ

Редаґує Комісія для повного видання творів Т. Шевченка:
Голова Комісії О. Лотоцький
Секретар Р. Смаль-Стоцький
Редактор П. Зайцев

Відповідальний редактор: Андрій Петренко

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, вул. Чарнецького ч. 26

Видаючи повісті й оповідання Т. Шевченка в новому перекладі, вважаемо за потрібне попередити їх передмовою, щоб помогти читачеві легше зорієнтуватися в цій, за виразом академика С. Єфремова, „занедбаній спадщині“ нашого великого поета та обєктивно оцінити переведену редакцією працю, не перебільшуючи вимог, які можна до неї поставити.

Про прозові твори Шевченка нераз уже видавали присуд, як про твори, що й у малій мірі не відповідають високій мистецькій вартості його ґеніяльних поезій. Відсилаючи читачів до пояснювальних статтей, що освітлюють літературну вагу й мистецькі прикмети „Повістей К. Дармограя“, звертаемо увагу на те, що до прозових творів Шевченка слід підходити з іншими, ніж до поезій, критеріями. Читати їх треба передовсім, як цінні документи, що дають пребагатий і яскравий матеріял для характеристики поетових переживань та філософічних, мистецьких і соціяльно-політичних його поглядів, а також свідчать про широку самоосвіту, що її потрапив він придбати серед завжди несприятливих, а часом просто траґічних обставин.

Дотеперішні переклади російських повістей Шевченка нікого не задовольняли. Перекладаючи їх наново, редакція не мала змоги зробити переклад

безпосередньо з автографів, що від кінця 1924 року належать Українській Академії Наук у Киеві. Текст прозових творів Шевченка, виданих ще 1888 року „Кіевской Стариной“, що ліг в основу нашого перекладу, хоча й виданий „досить справно“, а проте — дуже далекий від наукової точности, бо в ньому не тільки пороблені „стилістичні виправки“, та трапляються „деякі пропуски“ (як ствердив це акад. С. Єфремов, побіжно ознайомившись із автографами повістей), а проскочили й прикрі помилки, як наслідок невміння читати Шевченкове письмо (як стверджує це редактор нашого видання, що теж ці автографи розглядав ще 1916 року). На превеликий жаль, Академія й досі не опублікувала точного, за автографами перевіреного, тексту повістей.

Оцінюючи даний тут переклад, читачі повинні знати й памятати, що всі повісті Шевченка це — „брулёни, остаточно не викінчені, не оброблені, не переписані“ (С. Єфремов). Шевченко російської мови добре не вмів, — та мова в нього взагалі невироблена, денеде навіть вимучена, думки висловлені неясно, російських слів він уживав не в відповідному значінні. Перекладати такі уступи дуже тяжко. Переборюючи труднощі, що при цьому поставали, редакція приклала зусиль і до того, щоб по змозі не віддалятися від української прозової літературної мови тих часів, але цілковите виконання такого завдання — річ недосяжна, бо сучасна Шевченкові українська проза не знала багатьох виразів, що ввійшли тепер до загального вжитку, а якби їх оминати, то це в неодному випадку затем-

нило би думку автора. Проте редакція старалася використати лексичний матеріял Шевченкової мови та не заступати деяких Шевченкових форм сучасними (численні церковно-словянізми, що їх охоче вживав Шевченко, такі діялектичні форми, як „тілько“, „сижу“, „хожу“ й т. п.).

Годиться теж підкреслити на цьому місці всю абсурдність тверджень, що ними пробували захитати постать Шевченка, як національного українського письменника, використовуючи той факт, що Шевченко писав також і по-російськи. Твердили не раз (а на Совітській Україні роблять це особливо охоче), що Шевченко хитався „між двома стихіями“ — російською й українською. Відсилаючи читачів до статті П. Зайцева, що питання це докладно освітлює, пригадаємо тут тільки слова самого поета, що заохочуючи українських письменників до творчости тільки в рідній мові, писав ще перед засланням:

„А на Москалів не вважайте, — нехай вони собі пишуть по своєму, а ми по своєму: у їх народ і слово, і в нас народ і слово, а чиє краще — нехай судять люди“.

Коли після присуду 1847 року Шевченко й почав писати по-російському, то це сталося головно через те, що після 1847 року, коли не формально, то фактично українське слово було заборонене, й українських творів не було де друкувати, а також тому, що законспірувавшись псевдонімом і пишучи по-російськи, поет свідомо хотів впливати на російську громадську думку, прищеплюючи їй

здорові соціяльні погляди та, зокрема, аґітуючи проти кріпацтва.

Світ знає чимало прикладів, що письменники писали не тільки своєю, а й чужою мовою, зовсім не зміняючи свого національного обличчя. Українські сюжети Шевченкових повістей та український патріотизм, яким вони пересякнуті, — найкраще свідоцтво того, що Шевченко ніколи не вагався й не хитався.

Від 1847 р. до смерти царя Миколи I українська література не могла існувати. Шевченко мовчав, але писав К. Дармограй, що хотів сказати росіянам їх „черствим“ словом те саме, що й у своїх огненних поезіях, хоч і в іншій формі та чужою мовою.

*

Уміщені в цьому томі твори перекладали: повість „Художник“ — Л. Білецький, повість „Наймичка“ — В. Сапіцький, оповідання „Варнак“ — Д. Дорошенко. Переклади їх переглянув і виправив М. Славинський, після чого всі вони були наново порівняні з ориґіналом і ще раз зредаґовані П. Зайцевим та М. Рудницьким, при найближчій участі О. Лотоцького.

ХУДОЖНИК

Великий Торвальдсен почав свою блискучу мистецьку діяльність, вирізьблюючи орнаменти й тритонів із рибячими хвостами для тупоносих копенгаґенських кораблів. Таксамо й мій герой, хоч і не таку блискучу, але також мистецьку працю почав з того, що молов у жорнах охру й мінію та малював підлоги, дахи й паркани. Безрадісний, безнадійний початок! Та чи ж багато вас, щасливих ґеніїв-малярів, починало інакше? Дуже, дуже мало! В Голляндії, наприклад, за найблискучішої її золотої доби, Остаде, Берґгем, Тенєр і ціла плєяда видатних малярів, крім Рубенса й Ван-Дейка, в лахміттях починали й кінчали свою велику карієру. Було б несправедливо вказувати на одну тілько меркантильну Голляндію. Розгорніть Вазарі, і там побачите те саме, коли не гірше. Кажу »гірше« тому, що тоді навіть політика намісників святого Петра вимагала вибагливої декорації для засліплення юрби й затемнення єретичної науки Віклєфа й Гуса, що вже починала виховувати безстрашного домініканця Лютера. Та й тоді, кажу, коли Юлій II і Лев X схаменулись і сипали золото першому ліпшому маляреві та муляреві, — і за тих золотих часів вмирали з голоду великі майстри, як, наприклад, Корреджіо й Цампієрі. І таке, на жаль, траплялося дуже часто завжди й скрізь, куди тільки проникало божественне животворне мистецтво; трапляється таке й у нашому девятнадцятому освіченому столітті, — столітті філантропії й усього того, що спрямоване на користь людства, при

всіх його засобах одвести й захистити жертви, »карающей богинѣ обреченныя«.

Защо ж, питаю, цим втіленим янголам, цим представникам живої чесноти на землі, завжди припадає така сумна, така гірка доля? Мабуть за те, що вони — втілення янголів!

Але ці міркування провадять тілько до того, що віддалюють од читача річ, яку маю намір показати, мов на долоні.

Літні ночі в Петербурзі я мало не завжди проводив на вулиці або десь на островах, та найчастіше — на академічній набережній. Особливо подобалось мені це місце тоді, коли Нева спокійна та коли вона, наче ґіґантське дзеркало, відбиває в собі з усіма подробицями величний портик Румянцевського музею, ріг сенату та червоні фіранки в домі графині Ляваль. За зимових довгих ночей цей дім освітлювали зсередини; червоні фіранки, як огонь горіли на темному тлі, і мене завжди брала досада, що Нева вкрита льодом і снігом, і що декорація втрачає свій властивий ефект.

Любив я також улітку зустрічати на Троїцькому мості схід сонця. Чудова, велична картина! У справжньому мистецькому творі є щось принадливе, щось краще за саму природу, — це піднесена душа мистця, це божественна творчість. Зате й у природі трапляються такі чудові явища, що перед ними поет-маляр падає ниць та тілько дякує Творцеві за солодкі, чарівні хвилини.

Я часто милувався пейзажами Щедріна, особливо ж захоплювала мене його невелика картина »Портічі перед заходом сонця«. Чарівливий твір! Але він ніколи не чарував мене так, як удосвіта краєвид із Троїцького мосту на Виборзьку сторону.

Раз якось, натішившись досхочу цією нерукотворною картиною, пройшов я до Літнього

Алея статуй в Літньому саду в Петербурзі.

саду відпочити. Я ніколи, як мені траплялося бувати в Літньому саду, не зупинявся в жадній з алей, оздоблених мармуровими статуями: на мене ці статуї робили найгірше враження, особливо огидний Сатурн, що жере таку огидну, як і він сам, свою дитину. Я завжди оминав цих незграбних богинь і богів, сідав одпочити на березі озерця й милувався прекрасною ґранітовою вазою та величною архітектурою Михайлівського замку.

Наближаючись до того місця, де велику алею перетинає алея поперечня та де в гурті богів і богинь Сатурн жере своє дитя, я ледве не наткнувся на живу людину в брудному пістрьовому халаті, що сиділа на відрі саме проти Сатурна.

Я зупинився. Хлопець (бо це справді був хлопець літ чотирнадцяти чи пятнадцяти) оглянувся й почав щось ховати за пазуху. Я підійшов до нього ближче й запитав, що він тут робить.

— Я нічого не роблю, — відповів він сором-

ливо: — йду на роботу та по дорозі зайшов до саду, — і, помовчавши трохи, додав: — я рисував.

— Покажи, — кажу, — що ти рисував.

Він вийняв із пазухи чвертку сірого писального паперу й несміливо подав мені. На чвертці був досить вірно означений контур Сатурна.

Довго я тримав рисунок у руках і милувався замурзаним лицем автора. У неправильному, худорлявому обличчі його було щось привабливе, особливо в очах, — розумних та, як у дівчини, лагідних.

— Ти часто ходиш сюди рисувати? — запитав я його.

— Що-неділі, — відповів він: — а коли близько де працюю, то й у будні захожу.

— Ти вчишся на маляра?

— І на живописця, — додав він.

— У кого ж ти вчишся?

— У кімнатного маляра Ширяєва.

Я хотів розпитати його докладніше, але він узяв в одну руку відро з жовтою фарбою, а в другу жовтого, стертого, великого квача й намірявся йти.

— Куди ти поспішаєш?

— На працю. Я вже й так спізнився; як хазяїн прийде, попаде мені.

— Зайди до мене в неділю вранці і, коли в тебе єсть якісь рисунки твоєї роботи, то принеси мені показати.

— Добре, прийду; але де ви живете?

Я записав йому адресу на його рисунку, і ми розсталися.

У неділю ранком я повернувся з цілонічної своєї прогулянки, й у коридорі перед дверима свого помешкання зустрів мене мій новий знайомий, та вже не в пістрьовому брудному халаті, а в чомусь подібному до сюртука рудуватої барви, з великим згортком паперу в руках. Я привітався з ним і простягнув йому руку. Він кинувся до руки й хотів її поцілувати. Я висмикнув руку, мене засоромила його рабська улесливість. Я мовчки ввійшов до хати, а він зостався в коридорі. Я скинув сюртук, одяг блюзу, закурив цигару, а його все ще немає. Я вийшов у коридор, дивлюся, — приятеля мого наче й не було; я зійшов униз, питаю двірника: чи не бачив такого й такого? — Бачив, каже, малого з паперами в руці, — вибіг на вулицю. Я на вулицю, — й слід замело· Мені стало сумно, наче я втратив щось мені дороге. Нудився я до найближчої неділі й ніяк не міг збагнути, яка була причина наглої втечі мого приятеля.

Діждавшись неділі, я другої години вночі пішов на Троїцький міст і, намилувавшись сходом сонця, пішов до Літнього саду, обійшов усі алеї, — немає мого приятеля. Хотів був уже йти додому та згадав Аполлона Бельведерського, себто пародію на Бельведерського бога, що стоїть осторонь коло самої Мойки. Я туди, а приятель мій уже й тутечки.

Побачивши мене, він покинув рисувати й почервонів аж по вуха, наче дитина, що її піймали, як краде солодке. Я взяв його за тремтячу руку, і, як злочинця, повів до павільйону та мимохідь звелів заспаному трахтирному ґарсонові принести чаю.

Як умів, приголубив я свого приятеля і, коли він опритомнів, запитав його, чому він утік із коридору.

— Ви на мене розсердились, і я злякався, — відповів він.

— І в думці в мене не було на тебе сердитись, — сказав я йому. — Але мені прикре було твоє пониження. Тілько пес руки лиже, а людина цього не повинна робити.

Цей сильний вираз так мого приятеля вразив, що він знову схопив був мою руку. Я розсміявся, а він почервонів, як рак, і стояв мовчки, схиливши голову.

Напившися чаю, ми розстались. Прощаючись, я сказав йому, щоб він неодмінно зайшов до мене або сьогодні, або найближчої неділі.

Я не маю щасливої вдачі відразу розгадувати людей; зате маю нещасливу вдачу швидко сходитись із людиною. Тому, кажу, нещасливу, що рідко коли скоре зближення мені обходилось дурно, особливо з кривими й косоокими. Ці криві та косоокі дались мені в знаки! Скільки не траплялось мені з ними стикатися, — хоч би один серед них був порядний, усе — погань; та, може, це вже така моя доля?

Ледве втретє бачу я мого нового знайомого, а вже сприятелював із ним, уже до нього прихилився, вже полюбив його. Справді, в його обличчі було щось таке, чого не можна було не полюбити. Лице його, спочатку ніби негарне, щодалі ставало мені миліше. І є ж на світі такі щасливі обличчя!

Я пішов просто додому, щоб мій приятель не мусів ждати мене на коридорі. І от, іду по сходах, а він уже тут, у тому самому рудуватому сюртуці, вмитий, зачісаний, усміхається до мене.

— З тебе — добрий скороход, — сказав я: — ти ж іще заходив до себе додому? Як це ти встиг так швидко?

— Та я поспішав, — одповів він, — щоб бути вдома, як хазяїн прийде з церкви.

— Хіба в тебе хазяїн суворий? — запитав я.

— Суворий і...

— І лихий, — хочеш сказати.

— Ні, скупий, — хотів я сказати. — Він побє мене, а сам радітиме, що я спізнився до обіду.

Ми ввійшли до хати. В мене на мольберті стояла копія з »Старого« Веляскеза, що в Строґановій ґалєрії, і він прилип до неї очима. Я взяв у нього з рук згорток, розгорнув і став розглядати. Тут було все, що знекрашує Літній сад, од вертких, солодко всміхнених, богинь до гидкого Геракліта і Пракліта, а вкінці — кілька рисунків із барелєфів, що прикрашують фасади деяких домів, у тому числі й барелєфи з купідонами, що оздоблюють дім архітектора Монферрана на розі набережної Мойки й Фонарного проулку.

Одне, що мене вразило в цих більш аніж слабких контурах, це надзвичайна схожість із ориґіналами, особливо в контурах Пракліта й Геракліта. Вони були виразніші за свої ориґінали, правда, й огидніші, — та всеж на рисунки не можна було дивитися байдуже.

Я в душі тішився своєю знахідкою. Мені тоді й на думку не прийшло запитати себе, що я робитиму при моїх більше ніж обмежених достатках з отим діямантом у кожусі? Правда, в мене вже й тоді промайнула ця думка, та тут-таки враз і потонула в приказці: »Бог не без милости, козак не без долі«.

— Чому в тебе немає ані одного рисунка відтушованого? — запитав я його, віддаючи йому згорток.

— Я рисував усі ці рисунки ранком, ще вдосвіта.

— Тобто, ти не бачив їх, як вони освітлені?

— Я ходив і вдень дивитися на них, але тоді не можна було рисувати: люди ходили.

— Що ж ти гадаєш тепер робити: зостатись у мене обідати чи йти додому?

Він хвилинку помовчав і, не підводячи очей, ледве чутно сказав:

— Я зостався б у вас, коли б ви дозволили.

— А як ти потім виправдаєшся перед хазяїном?

— Скажу, що спав на горищі.

— То ходім обідати.

У мадам Юрґенс із гостей ще не було нікого, коли ми прийшли, і я був дуже радий: мені було б прикро зустрінути якесь чиновницьке випрасоване обличчя, що безглуздо всміхалося б, дивлючись на мого не зовсім чепурного приятеля.

Після обіду думав був я повести його до академії й показати йому »Останній день Помпеї«, але — не все відразу. Замість того я запропонував йому або піти походити бульваром, або почитати книжку; він вибрав останнє, а я, щоб зробити йому іспит і з цього предмету, казав йому читати вголос. При першій сторінці знаменитого роману Діккенса »Нікляс Нікльбі« я заснув; але тому не винен ні автор, ні читець, — мені просто хотілося спати, бо я не спав уночі.

Коли ж я прокинувся й вийшов до другої кімнати, мені якось мило впала в око моя бурлацька студія: ні недокурків цигар, ні тютюнового попелу ніде не було помітно; скрізь усе було прибране й заметене, навіть палітра з засохлими фарбами, що висіла на цвяху, і та була вичищена й блищала, як шкло; а той, хто приклав руку до всієї цієї гармонії, сидів біля вікна й рисував маску вславленої натурниці Торвальдсена Фортунати.

Все це було мені дуже приємно. Ці послуги яскраво промовляли на його користь. А проте сам не знаю чому, не подав я йому й знаку про моє задоволення; але виправив йому контур, наклав тіні, й ми пішли до »Капернауму« пити чай. »Капернаум« — себто трахтир »Берлін« — на розі Шостої Лінії й Академічного проулку; так охристив його,

здається, Піменов в часи свого очайдушного студентства. За чаєм мій приятель розповів мені про своє життя-буття. Сумне, невеселе оповідання! Але він розповів його так наївно, так просто, без тіні нарікання й докорів. До цієї сповіді я думав був про те, як дати йому кращу освіту, але, вислухавши сповідь, перестав і думати: він був кріпак.

Мене так заскочило це сумне відкриття, що я втратив усяку надію його перевиховати. Мовчанка тяглася принаймні з півгодини. Він збудив мене з того остовпіння своїм плачем. Я глянув на нього й запитав, чого він плаче.

— Вам прикро, що я...

Він не договорив і залився сльозами.

Я заспокоїв його, як міг, і ми повернулись до мене додому.

Дорогою зустрінули ми старого Венеціанова. Після перших привітань він пильно подивився на мого товариша й запитав, привітно всміхаючись:

— Чи це не майбутній маляр?

Я відповів йому — і так, і ні. Він запитав про причину. Я пояснив йому пошепки. Старий задумався, стиснув мені міцно руку, і ми розстались.

Венеціанов своїм поглядом та стисненням руки ніби докоряв мені за зневіру. Я підбадьорився і, згадавши декого з малярів, учнів і вихованців Венеціанова, хоч і неясно, але побачив наче б то якусь надію на обрії.

Надвечір мій protegé, прощаючись зо мною, попросив у мене якогобудь естампика для зрисування. У мене був один примірник, якраз тоді видрукований, а саме »Геркулес Фарнезький«, виґравірований Служинським з рисунку Завялова, та ще »Аполліно« Лосенка. Я загорнув оріґінали аркушем петергофського паперу, дав йому італійських олівців, порадив, як зберігати їх,

щоб не шкарубіли, й ми вийшли на вулицю. Він пішов додому, а я до старого Венеціанова.

Не місце й недоречі розповідати тут про цього чоловіколюбця-маляра. Нехай це зробить хтось із численних його учнів, що докладніше, ніж я, знає всі його великодушні подвиги на ниві мистецтва.

Я оповів старому все, що знав про свого знайду, й просив його поради, що мені робити на майбутнє, щоб довести діло до бажаних наслідків. Він, як людина в таких справах практична, не пообіцяв мені й не порадив нічого певного: радив тільки познайомитися з його хазяїном та по змозі полегшувати його теперішнє тяжке становище.

Я так і зробив. Не чекаючи неділі, вже другого дня вдосвіта пішов до Літнього саду. На жаль, свого приятеля я там не знайшов; те саме було другого й третього дня, і я вирішив заждати, що скаже мені неділя.

У неділю ранком мій приятель зявився й на мій запит, чому його не було в Літньому саду, відповів мені, що в них почалась праця в Великому театрі (в той час Кавос переробляв середину Великого театру) і що через те він не може відвідувати Літнього саду.

І цю неділю ми провели з ним так, як і минулу. Надвечір, уже розстаючися з ним, я запитав імя його хазяїна, та в які години він буває на праці.

Другого таки дня я зайшов до Великого театру й познайомився з хазяїном. Перейшов всяку міру, вихваляючи його трафарети та рисунки на стелі його власної композиції, чим і поклав міцний фундамент під наше знайомство.

Хазяїн мого приятеля був майстер живописного малярського цеху; тримав він постійно трьох, а іноді й більше невмивак у пістрьових халатах під назвою учнів, та, як було треба, ще най-

мав поденно й помісячно від одного до десяти костромських селян-малярів і шклярів, так що в своєму цеху він був і мистецтвом, і капіталом неостанній майстер. Крім згаданих матеріяльних прикмет, я в нього побачив на стінах кілька ґравюр — Одрана й Вольпато, а на комоді кілька томів книг, серед яких і »Подорож Анахарсіса Молодшого«. Це мене підбадьорило. Та, на жаль, коли я йому здалека натякнув про поліпшення стану його пістрьових учнів, його здивувала така дика думка, й він почав мені доводити, що це потягло б за собою не що інше, як їх власну загибель.

Для першого разу я йому не перечив, та й марно було б переконувати його в протилежному: люди матеріялістичні й нерозвинені, що прожили свою злиденну молодість у бруді та скруті і ледве-ледве вилізли на світ Божий, не вірять жадній теорії; для них нема інших шляхів до добробуту, крім тих, які вони пройшли самі, а часто до цього грубого переконання домішане ще й найгрубіше почуття: мене, мовляв, не гладили по головці, за щож я буду когось гладити?

Майстер малярного цеху, здається, не був далекий од такого антилюдського почуття. Одначе згодом мені пощастило вмовити його, щоб він не перешкожав моєму protegé відвідувати мене підчас свят і в будні, коли праці немає, наприклад, зимою. Він хоч і згодився, та все ж дивився на це, як на пестощі, що не доводять ні до чого іншого, як до загибелі. Він малощо не вгадав...

Минуло літо й осінь, настала зима. Праця в Великому театрі була закінчена. Театр одчинено, й чарівниця Таліоні почала свої чарівні еволюції. Молодь була як не своя, а старі просто казилися. Одні тільки суворі матрони та очайдушні баламутки вперто мурмосились та підчас найнесамовитіших оплесків призирливо промовляли: „mauvais genre“, а неприступні пуританки хо-

ром вигукували: »розпуста! розпуста! публічна розпуста!« І так оті святенниці й лицемірки не пропускали ані одного спектаклю Таліоні, а коли вславлена артистка погодилася стати Princesse Trabuccne, вони перші оплакували велику втрату й осуджували жінку за те, чого самі не могли зробити, хоч би з якими косметичними засобами.

Карло Великий (так звав небіжчик Василь Андрієвич Жуковський нині також покійного Карла Павловича Брюлова) безмежно любив прекрасне мистецтво, в чому воно б не виявлялось, але до сучасного балєту був він малощо не байдужий, і коли говорив іноді про балєт, то не інакше, як про цукрову іграшку. На закінчення свого тріюмфу Таліоні протанцювала качучу в балєті »Гітана«. Того самого вечора пронеслася качуча по цілій нашій Пальмірі, а другого дня вона вже панувала і в палацах аристократії і в тихому закутку коломенського урядовця. Скрізь качуча — і вдома, і на вулиці, і за робочим столом, і в трахтирі, і... за обідом, і за вечерею, одно слово: завжди й скрізь качуча. Не кажу вже про вечірки й вечерниці, де качуча стала необхідною річчю. Це все нічого: красі й молодості все це личить; але шановні матері й навіть батьки родин, і ті — теж туди. Це була просто хороба св. Віта в подобі качучі. Батьки й матері незабаром схаменулись та повбирали, як Гітан, своїх діток, що ледве починали ходити. Бідні маленькі, скільки вони пролили сліз через оту кляту качучу! Але зате ефект був повний, ефект, що дійшов до спекуляції. Наприклад, коли в амфітріона не було власного карапузика, то вечірки прикрашувались карапузиком Гітаном, позиченим за гроші. »Свѣжо преданіе, а вѣрится съ трудомъ«.

В час найгарячішої качучоманії відвідав мене Карло Великий (він любив одвідувати своїх учнів), сів на канапу й задрімав. Я мовчки милувався його

розумною, кучерявою головою. За хвилину він швидко підвів очі, засміявся й запитав мене:

— Знаєте що?

— Не знаю, — відповів я.

— Сьогодні Губер (перекладчик »Фавста«) обіцяв мені дати білєт на »Гітану«, — ходімо!

— Коли так, то пошліть свого Лукіяна до Губера, щоб він дістав два білєти.

— Чи не побіг би цей малий, — сказав він, — вказуючи на мого протеже.

— Ще й як побіжить, — пишіть записку.

На клаптику сірого паперу він написав італійським олівцем: »Дістань два білєти. К. Брюлов«. До цього лаконічного послання я додав адресу, і Меркурій мій полетів.

— Що це в вас, — модель чи слуга? — запитав він, указуючи на двері, що зачинялись.

— Ні се, ні те, — відповів я.

— Обличчя його мені подобається, — не кріпацьке.

— Зовсім не кріпацьке, автім... — я не договорив і спинився.

— Автім кріпак? — підхопив Брюлов.

— На нещастя, так, — додав я.

— Барбаризм, — прошепотів Брюлов і задумався. Після хвилини роздуму він кинув на підлогу цигару, взяв капелюха і вийшов, але зараз же вернувся й сказав:

— Підожду його: мені хочеться ще раз глянути на його обличчя, — і, закуривши цигару, промовив: — покажіть мені його працю!

— Хто вам підказав, що в мене є його праця?

— Повинна бути, — сказав він рішуче.

Я показав йому маску Лаокоона, рисунок викінчений, і зліпок Мікеля Анджельо, тільки накреслений. Він довго дивився на рисунки, себто держав рисунки в руках, а дивився... Бог його знає, куди він тоді дивився.

— Хто такий його пан? — запитав він, підвівши голову.

Я сказав йому прізвище дідича.

— Про вашого учня треба добре подумати. Лукіян обіцяв почастувати мене ростбіфом, приходьте обідати.

Сказавши це, підійшов до дверей і знов спинився:

— Приведіть його колинебудь до мене. До побачення!

І він вийшов.

За чверть години повернувся мій Меркурій і повідомив, що »вони«, себто Губер, хотіли самі зайти до Карла Павловича.

— А чи знаєш ти, хто такий Карло Павлович? — запитав я його.

— Знаю, — відповів він, — тілько я його ніколи на очі не бачив.

— А сьогодні?

— Хіба це був він?

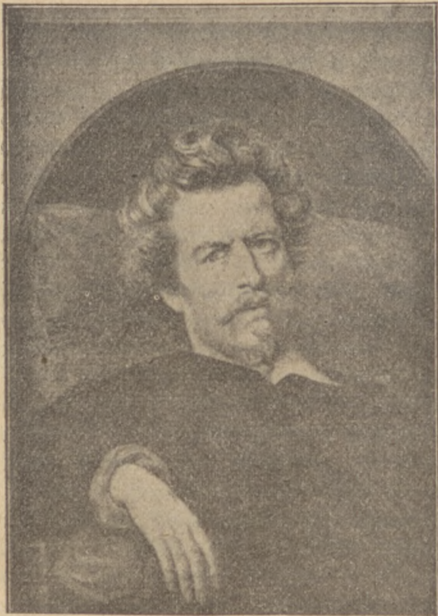
— Він.

— Чому ж ви мені не сказали, я хоч би глянув на нього, а то я думав — так собі якийсь пан. Чи не зайде він до вас ще колинебудь? — запитав він, помовчавши трохи.

— Не знаю, — сказав я й став одягатись.

— Боже мій, Боже мій! Якби на нього хоч здалека подивитись! — Знаєте, — говорив він далі — коли я йду вулицею, все думаю про нього і, приглядаючись до прохожих людей, очима шукаю його між ними. Портрет його, кажуть, дуже подібний до того, що на »Останньому дні Помпеї«.

— Подібний... а ти все таки не пізнав його, коли він був тут. Та не журись, якщо він до неділі не прийде до мене, то ми з тобою в неділю підем з візитою до нього. А покищо, ось тобі квиток до мадам Юрґенс: я сьогодні вдома не обідаю.

К. П. Брюлов.

Розпорядившися так, я вийшов.

В робітні Брюлова я застав В. А. Жуковського і М. Ю. графа Вєльгорського. Вони милувались іще нескінченою картиною »Розпяття Христа«, мальованою для лютеранської церкви Петра й Павла. Голова ридаючої Марії Магдалини вже була викінчена, і В. А. Жуковський, споглядаючи на цю чудову заплакану красуню, сам заплакав та, обіймаючи Карла Великого, цілував його так, наче створену ним красуню.

Частенько доводилось мені разом із Брюловим бувати в Ермітажі. Це були блискучі лєкції з теорії малярства; і кожного разу такі виклади закінчувались Тенєром і зокрема його »Казар-

мою«. Перед цією картиною, бувало, подовгу він спинявся і, після надхненого, сердечного панеґірика вславленому флямандцеві, додавав: »Задля самої цієї картини можна приїхати з Америки«. Те саме можна тепер сказати про »Розпяття«, а особливо про голову ридаючої Марії Магдалини.

Після обіймів та поцілунків Жуковський вийшов до другої хати. Брюлов, побачивши мене, всміхнувся до мене й пішов за Жуковським. За пізгодини вони повернулись до робітні, і Брюлов, підійшовши до мене, сказав, усміхаючись: »фундамент закладено«. Тої самої хвилини відчинились двері й увійшов Губер, вже не в мундірі інженера шляхів, а в чорному чепурному фраку. Ледве встиг він уклонитися, як до нього підійшов Жуковський і, приязно стискаючи йому руку, просив його прочитати останню сцену з Фавста. Губер прочитав. Враження було велике, і поет був нагороджений щирим поцілунком другого поета. Незабаром Жуковський і граф Вєльгорський вийшли з робітні. Губер, почуваючи себе вільніше, прочитав нам новонароджену »Терпсихору«, після чого Брюлов сказав:

— Нізащо не піду дивитись на »Гітану«.

— Чому? — запитав Губер.

— Щоб зберегти віру в твою Терпсихору.

— Якто?

— Краще вірити в прекрасний вимисел, ніж...

— Цим хочеш сказати, — перебив його поет, — що моя поезія вища за божественну Таліоні? Мізинця, нігтя на її мізинці вона не варта, єй же Богу! Але я малощо не забув, що сьогодні в »Александра« їмо макарони й стуфато з лякріма крісті. Там буде Нестор, Міша etc., etc... і нарешті Пяненко. Їдьмо!

Брюлов узяв капелюха.

— От, знову мало не забув... — додав Губер, виймаючи з кишені квитки, — ось тобі два

квитки, а після спектаклю — до Нестора на »біржу« (так жартовливо звались літературні вечорі Кукольника).

— Памятаю, — відповів Брюлов, — і, вдягши капелюха, подав мені квиток.

— І ви з нами? — сказав Губер, звертаючись до мене.

— І я з вами, — відповів я.

— Їдьмо, — сказав Губер, — і ми вийшли в коридор. Лукіян, зачиняючи двері, пробубонів:

— Ось тобі й ростбіф!

Після макаронів, стуфато й лякріма-крісті компанія вирушила на »біржу«, а ми, себто я, Губер і Карло Великий пішли до театру. Дожидаючи увертюри, я милувався творами мого протеже. Для всіх орнаментів та арабесків, що оздоблювали пляфон Великого театру, рисунки зробив він за вказівками архітектора Кавоса. Про це розповів мені не він сам і не його честолюбний хазяїн, а механік Карташов, що постійно бував при роботах і щоранку частував мого протеже чаєм. Я хотів був про арабески свого учня сказати Брюлову, але загреміла увертюра, і всі, а з ними й я, спрямували свої очі на завісу. Увертюра скінчилась; завіса ворухнулась і підвелась догори; почався балєт. До качучі все йшло гаразд: публіка трималась, як кожна добре вихована публіка. Коли ж ударили в кастанєти, все здрігнулось і затремтіло. Оплески пролунали в салі, спочатку тихо, як далеке гуркотіння грому, далі — ставали голосніші й голосніші; коли ж качуча скінчилася, вибухли громом. Вихована публіка, а з нею й я, грішний, наче показилися: реве, хто й як може, хто „bravo", хто „da capo", а хто тільки стогне та руками й ногами працює. Після першого вибуху я глянув на Карла Великого, а з нього бідного аж піт градом котиться, працює руками й ногами й щодуху кричить: „da capo!" — Таксамо й Губер. Я трохи відітхнув та й собі за вчителем.

Поволі буря почала спадати; викликана вдесяте чарівниця, пурхнула на сцену та після кількох найґраціозніших кніксенів щезла.

Аж тоді Карло Великий устав, витер з чола піт і, звертаючись до Губера, промовив:

— Ходім на сцену, познайом мене в нею.

— Ходім, — сказав у захваті Губер, — і ми пішли за куліси. За кулісами вже роїлась юрба приклонників, що складалась переважно з поважних лисин, окулярів і біноклів. До них примостилися й ми. Не без труднощів просунулись ми до середини цієї маси. І — Боже, що ми там побачили! Пурхлива, легенька, як зефір, чарівниця лежала у вольтерівському кріслі з роззявленим ротом, з роздутими, як в арабського коня, ніздрями, а по лиці, — як вода весною, — текли мутні струмки, змішані з потом, з білилами та з румянами.

— Гидко! — сказав Карло Великий і подався назад; я за ним, а бідний Губер, справді бідний, бо він оце саме скінчив одповідний до моменту комплімент і, зголошуючи прізвище Брюлова, оглянувся навколо, а Брюлов зник. Не знаю, як Губер виплутався з тої халепи.

Залишався ще один акт балєту, але ми покинули театр, щоб не псувати десерта капустою, як висловився Брюлов. Не знаю, чи відвідував він балєт після »Гітани«; знаю тілько, що він ніколи потім про балєт не говорив.

Вертаюсь до свого героя. Після слів, що їх сказав мені Брюлов: »фундамент закладено«, надії почали прибирати в моїй уяві більш означені форми. Я почав думати, чим би кращим зацікавити свого учня; мої домашні засоби були нікчемні. Я думав про античну ґалєрію; Андрій Григорович, наглядач за ґалєрією, певно погодився б, але статуї в ґалєрії так освітлені, що їх рисувати не можна. Надумався я та й звернувся з двадцятьма

копійками до живого Антиноя, натурника Тараса, щоб він у позакласові години пускав мого учня до ґіпсового класу. Так і сталося. Цілий тиждень він навіть обідав у класі, нарисував голову Люція Верра, розпусного повірника Марка Аврелія, і голову Ґенія — твір Канови. Потім я його перевів до фіґурного класу та для першого разу звелів йому зрисувати Антиноя з чотирьох боків. У вільну годину приходив я до класу й заохочував невтомного працьовника фунтом ситниці та шматком ковбаси, звичайно ж він обідав шматком чорного хліба з водою, — якщо Тарас води принесе. Траплялося, що й я, милуючись Бельведерським торсом, не витримував і сідав рисувати. Чудовий, зразковий твір стародавньої скульптури! Недурно сліпий Мікель Анджельо захоплювався, обмацуючи цей уламок »Геркулеса на спочинку«. І дивно! Якийсь пан Ґерсеванов у своїх подорожніх вражіннях так по-мистецькому правильно оцінює педаґоґічний твір Мікеля Анджельо »Страшний Суд«, фрески божественного Рафаеля й багато інших вславлених творів скульптури й малярства, а в Аполлоні Бельведерському бачить тільки уламок мармуру й більш нічого. Дивно! Після Антиноя мій приятель зрисував Ґерманіка й Фавна, що танцює, і одного прегарного ранку я його представив Карлові Великому. Захоплення мого учня не можна списати, коли Брюлов ласкаво й поблажливо похвалив його рисунки.

Я в житті своєму не бачив веселішої й щасливішої людини, якою був він кілька день.

— Невже Брюлов завжди такий добрий, такий ласкавий? — спитав він мене кілька разів.

— Завжди, — відповідав я.

— І ця червона кімната — його улюблена хата?

— Улюблена, — відповів я.

— Все червоне! кімната червона, канапа червона, фіранки на вікні червоні, халат червоний

і рисунок червоний! Усе червоне. Чи ж побачу я його ще колинебудь так близько?

І після цього запитання мій приятель починав плакати. Ясна річ, я не потішав його; та й яке співчуття, яка втіха може бути вищою за ці щасливі, за ці райські, божественні сльози? — Все червоне! — повторював він крізь сльози.

Червона кімната, обвішана переважно східньою дорогою зброєю, освітлена крізь прозорі червоні фіранки сонцем, і мене, вже звиклого до цієї декорації, на якусь хвилину була вразила, а для нього вона залишилась памятною до могили. Після довгих та страшних переживань забув він усе: і мистецтво, і духове життя своє, й кохання, що його отруїло, і мене, щирого свого приятеля, — все, все забув. Але червона декорація й Карло Павлович були його останніми словами.

Другого дня після цієї візити зустрінувся я з Карлом Павловичем, і він запитав мене про адресу, імя й прізвище власника мого протеже. Я подав йому. Він узяв візника й поїхав, сказавши мені:

— Увечорі зайдіть.

Увечорі я зайшов.

— Це найбільша свиня в торжковських патинках, — такими словами зустрів мене Карло Павлович.

— Що таке? — спитав я його, догадавшись, про кого йде мова.

— А таке, що ви завтра підете до цієї амфібії, щоб він визначив ціну за вашого учня.

Карло Великий був обурений. Довго ходив він мовчки по хаті, нарешті плюнув і промовив: »вандалізм!«

— Ходім нагору, — додав він, звертаючись до мене, і ми мовчки пішли нагору, де містилася його спальня, бібліотека і разом їдальня.

Він звелів подати лямпу, попросив мене прочитати щонебудь уголос, а сам сів кінчати рису-

нок сепією »Одаліска у сні« до альбому, здається, Владіславлєва.

Але мирна наша праця тягнулась недовго. Його, як видко, все ще переслідувала свиня в торжковських патинках.

— Ходім на вулицю, — запропонував він, закриваючи рисунок.

Ми вийшли на вулицю й довго ходили набережною, потім вийшли на Великий Проспект.

— Він тепер у вас удома? — запитав він мене.

— Ні, — відповів я, — він у мене не ночує.

— То ходімо вечеряти, — і ми зайшли до Делі.

Бачив я чимало на свому віку ріжних російських дідичів, і багатих, і середньої руки, й хуторян. Бачив навіть таких, що постійно живуть у Франції та в Анґлії й із захопленням говорять про добробут тамошніх фермерів і селян, а в себе вдома останню вівцю у мужика забирають. Бачив я багато диваків того роду, але такого дивака-росіянина, який би так нечемно прийняв у себе вдома К. Брюлова, я не бачив.

Це дуже розбурхало мою цікавість; я довго не міг заснути: все думав і питав сам себе, що це за свиня в торжковських патинках? Але зацікавлення моє швидко прохололо, коли я другого дня вранці почав одягати фрак; розважливість узяла гору. Вона говорила мені, що ця свиня не така вже цікава рідкість, щоб через неї жертвувати власною амбіцією, хоч справа й вимагала великої жертви. Автім повставало питання: а що, коли й я, за прикладом мого великого вчителя, не витримаю тортур? Тоді що?

Подумавши трохи, я скинув фрак, вдягнув своє буденне пальто й вирушив до старого Венеціанова. Він — практик у таких справах; йому мабуть не раз і не два доводилось мати сутички

з такими оригіналами, сутички, що з них він виходив із честю.

Венеціанова я застав уже за працею. Він робив тушею рисунок із власної картини »Мати вчить дитину молитись Богу«. Цей рисунок призначався для альманаху Владіславлєва »Утренняя Заря«.

Я зясував йому причину несвоєчасної візити й подав адресу амфібії. Старий покинув працю, вдягнувся, і ми вийшли на вулицю. Він узяв візника й поїхав, а я вернувся додому, де й застав уже мого веселого, щасливого учня. Його веселість і щастя ніби чимсь були захмарені; він був подібний до людини, що бажає поділитися з приятелем великою таємницею, але боїться, що ця таємниця перестане бути таємницею. Ще не скинувши пальта й не передягнувшись у блюзу, я запримітив, що з моїм приятелем, щось не теє.

— Ну, що в тебе нового? — запитав я його, — що ти робив учора ввечорі? Як там твій хазяїн?

— Хазяїн — нічого, — відповів він запинаючись, — а я читав »Андрія Савояра«, аж поки не полягали спати, а потім засвітив стеаринову свічку, яку ви мені дали, й рисував.

— Що ж ти рисував? — спитав я його: — з естампа? Чи так щонебудь?

— Так, — проговорив він, червоніючи. — Передтим я читав твори Озєрова, й мені подобався »Эдипъ въ Аѳинахъ«, то я й спробував компонувати.

— Це добре. Ти приніс свою композицію з собою? Покажи мені її.

Він вийняв із кишені невеликий згорток паперу і, тремтючими руками розгортаючи його та подаючи мені, промовив:

— Не встиг обвести пером.

Це був перший його твір, що його так тяжко зважився він мені показати. Мені подобалася його скромність, або, краще сказати, несміливість: це —

правдива ознака таланту. Мені подобався також і сам його твір своєю простотою: Едип, Антиґона та оподаль — Полінік, тільки три фіґури. У перших спробах рідко трапляється такий лаконізм; початкові спроби завжди багатоскладні. Молода уява не скупчується, не зосереджується в одному багатозначному слові, в одній ноті, в одній рисі; їй треба простору; вона ширяє й, ширяючи, часто заплутується, падає й розбивається об незломний лаконізм.

Я похвалив його за вибір сцени й порадив читати, крім поезії, найбільше історію та найпильніше зрисовувати хороші естампи, як наприклад Рафаеля, Вольпато, або Пуссена, Одрана.

— І ці, й інші — кажу, — має твій хазяїн, то й рисуй їх у вільний час, а книжки тобі постачатиму я.

І тут таки дав йому кілька томів »Історії стародавньої Греції«.

— У хазяїна, — промовив він, беручи книжки, — крім тих, що висять по стінах, є повний портфель естампів, але він мені не дозволяє з них рисувати: боїться, щоб я їх не попсував. Ще, — говорив він далі, всміхаючись, — я сказав йому, що ви водили мене до Карла Павловича й показували мої рисунки, та що... (тут він замявся)... що вони... та зрештою я й сам тому не вірю.

— Якто? — підхопив я, — він не вірить, що Брюлов похвалив твої рисунки?

— Він не повірив і тому, що я бачив Карла Павловича, й назвав мене дурнем, коли я його запевнював.

Він хотів іще щось казати, але до хати ввійшов Венеціанов і, скидаючи капелюха, проговорив, усміхаючись:

— Нічого не сталося! Дідич як дідич! Що правда, з годину протримав мене в передпокою, але в них такий уже звичай. Що робити, звичай — той самий закон. Прийняв він мене в себе в кабі-

неті. От — кабінет мені не сподобався. Щоправда, все це розкішне, дороге, пишне, але все те — пишне по-японському. Спочатку я розбалакався про просвіту взагалі та про філантропію зокрема. Він мовчки довго мене слухав з увагою та вкінці перервав: »Та ви скажіть мені щиро, просто, чого ви з вашим Брюловим од мене хочете? Ну, й чудасія була мені з ним учора — справжній дикун американський!« І він голосно зареготався. Зразу я зніяковів, та зараз стямився й спокійно, просто пояснив йому справу.

— То так би давно й сказали, а то філантропія, — яка тут філантропія! Гроші — та й годі! — додав він, задоволений з себе. — Так ви хочете знати останню ціну? Чи так я вас зрозумів?

Я відповів:

— Цілком так.

— Так ось вам моя остання ціна: 2.500 карбованців, — згода?

— Згода, відповів я.

— Він ремісник, — говорив він далі, — в господарстві необхідний... — і хотів був іще щось говорити, але я вклонився й вийшов. І от я перед вами, — додав старий, усміхаючись.

— Сердечно вам дякую.

— Сердечно дякую і вам, — сказав він, міцно стискаючи мені руку. — Ви мені дали нагоду зробити хоч щось на користь нашого прекрасного мистецтва, а при цьому й побачити дивака, що зве нашого Великого Карла американським дикуном.

Старий добродушно засміявся.

— Я, — переставши сміятися, сказав він, — подав свою лепту; тепер ваша черга; а на випадок невдачі, я знову звернусь до анґлійського клубу. А покищо до побачення!

— Ходім разом до Карла Павловича, — запропонував я.

— Не піду і вам не ражу. Памятайте прислівя: непроханий гість — гірше татарина; а тим-

паче в маляра, та ще зрана; це гірше, ніж ціла татарська орда.

— Ви мене примушуєте червоніти за сьогоднішній ранок, — промовив я.

— Зовсім ні. Ви вчинили, як правдивий християнин. Для праці й відпочинку маємо означений час, для доброго діла означених годин немає. Ще раз сердечно дякую вам за вашу сьогоднішню візиту. До побачення! Сьогодні обідаємо вдома, приходьте. Побачите Бельведерського (так звав він Аполлона Миколаєвича Мокрицького, учня Брюлова, палкого приклонника Шіллєра), тягніть і його з собою, — додав він, одходячи.

На вулиці я розпрощався з Венеціановим і пішов повідомити Карла Павловича про результат своєї дипломатії. Але, нажаль, не знайшов навіть Лукіяна. Ліпін, спасибі йому, виглянув із кухні й сказав, що вони пішли до портику (портиком у нас звався будинок за теперішнім академічним садком, де містились робітні: Брюлова, барона Клодта, Зауервейда й Басіна). Я туди, там замкнено. Через Літейний двір я вийшов на вулицю і, проходячи повз крамницю Давіцетті, побачив у вікні кучерявий профіль Карла Великого. Побачивши мене, він вийшов на вулицю.

— Ну що? — запитав він.

— Де ви сьогодні обідаєте? — спитав я.

— Не знаю, а що?

— А от що, — кажу я, — ходім обідати до Венеціанова; він вам такі чудеса розповість про амфібію, яких ви напевно ніколи не чули та ніколи й не почуєте.

— Добре, ходім, — сказав він, і ми вибрались до Венеціанова.

За обідом старий розповів нам історію своєї сьогоднішньої візити і, коли дійшла мова до »американського дикуна«, всі ми зареготалися, й обід закінчився гістеричним сміхом.

Між Великим і Середнім Проспектом, на Сьомій Лінії, в домі Кастюріна, товариство допомоги малярам наймало велике помешкання для пяти пансіонерів. Крім кімнат, що їх займали пансіонери, там ще були дві студійні салі, прикрашені античними статуями, а саме: Венерою Медицейською, Аполлоном, Ґерманіком і ґрупою ґлядіяторів. Цей притулок, — замість ґіпсового класу, — за протекцією Тараса натурника я призначив для свого учня. Крім згаданих статуй, був там іще людський кістяк, а знання кістяка для нього було необхідне, тимбільше, що він із памяті рисував анатомічну статую Фішера, а про кістяк не мав ані тямки.

З цією спасенною метою, другого дня після обіду у Венеціанова, я пішов з візитою до В. І. Григоровича, що був тоді секретарем товариства, і випросив у нього дозвіл для мого учня відвідувати студійні салі пансіону.

Послужливий Василь Іванович дав мені — ніби квиток на вступ — записку до художника Головні, що жив разом із пансіонерами за старшого. Не слід би було мені спинятися на такому мізерному явищі, як маляр Головня, але тому, що він — явище вийняткове, особливо ж серед малярів, то й скажу про нього кілька слів.

Сильно, різко зарисована фіґура Плюшкіна — блідне перед цим анти-малярем Головнею. У Плюшкіна принаймні були молодощі, а тимсамим і радощі, неповні, негучні, та все таки радощі, а в цього бідолахи не було нічого й подібного до молодощів та радощів.

Він був пансіонер товариства допомоги малярам і коли, згідно з правилами конкурсу академії мистецтв, повинен був виконати програму на другу золоту медалю (сюжет програми був: Адам і Єва над трупом свого сина Авеля), то для виконання картини треба було жіночої моделі,

а її в Петербурзі нелегко, а головне недешево можна дістати. Хлопчина збагнув, що до чого, й пішов до щедрого протектора малярів і тодішнього голови товариства допомоги малярам — Кікіна просити допомоги, себто грошей, щоб найняти натурницю. Діставши асиґнацію на сто карбованців, він зашив її до сінника, а первозданну красуню змалював із ляльки, що вживають малярі, як укладають драперії.

Хто знає, яку ціну має золота медаль для молодого маляра, той зрозуміє огидну душу юнака-скнари. Перед ним Плюшкін — просто марнотратна людина.

Оцьому моральному виродкові представив я з запискою свого морально прекрасного знайду. На перший раз я сам вийняв із шафи кістяк, посадовив його на стільці в позі очайдушного гульвіси й, легкими рисами зазначивши загальну позицію кістяка, запропонував своєму учневі нарисувати деталі.

За два дні я з великим задоволенням порівнював його рисунок із анатомічними літоґрафованими рисунками Басіна й переконався, що деталі виразніші та вірніші. Та в цьому, мабуть, винне було побільшальне шкло, через яке я дивився на свого знайду. Автім, будь що будь, — мені його рисунок подобався.

Він і далі зрисовував кістяк у різних позах (за протекцією натурника Тараса) та статую повішеного Аполлоном Мідаса. Все йшло своєю чергою, і своєю чергою минала зима й наближалась весна. Учень мій помітно став худнути, бліднути й задумуватись.

— Що з тобою? — питав я його, — чи ти здоровий?

— Здоровий, — відповідав він сумно.

— Чого ж ти плачеш?

— Я не плачу, я — так.

А сльози потоком лилися з його гарних виразистих очей. Я не вмів одгадати, яка тому причина, і зачинав уже думати, чи не стріла лихого амура вразила його непорочне, молоде серце. Але одного ранку на провесні він сказав мені, що відвідувати мене щодня не може, бо з понеділка почнуться роботи, і йому знов треба буде красити паркани.

Як умів, я підбадьорював його, але про наміри Карла Павловича не говорив йому ані слова, головне тому. що й сам абсолютно не знав нічого такого, на чому б можна було заснувати надію.

В неділю відвідав я його хазяїна з думкою, чи не можна було б замінити мого учня звичайним малярем.

— Чому не можна? Можна, — відповів хазяїн, — поки малярська праця ще не почалась, а тоді вже вибачте: він у мене рисувальник, а рисувальник, самі знаєте, чого вартий у нашому мистецтві. Але як ви гадаєте, — говорив він далі — чи спроможеться він поставити за себе робітника?

— Я сам його поставлю.

— Ви? — здивовано запитав хазяїн. — Та з якої радости, з якої користи ви клопочетесь?

— Так, — відповів я, — знечевя, для власної приємности.

— Добра приємність, — кидати гроші! Видко, у вас їх кури не клюють, — завважив мій розмовник і, усміхнувшись, задоволений з себе, говорив далі:

— Скажім, скільки ви берете за портрет?

— Це залежить од того, який портрет, — відповів я, вгадуючи його думку, — а також од того, хто замовляє. От із вас, наприклад, я більше, як сто карбованців сріблом, не візьму.

— Е ні, добродію, беріть по сто карбованців з кого хоч, а з нас як десяток візьмете, то це ще сяк-так.

— То краще ми зробимо так, — відповів я, простягаючи йому руку, — відпустіть до мене місяця на два вашого рисувальника, — от вам і портрет.

— На два, — проговорив він, надумуючись, — на два забагато, не можу. На місяць можна.

— Ну, хоч на місяць, — згода, — відповів я, і ми, як баришники, вдарили по руках.

—Коли ж почнем? — спитав він мене.

— Хоч завтра, — відповів я, — вдягаючи на голову капелюха.

— Куди ж ви? А могорич?

— Ні, спасибі; коли скінчимо, тоді можна буде. До побачення.

— До побачення!

Що то є — один короткий місяць волі серед багатьох тяжких і довгих років неволі? В мірці маку — одне зернятко. Я любувався своїм приятелем напротязі цього щасливого місяця. Його виразисте молоде обличчя сяло такою ясною радістю, таким повним щастям, що я, прости мене Боже, позавидував йому. Бідний, але приємний і чистий його одяг здавався мені чепурним; навіть фризова його шинеля видавалась мені баєвою, з найкращої російської баї. У мадам Юрґенс підчас обіду ніхто не поглядав скоса то на нього, то на мене: отже не один я бачив у ньому таку щасливу зміну. Одного такого щасливого дня йшли ми вдвох до мадам Юрґенс і зустріли на Великому Проспекті Карла Павловича.

— Куди ви? — запитав він нас.

— До мадам Юрґенс, — відповів я.

— І я з вами. Мені щось ізненацька захотілось їсти, — сказав він і повернув з нами на Третю Лінію.

Карло Великий любив зрідка відвідувати моторну мадам Юрґенс: йому подобалась не сама прислужлива мадам і не її служниця Олімпіяда, що

була моделлю для Агарі покійному Петровському, — йому подобалось, як справжньому мистцеві, наше різноманітне товариство. Там він міг побачити й бідного працьовника — сенатського урядовця, в єдиному, дуже нечепурному віц-мундирі, й університетського студента, худорлявого й бідного, що ласував обідом мадам Юрґенс за гріш, зароблений у багатого бурша-гульвіси за переписку лєкцій Фішера. Тут він багато-багато бачив такого, чого не міг бачити ні в Дюме, ні в Сен-Жоржа.

Юрґенс пропонувала, що застелить стіл в окремій хаті й нашвидку зготує якусь страву, від чого він, як справжній соціяліст, завжди відмовлявся. Та на цей раз не відмовився, звелів накрити стіл в окремій кімнаті на три особи й послав Олімпіяду до Фоґта по пляшку Джаксона.

Мадам Юрґенс землі під собою не чула, — так почала бігати й заметушилась, що мало не стягнула з голови своєї нової перуки разом із чепцем, коли згадала, що слід його змінити для такого дорогого гостя.

Брюлов для неї був справді дорогий гість. Від того самого дня, коли він уперше відвідав її, у неї число харчівників день за день почало збільшуватись; та ще й які харчівники — не шушваль якась: малярі, студенти та двадцятикопійчані сенатські урядовці, — а люди, для яких потрібна була пляшка Медоку та якийсь особливий біфштекс. І це цілком природно. Коли платять четвертака за те, щоб подивитися на даму з Амстердаму, то чому не заплатити тридцяти копійок, щоб ізблизька глянути на Брюлова. І мадам Юрґенс добре це розуміла та по змозі використовувала.

Учень мій мовчки сидів за столом, мовчки й блідий випив шклянку Джаксону, мовчки стиснув руку Карла Великого й мовчки прийшов додому;

а вдома вже, не роздягаючись, упав на підлогу та й проплакав решту дня й цілу ніч.

Ще тиждень залишалося йому бути вільним, але він другого дня після описаного мною обіду згорнув свої рисунки і, не сказавши мені й слова, вийшов за двері. Я думав, що він пішов, як звичайно, на Сьому Лінію, а тому й не питав його, куди він іде. Надійшла пора обідати, — його нема; настала й ніч, — його нема. Другого дня я пішов до його хазяїна, — і там немає. Я злякався й не знав, що думати. Третього дня надвечір він приходить до мене блідіший, ніж звичайно, і стурбований.

— Де ти був? — питаю я. — Що тобі? Ти хорий? Нездужаєш?

— Нездужаю, — ледви чутно промовив він.

— Я послав двірника за Жадовцевим, районовим лікарем, а сам почав роздягати його і класти до ліжка. Він, як слухняна дитина, корився мені. Жадовцев зміряв пульс і порадив мені відвезти його до шпиталю, — тому, мовляв, що гарячку при ваших засобах удома лікувати небезпечно.

Я послухав його й того самого вечора відвіз свого бідного учня до шпиталю св. Марії Магдалини біля Тучкового мосту.

Завдяки впливові районового лікаря Жадовцева, мого хорого прийняли, поминаючи формальні приписи. Другого дня я повідомив його хазяїна про те, що сталося, й формальності були виконані з усіма подробицями.

Я відвідував його щодня по кілька разів, і кожного разу, коли я виходив із шпиталю, мені ставало все сумніше. Я так звик до нього, він став мені такий рідний, що без нього я не знав, куди подітися. Піду було на Петербурзьку Сторону, заверну до Петровського парку (що його в той час почали були насажувати), вийду до дач Соболевського і знову

назад до шпиталю, а він все горить огнем. Запитую в доглядачки:

— Що ж, не приходить до памяті?

— Ні, пане.

— Не маячить?

— Тілько повторює: червоний та червоний.

— А більш нічого?

— Нічого, пане.

І я знов вихожу на вулицю, знову йду Тучковим мостом, одвідую дачу п. Соболевського, і знову вертаюсь до шпиталю.

Вісім день так минуло. Девятого дня прийшов він до памяті і, коли я підходив до нього, він подивився на мене так пильно, так виразисто й сердечно, що я цього погляду не забуду ніколи. Хотів він мені щось сказати, та не міг, хотів простягнути мені руку й тілько заплакав. Я вийшов.

В коридорі черговий лікар, що зустрівся мені, сказав, що небезпека минула, що молоді сили перемогли.

Заспокоєний добрим медиком, я прийшов до свого помешкання. Закурив цигару. Цигара не смакувала. Я кинув її й вийшов на бульвар. Все щось не так, все чогось бракує моїй радості.

Я пішов до академії, зайшов до Карла Павловича, — нема вдома. Вихожу на набережну, а він стоїть собі коло величезного сфінкса й дивиться, як по звільненій од льоду Неві пливе човен з веселими пасажирами, а за ним тягнеться довгий, тоненький срібний струмок.

— Скажіть, ви були в мене в робітні? — запитав він мене, не вітаючись.

— Не був, — відповів я.

— Ходім.

І ми мовчки пішли до його домашньої робітні. Там застали ми Ліпіна. Він приніс із собою палітру із свіжими фарбами і, сівши на вигідному кріслі,

Портрет В. А. Жуковського роботи Карла Брюлова (1838)

(За ціну його викуплено Шевченка з неволі.)

милувався не висохлим іще ескізом портрета В. А. Жуковського. Коли ми ввійшли, бідний Ліпін схопився з крісла, — засоромився, як школяр, пійманий на місці злочину.

— Сховайте палітру: сьогодні працювати не буду, — сказав Карло Павлович Ліпіну й сів на його місце; принаймні з півгодини він мовчки дивився на свій твір і, звернувшись до мене, промовив:

— Вираз очей повинен бути лагідніший: його поезії такі лагідні, солодкі. Правду я кажу?

І, не давши мені відповісти, говорив далі:

— А знаєте ви призначення цього портрету?

— Не знаю, — відповів я.

Мовчимо ще хвилин десять; потім він підвівся, взяв капелюха й промовив:

— Ходім на вулицю, я розкажу вам про призначення портрету.

Та коли вийшли, він сказав:

— Я роздумався; про такі речі не розповідають передчасно. Дото ж я цілком певний, що ви — людина нецікавої вдачі, — додав він, жартуючи.

— Коли ви так хочете, — відповів я, — нехай це буде для мене загадкою.

— Тілько до другого сеансу. — Ну, а що з вашим протеже, чи вже краще йому?

— Почав приходити до памяті.

— Так значить небезпека минула?

— Принаймні, так лікар каже.

— До побачення, — сказав він, простягаючи руку, — зайду до Гальберґа. Ледве чи він устане, бідний, — додав він сумно, і ми розсталися.

Цей таємничий портрет мене зацікавив надзвичайно. Я трохи здогадувався про його призначення; і хоч як мені хотілося переконатись у правдивості мого здогаду, все ж я мав стільки муж-

ности, що навіть не натякнув про це Карлові Великому.

Щоправда, одного гарного ранку зробив я візиту В. А. Жуковському, ніби — щоб полюбуватися сухими контурами Корнеліюса і Петра Гесса, а справді — чи не довідаюсь чого про таємничий портрет. Однак я помилився.

Клєнце, Вальгалля, Пінакотека та взагалі Мюнхен заповнили цілий ранок; навіть про Дюссельдорф не було згадано ані одним словом, а портрет — неначе б зовсім не існував на світі.

Ентузіястичні похвали, що їх незабутній Василь Андрієвич оддавав німецькому мистецтву, перервав своїм приходом граф М. Ю. Вєльгорський.

— Ось вина й причина теперішніх ваших клопотів, — сказав Василь Андрієвич, показуючи на мене графові.

Граф із почуттям стиснув мені руку. Я вже придумав був запитання, але ввійшов слуга й назвав прізвище якогось незнайомого мені »превосходительства«. Я відчув, що проєкт мій не на часі, попрощався й вийшов, як кажуть, піймавши облизня.

А тимчасом молода сила перемагала. Мій учень, як той казковий славутній велетень, оживав та видужував не днями, а годинами. За якийсь тиждень він після двохтижневої гарячки встав і ходив, тримаючись, щоправда, за своє ліжко, але такий сумний і невеселий, що я, не зважаючи на поради лікаря — не розмовляти з ним про абстрактні речі, запитав його раз:

— Видужуєш? Тобі весело? Чого ти нудишся?

— Я не нужуся, мені весело, але я не знаю, чого мені хочеться... Я хотів би читати.

Я запитав лікаря, чи можна йому дати щось читати.

— Не давайте, а особливо чогось поважного.

— Що ж маю з ним робити? Доглядачем йому я не можу бути, чим же тут допомогти йому?

Коли я так роздумував, встала мені в памяті »Перспектива« Альберта Дюрера з російськими поясненнями, що я її колись виучував, — виучував та й кинув, не дійшовши пуття. І дивно, що згадав я оце про плутанину Альберта Дюрера й цілком забув про вдатний, прекрасний курс лінійної перспективи нашого професора Воробйова. Рисунки з цього курсу перспективи були в мене в портфелі (щоправда, в безладді). Я зібрав їх і, порадившись наперед із лікарем, оддав їх своєму учневі разом із циркулем і трикутником, та тут таки прочитав йому й першу лєкцію лінійної перспективи. Другу й третю лєкцію перспективи було вже зайве йому поясняти: як швидко видужував, так швидко й засвоював він цю математичну науку, не знаючи — доречі сказати — й чотирьох правил аритметики.

Лєкції перспективи скінчились. Я попросив старшого лікаря виписати мого учня із шпиталю, але лікар пояснив мені, що для остаточного видужання треба йому перебути під медичним доглядом ще принаймні з місяць. З тяжким серцем погодився я на це.

За ввесь той час я часто зустрічався з Карлом Павловичем, бачив двічі чи тричі портрет В. А. Жуковського після другого сеансу. У розмові з Карлом Павловичем запримічав я ненавмисні натяки на якусь таємницю, але не знаю чому, я сам одхиляв його отвертість. Я начебто чогось боявся, — автім майже догадувався про таємницю.

Таємниця незабаром одкрилася. 22 квітня 1838 року зрана дістаю власноручну записку В. А. Жуковського такого змісту:

»Шановний добродію
N. N.

Приходьте завтра в одинадцятій годині до Карла Павловича й дожидайте мене в нього. Конче мене там дожидайте, хоч би як пізно я приїхав.

В. Жуковський.

P. S. Приведіть і його з собою«.

Сльозами залив я цю святу записку і не сховав її в кишеню, боячися згубити, а стиснув у жмені та й побіг до шпиталю. Швейцар, хоч і мав наказ пускати мене кожної години дня, цим разом не пустив, сказавши: »Рано, пане добродію, хорі ще сплять«. Це мене трохи охолодило; я розняв жменю, розгорнув записку, прочитав її мало не по складах, обережно згорнув і, поклавши до кишені, повільно вернувся до свого помешкання, дякуючи в думці швейцарові за те, що він мене спинив.

Давно, дуже давно, ще в приходській школі потай од учителя читав я вславлену »Перелицьовану Енеїду« Котляревського, а в ній слова:

Коли чого в руках не маєш,
То не кажи, що вже твоє.

Ці два вірші так глибоко запали мені в память, що я й тепер, повторюючи їх, часто прикладаю до діла. Оті два вірші й стали мені в памяті, коли я вертався додому. Бож справді, чи знав я напевно, що ця свята записка щось має до його справи? Не знав, тілько передчував, а передчуття часто обманює. А що, коли б воно й тепер обмануло? Яке страшне лихо вчинив би я, та ще й кому — найулюбленішій людині! Від самої такої думки я жахнувся.

За цей день, що так довго тягнувся, я разів із двадцять підходив до дверей Карла Павловича і з якоюсь неясною тривогою вертався назад; чого

я боявся, сам не знаю. За двадцять першим разом я зважився подзвонити, і Лукіян, виглянувши з вікна, сказав: »Їх немає вдома«. У мене мов гора впала з плечей, наче я зробив велике діло й нарешті зітхнув вільно.

Жваво вихожу я з академії на Третю Лінію, а назустріч — Карло Павлович. Зразу стало мені якось ніяково, і я хотів був утікати від нього, але він спинив мене, питаючись:

— Дістали ви записку Жуковського?

— Дістав, — ледве чутно відповів я.

— Приходьте ж завтра до мене в одинадцятій годині. До побачення! Та... коли він здужає, приведіть і його з собою, — додав він, одходячи.

— Так, — подумав я, —тепер немає жадного сумніву, а все таки:

Коли чого в руках не маєш,
То не кажи, що вже твоє.

Минуло кілька хвилин, і ця мудра наука розвіялась із моєї непрактичної голови. Обгорнуло мене необорне бажання привести завтра мого недужого до Карла Павловича. А чи дозволить лікар? — от питання. І щоб його вирішити, я пішов до лікаря на кватиру, застав його вдома й оповів, що за причина моєї несподіваної візити. Лікар розказав мені про кілька випадків божевілля, що його причиною були несподівані радощі чи горе. »А тимбільше, — закінчив він, — що ваш протеже ще не зовсім одужав після гарячки«. На такі арґументи не було що відповідати і, подякувавши лікареві за добру раду, я попрощався й вийшов на вулицю.

Довго без ладу вештався я по вулиці; хотів зайти до старого Венеціанова, чи не скаже він мені чогось певного, та було вже за північ, а він не те, що ми бурлаки, — чоловік жонатий, і не думай опівночі до нього заходити. Чи не піти мені, поміркував я, на Троїцький міст полюбуватися сходом

Петербурзька Академія Мистецтв і єгипетський сфінкс коло неї.

сонця? Але до Троїцького мосту було неблизько, а я почав уже відчувати втому. Чи не обмежитися мені безтурботним сидінням біля цих величезних сфінксів? На одно вийде, — Нева й тут та сама. Та сама, та не та. І, надумавшись, я пішов до сфінксів. Сівши на ґранітову лавку й притулившись до бронзового ґрифона, я довго милувався тихоструйною красунею Невою.

Як сходило вже сонце, до Неви прийшов швейцер Академії по воду й збудив мене та, ніби навчаючи, примовляв:

— Добре, що люди ще не ходять, а то подумали б, що якийсь волоцюга.

Подякувавши швейцарові десятьма копійками за послугу, я пішов додому й заснув уже справжнім — хазяйським, як кажуть, сном.

Точно на одинадцяту годину був я в помешканні Карла Павловича. Лукіян, одчиняючи мені двері, сказав: »Просили почекати«. В робітні мені

впала в око славна, але мені тілько з чуток та з естампу Міллєра знана, картина Цампієрі »Іоан Богослов«. І знов непевність: чи не з приводу цієї картини пише мені Василь Андрієвич? Так для чого ж він пише: »приведіть і його з собою«. Записка була при мені, я вийняв її і, прочитавши кілька разів постскриптум, трохи заспокоївся та підійшов був до картини ближче, але проклятий сумнів не давав мені вповні натішитися цим високо мистецьким твором.

Хоч як перешкоджав мені цей сумнів, та, задивившись на картину, я таки не помітив, як до робітні ввійшов Карло Павлович у товаристві графа Вєльгорського та В. А. Жуковського. Я з поклоном уступив їм своє місце й одійшов до портрету Жуковського. Вони довго милувались великим твором бідного мученика Цампієрі, а я завмирав, чекаючи. Нарешті Жуковський вийняв із кишені й подав мені по формі зложений папір.

Я розгорнув папір, — це був визвольний лист нашого спільного протеже, засвідчений графом Вєльгорським, Жуковським і К. Брюловим. Я побожно перехристився й тричі поцілував ці славні власноручні підписи.

Я дякував, як тілько міг, цій великій і чоловіколюбній трійці та, вклонившись абияк, вийшов у коридор і побіг просто до Венеціанова. Старий зустрів мене радісним запитанням: що нового? Я мовчки вийняв із кишені дорогоцінний акт і подав йому.

— Знаю, все знаю, — сказав він, повертаючи мені папір.

— Але ж я нічого не знаю! Ради Бога, розкажіть мені, як це все сталось.

— Слава Богу, що сталось, а ми спочатку пообідаємо, а потім я вже розповідатиму: це довга історія, а головне — прекрасна історія.

»Це п. Шевченко Він говорить до себе:

— Мені б хотілося образ намалювати, а хазяїн каже хату замітати.

В одній руці в нього пензель, а в другій віхоть, і йому дуже сутужно«.

»Брюлов малює портрет Жуковського. Оподаль Шевченко замітає хату. Та це вже востаннє«.

»Це Шевченко й Жуковський; обидва перевертаються через голови з радощів«.

(Після викупу Шевченка з неволі.)

Історія викупу Шевченка з неволі в карикатурних ілюстраціях В. А. Жуковського.

(Написи взяті теж із тексту, написаного В. А. Жуковським.)

І, піднісши голос, він прочитав вірш Жуковського:

Дѣти, овсяный кисель на столѣ,
читайте молитву!

— Читаємо, тату, — залунав жіночий голос, і з салі вийшли разом із О. М. Мокрицьким дочки Венеціанова, і ми всі посідали до столу.

За обідом було гучніше й веселіше, як звичайно. Старий надхненно розповів історію портрета В. А. Жуковського і майже не згадав про свою власну участь у цій благородній історії. Тілько вкінці додав:

— Та я був тілько звичайним маклєром у цій благородній справі.

А сама справа так виглядала.

Карло Брюлов намалював портрет Жуковського, а Жуковський і граф Вєльгорський цей самий портрет піднесли імператорській родині за 2.500 руб. асиґн. та й визволили за ці гроші мого учня, а старий Венеціанов, як він сам висловився, заграв у цьому доброму ділі ролю щирого й благородного маклєра.

— Що ж маю тепер робити? — запитав я, — коли та як мені його сповістити про цю радість?

Венеціанов каже мені те саме, що й лікар сказав, і я цілком переконався, що така обережність потрібна. Та чи ж я витримаю! А може на якийсь час перестати його відвідувати? Не можна: він подумає, що я теж заслаб або покинув його, і буде мучитись. Надумавшись, зібрав я всю силу волі та й пішов до шпиталю Марії Магдалини. Перший сеанс витримав так, що краще й не треба; за другою й третьою візитою я вже почав йому злегка натякати. Запитував лікаря, як скоро його можна виписати з шпиталю; лікар не радив поспішатись, і мене знов почала мучити нетерплячка.

Якось ранком приходить до мене колишній хазяїн мого слабого та зразу починає мені дорі-

кати, що я його ограбував зовсім по-варварському, що я вкрав у нього найкращого робітника, та що він через мене втрачає може й не одну тисячу карбованців. Я довго не міг зрозуміти, про що мова, та яким чином я попав у грабіжники. Нарешті він мені сказав, що вчора закликав його дідич, оповів йому ввесь хід справи й вимагав у нього скасування контракту, та що теж учора він був у шпиталі, і що слабий нічого про це не знає.

— От тобі й обачність! — подумав я.

— Чого ж ви тепер од мене хочете? — спитав я його.

— Нічого, хочу тільки довідатись, чи правда все це?

Я тішився, що справа так обернулася: слабий тепер уже був приготований і може прийняти вістку спокійніше, ніж досі.

— Чи правда це? Чи можна вірити тому, що я чув? — таким запитом зустрів він мене у дверях своєї палати.

— Я не знаю, що ти чув.

— Мені казав учора хазяїн, що... я...

І він спинився, наче боячись скінчити речення, та, помовчавши трохи, ледве чутно проговорив:

— Що я визволений... що ви... — і він залився слізьми.

— Заспокойся, — промовив я до нього: — це ще подібне тільки до правди.

Але він нічого не чув і далі плакав.

За кілька день його випутили із шпиталю, й він оселився в мене зовсім щасливий.

Багато, незліченно багато прекрасного є в божественній, безсмертній природі, але довершення й вінець безсмертної краси — це оживлене щастям лице людини. Вищого й кращого в природі я нічого не знаю. І цією красою раз за моє життя

пощастило мені намилуватись докраю. Кілька день мій учень був такий щасливий, такий прекрасний, що я не міг дивитись на нього без зворушення. Він переливав і до моєї душі своє безмежне щастя.

За бурхливими вибухами щастя йшли усмішки тихої радости. Всі ці дні, хоч він і брався за роботу, праця йому якось не йшла, і він, бувало, покладе свій рисунок до портфелю, вийме з кишені визвольний лист, перечитає його мало не по складах, перехреститься, поцілує й заплаче. Щоб одвернути його увагу від предмету його радости, я взяв у нього визвольний лист, ніби на те, щоб засвідчити в »гражданской палатѣ«, а самого його кожного дня водив до ґалєрії академії, а коли була готова одежа, то, як нянька, одягнув його, і ми пішли до ґуберніяльної управи. Посвідчивши святий акт, повів я його до ґалєрії Строґанова, показав йому ориґінал Веляскеза, і на тім скінчилася того дня наша мандрівка.

Другого дня в десятій годині зранку я його знов одягнув, повів до Карла Павловича та, як батько любого сина свого передає вчителеві, так і я передав його безсмертному нашому Карлові Павловичу Брюлову. З того дня він почав одвідувати академічні класи й став пансіонером товариства допомоги мистцям.

Давно я вже збирався покинути нашу північну Пальміру та вишукати собі який тихий куток у нашій гостинній провінції. Саме того року опорожнився такий закуток в одному провінціяльному університеті, і я не проминув тим скористатися. Колись давно, як я ще ходив до ґіпсового класу та мріяв про країну чудес, про світову столицю, увінчану банею Буонаротті, — коли б тоді мені запропонували місце вчителя рисунків в університеті, я кинув би олівець та гукнув би: чи ж варто після цього студіювати божественне мистецтво! А тепер, коли вже здоровий розум зріз-

новажив уяву, коли на майбутнє дивишся не через семибарвну призму, а просто, — то мимохіть пригадується приказка: »Краща синиця в жмені, як журавель у небі«.

Ще зимою мені слід було поїхати на місце, але деякі власні справи, особливо ж справа учня, — тепер уже не мойого, а К. П. Брюлова, — задержали мене в столиці; потім його хворість, довге одужання й нарешті фінанси. Коли все це прийшло до доброго кінця, я, як уже оповідав, притулив мого улюбленця під крилом Карла Великого і в перших днях травня покинув столицю й покинув її надовго. Покидаючи свого улюбленця, я передав йому своє помешкання з мольбертом і всіма невибагливими меблями, а також з усіма ґіпсовими речами, яких теж не можна було взяти з собою, та порадив йому, щоб до зими пошукав собі якого товариша, а зимою приїде до нього Штернберґ. Останній був тоді на Україні, і я умовився з ним, що стрінемось в одного нашого спільного знайомого в прилуцькому повіті; при тій нагоді мав я попросити його, щоб, вернувшись до столиці, оселився разом із моїм приятелем, що на велику радість і сталось. Порадив я ще свому улюбленцеві відвідувати Карла Павловича, але обережно, щоб не докучати йому частими візитами, радив також не пропускати лекцій та як можна більше читати, а нарешті просив його писати до мене частіше листи й писати так, як би він писав до рідного батька.

І, дорučивши його покрову Предвічної Матері, я попрощався з ним і гай-гай! попрощався навіки...

Перші листи мого приятеля одноманітні й подібні до докладного й монотонного щоденника школяра; вони цікаві були тільки для мене, ні для кого більше. У дальших листах почав виявлятися й склад, і грамотність, і зміст, як наприклад у цьому його девятому листі:

»Сьогодні девятої години ранком навинули ми на валок картину »Розпяття Христове«, і я з натурниками виправив її до лютеранської Петропавловської церкви. Карло Павлович доручив мені супроводити її до самої церкви; за чверть години він і сам приїхав, при собі звелів її знову напнути на раму й поставити на місце. Тому, що не була вона ще вкрита лаком, то здалеку виглядала, як темна матова пляма. По обіді пішли ми з Міхайловим і покрили її лаком. Незабаром прийшов і Карло Павлович; спочатку він сів на передню лавку, але дивився звідти недовго й пересів на останню лавку. Тут підійшли до нього й ми та й також сіли. Він довго сидів мовчки й лише зрідка промовляв: »Вандал! Хоч би один промінь світла на вівтар! І пощо їм картини?«

— От якби, — промовив він, звертаючись до нас і вказуючи на арку, що розділює церкву, — якби намалювати картину Христового Розпяття, як ця арка завбільшки, то це була б картина, достойна Богочоловіка.

Гей, коли б хоч соту, хоч тисячну частину міг я переказати вам із того, що тоді я від нього чув... Але ви самі знаєте, як він говорить. Його слів не можна передати на папері, — вони скамяніють. Він тут таки створив колосальну картину з усіма найдрібнішими деталями, змалював і поставив на місце. Та яку картину! Розпяття Миколи Пуссена — звичайна »суздальщина« [перед нею], а про Мартенса то нема що й згадувати!

Довго він іще фантазував, і я слухав його з побожністю; потім він узяв капелюха й вийшов, а слідом за ним і я з Міхайловим. Проходячи повз статуї апостолів Петра й Павла, він промовив: »Ляльки в мокрім лахмітті, а ще з Торвальдсена«! — Проходячи повз крамницю Даціаро, він змішався з юрбою глядачів і спинився біля вікна з розмальованими французькими літоґрафіями.

Боже мій, подумав я, дивлячись на нього, — це ж той самий ґеній, який оце тілько так високо ширяв у сфері прекрасного мистецтва, тепер милується нудно-солодкими красунями Ґреведона. Незрозуміла річ, автім правдива. Сьогодні вперше я не був у класі, бо Карло Павлович мене не пустив: посадив мене з Міхайловим гуляти в дамки — двох проти себе одного й програв нам коляску на три години. Ми поїхали на острови, а він зостався вдома, дожидаючи нас на вечерю.

P. S. Не памятаю, чи писав я вам у попередньому листі, що я після вересневого триместрового іспиту переведений за »Бійця«, як один із перших, до натурного класу.

Якби не ви, мій незабутній, мене не перевели б до натурного класу й за рік. Я почав одвідувати лекції анатомії професора Буяльського; він викладає тепер про кістяк. І знову таки вам завдячую, що знаю кістяк напамять. Скрізь і всюди ви — мій єдиний, мій незабутній добродій. Прощавайте!

Всією душею своєю Ваш N. N.“

Маю намір докінчити історію мого приятеля його власними листами. І це буде ще й тому цікаве, що в листах своїх він часто списує працю й майже цілоденне домашнє життя Карла Павловича, якого він був і улюбленим учнем, і товаришем.

Для майбутнього біоґрафа К. Брюлова я згодом видам усі його листи, а тепер подам тількс ті, що безпосередньо торкаються його праці й розвитку на полі мистецтва, та розвитку його внутрішнього високоморального життя.

»Ось уже жовтень місяць при кінці, а Штернберґа нема та й нема. Я не знаю, що маю робити

з помешканням: воно мене не обтяжує; ми платимо за нього з Міхайловим по половині, та я мало не ввесь день пересижую в Карла Павловича, тілько ночувати прихожу додому, іноді ж то в нього й ночую, а Міхайлов і спати додому не приходить. Бог його знає, де й як він живе. Я з ним бачуся тілько в Карла Павловича та часом у класах. Він дуже ориґінальна й доброго серця людина. Карло Павлович пропонує мені зовсім перейти до нього жити, а мені й совісно, й боюсь вам про це сказати: мені здається, що я вільніший буду, маючи своє помешкання, а дотого ж мені страх як хочеться хоч кілька місяців прожити вкупі з Штернберґом, саме тому, що ви мені так радили, а ви мені нічого лихого не порадите.

Карло Павлович надзвичайно пильно працює над копією з картини Доменікіно »Іоан Богослов«. Цю копію замовила йому академія мистецтв. Підчас праці я читаю вголос. Він має власну бібліотеку досить добру, але зовсім невпорядковану; кілька разів ми брались її до ладу довести, та все даремно. Автім лєктури нам не бракує. Карло Павлович обіцяв зробити рисунок Смірдінові до його »Ста літераторів«, а той за те дозволив йому користуватися всією своєю бібліотекою. Я перечитав уже мало не всі романи Вальтера Скотта й тепер читаю »Історію хрестових походів« Мішо. Мені вона подобається більше за всі романи, та й Карло Павлович говорить те саме· Наслідуючи манєру й костюми Ретша, я нарисував ескіз, як Петро Пустельник веде юрбу перших хрестоносців через якесь німецьке місто; показав його Карлові Павловичу, але він мені найсуворіше заборонив брати сюжети з чогобудь, крім біблії та стародавньої грецької й римської історії. »Там, —сказав він, — все простота й артизм, а в середньовічній історії — розпуста й гидота«. І в мене тепер у хаті, крім біблії, нема ані одної книги. »Подорож Ана-

харсіса« й »Історію Греції« Ґілліса я читаю в Карла й для Карла Павловича, й він завжди слухає з однаковою насолодою. І якби ви бачили, з якою увагою, з якою сердечною любовю кінчає він свою копію! Я просто схиляюся побожно перед ним, та й не можна інакше. Але яку ж чарівну, маґічну силу має ориґінал! Чи це просто упередження, чи час так чарівливо змягшив яскравість фарб, чи Доменікіно... Але ні, це грішна думка: Доменікіно ніколи не міг бути вищий за нашого божественного Карла Павловича. Мені іноді хочеться, щоб якнайскоріше винесли з хати отой ориґінал.

Якось за вечерею зайшла мова про копії, і він сказав, що ні в малярстві, ні в скульптурі, на його думку, не може бути справжньої копії, себто відтворення, та що в поезії він знає одну-однісіньку копію, — це »Шільонський вязень« Жуковського, й тут таки прочитав його з памяти. Як він чудово деклямує вірші! Єйбогу, краще за Брянського й Каратиґіна! До речі про Каратиґіна: цими днями зайшли ми випадково до Михайлівського театру; виставляли »Тридцять літ, або життя грача«, — »пересолену« драму, як він висловився. Між другою й третьою дією він пішов за куліси й одягнув Каратиґіна для ролі жебрака. Публіка казилася, сама не знаючи чому. От що значить костюм для доброго актора!

Таліоні вже приїхала до Петербурґа й незабаром почне, літаючи, нас чарувати. Але він її чомусь не долюблює. Ой, коли б скоріше вже приїздив Штернберґ! Я, й не бачивши, полюбив його. Карло Павлович для мене занадто великий і, не вважаючи на його добрість та ласкавість, мені іноді здається, що я самотній. Міхайлов хороший, благородний товариш, але нічим не захоплюється, ніяка краса, здається, його не чарує. А може

я його не розумію. Прощавайте, мій незабутній добродію«.

»Я так тішуся! Штернберґ, якого я так давно й нетерпляче дожидав, нарешті приїхав. Та як ізненацька, неждано-негадано! Я злякався й довго своїм очам не вірив, думав, чи це не примара? Саме в той час я компонував ескіз: »Єзекіїль на полі, засіяному кістками«. Це було вночі, десь у годині другій. Я поринув у »Єзекіїля« й забув замкнути двері на ключ· Але ось двері відчиняються й у хутрі, в теплій шапці зявляється людська постать. Я спершу злякався, і сам не знаю, як промовив: »Штернберґ!« »Штернберґ«, — одповів він мені, і я, не давши йому й хутра скинути, кинувся його цілувати, а він мені відповідати тим самим Довго ми мовчки один на одного милувались, аж він згадав, що біля воріт жде візник, і пішов до нього, а я до двірника — просити, щоб приніс речі до хати. Вже впоравшись, ми перевели дух. Дивно! Мені здавалось, що я зустрів давнього знайомого, або, краще сказати, що бачу Вас самих перед собою. Поки я розпитував, а він розповідав, де й коли він Вас бачив, про що говорили й як розійшлись, — і ніч промайнула. Ми аж тоді запримітили, що розвиднюється, коли побачили, що від свічника простяглася ясна блакитна тінь.

— Тепер, як на мене, можна й чаю напитися, — промовив він.

— Я теж тої думки, — відповів я, й ми пішли до »Золотого Якоря«.

Після чаю я поклав його спати, а сам пішов до Карла Павловича — розповісти про свою радість, але він теж спав. Що поробиш, — я вийшов на набережну й не встиг кілька кроків ступити, як зустрів Міхайлова, що теж, здається, не спав

цілу ніч: він ішов з якимсь паном у пальті та в окулярах.

— Лев Олександрович Елькан, — сказав Міхайлов, указуючи на пана в окулярах.

Я назвав своє прізвище, і ми подали один одному руки. Потім я повідомив Міхайлова про приїзд Штернберґа, і пан в окулярах так зрадів, немов би його давно жданий приятель приїхав.

— Де ж він? — запитав Міхайлов.

— У нас у хаті, — відповів я.

— Спить?

— Спить.

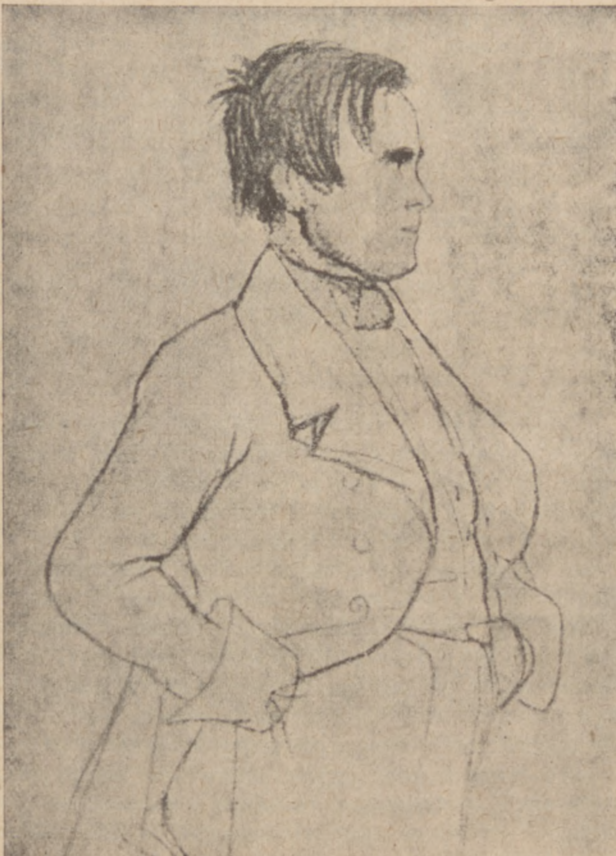
— То ходім до »Капернауму«, там напевно не сплять, — сказав Міхайлов.

Пан в окулярах на знак згоди кивнув головою, й вони, взявшись під руки, пішли, а я слідом за ними.

Проходячи повз помешкання Карла Павловича й побачивши в вікні голову Лукіяна, я догадався, що маестро вже встав. Я попрощався з Міхайловим та з Ельканом і пішов до нього. В коридорі я зустрів його з свіжою палітрою та з чистими пензлями, привітався з ним і вернувся назад: тепер я не те що вголос, але й мовчки читати не міг. Походивши трохи набережною, я пішов додому. Штернберґ іще спав, я тихенько сів на стільці проти його ліжка й милувався його непорочним, як у дитини, лицем; потім узяв олівець та папір і почав рисувати його заснулого — вашого, отже й мого, друга. Схожість і вираз лиця, як на ескіз, — удалися, та ледве я накреслив цілу постать і назначив складки ковдри, як Штернберґ прокинувся й зловив мене на гарячому вчинку. Я зніяковів; він це помітив і засміявся найщирішим сміхом.

— Покажіть, що ви робили? — спитав він.

Я показав; він знову засміявся й під небеса вихваляв мій рисунок.

Т. Шевченко — студент Академії (1839 р.)
Етюд олівцем В. Штернберґа.

— Колинебудь оддячуся вам тим самим, — сказав він, сміючись, і скочивши з ліжка, вмився та, розвязавши чемодан, почав одягатись.

З чемодану, зпід білизни, він вийняв грубий портфель і, подаючи його мені, сказав:

— Тут усе, що я зробив минулого літа на Україні, крім кількох малюнків фарбами й акварелею. Переглядайте, коли вам час дозволяє, а мені треба декуди поїхати.

— До побачення! — промовив він, простягаючи мені руку. — Не знаю, що сьогодні в театрі, я дуже за ним скучив. Ходім разом до театру.

— З великою охотою! — відповів я; — зайдіть тільки по мене до натурного класу.

— Добре, зайду, — сказав він уже за дверима.

Коли б не прийшов був до мене Лукіян од Карла Павловича, мені й на думку не прийшов би обід, навіть досадно було, що через ростбіф Лукіяна я мусів був залишити портфель Штернберґа.

За обідом я розповів Карлові Павловичу про своє щастя, і він побажав побачити Штернберґа. Я сказав йому, що ми умовились із ним бути в театрі. Він виявив охоту пристати до нас, коли щось путнє виставляють. На щастя того самого дня в Олександрійському театрі виставляли »Зачарований дім«. Під кінець класових годин Карло Павлович зайшов до класу, взяв мене й Штернберґа з собою, посадив у свою коляску, й ми поїхали дивитись на »Людовика XI«. Так минув перший день.

Другого дня вранці Штернберґ узяв свій грубий портфель, і ми вирушили до Карла Павловича. Карло Павлович був захоплений Вашою, — як він висловився — »одноманітно-різноманітною« батьківщиною й задумливими земляками Вашими, що їх так прегарно і правдиво змалював

Штернберґ. Як багато рисунків та яке все прекрасне! На маленькому клаптику сірого крамничного паперу проведена поземна лінія; на першому плані вітряк, пара волів біля возу, заваленого мішками; все це не нарисоване, а тілько зазначе.‹е. але що за краса! — очей не можна відвести. Або в тіні розлогої верби, край самого берега, біленька, соломою вкрита хатка — вся відбилася в воді, як у дзеркалі. Під хаткою бабуся, а по воді качки пливають, — от і вся картина, та яка повна, жива картина!

І таких картин або, краще сказати, повних життя нарисів повний портфель у Штернберґа. Чудовий, незрівняний Штернберґ! Недурно поцілував його Карло Павлович.

Мимоволі згадав я братів Чернєцових. Вони недавно повернулись із подорожі по Волзі й приносили Карлові Павловичу на показ свої рисунки: величезна купа ватманського паперу, з німецькою акуратністю покресленого пером. Карло Павлович поглянув на кілька рисунків і, згорнувши портфель, сказав (звичайно, не братам Чернєцовим): »Я тут не те що матушки-Волги, а й калюжі доброї не сподіваюсь побачити«. А в одному ескізі Штернберґа він бачить цілу Україну. Йому так сподобалась Ваша батьківщина й сумні обличчя земляків Ваших, що він сьогодні підчас обіду встиг уже збудувати собі хутір над Дніпром, біля Києва, з усіма вигодами й серед найчарівнішої декорації. Одне, чого він боїться й про що ніяк не може думки позбутися. це дідичі, або, як він їх називає, »феодали-собачники«.

Він — зовсім дитина, з усією привабливістю дитини! Сьогоднішній день ми таксамо закінчили в театрі. Виставляли »Розбійників« Шіллєра. Опери мов би й не було, вряди-годи зявиться »Роберт« або »Фінелля«. Балєт чи, краще ска-

В академічному класі. Рисунок Шевченка.
Під постаттю, що в лівому розі долі, написано: „Опе кобзарь Шевченко".

зати, Таліоні все знищила. Прощавайте, мій незабутній добродію!«

»Ось уже більше як місяць живемо разом із незрівняним Штернберґом, і живемо так, як, дай Боже, щоб і рідні брати жили. Та й яка ж він добра й лагідна істота! Справжній мистець! До нього все всміхається, як і він до всього. Щасливий, завидний характер! Карло Павлович його дуже любить. Та й чи ж можна його не любити, пізнавши?

Ось як ми проводимо дні й ночі. Зрана в девятій годині я йду до малярського класу (я вже роблю етюди олійними фарбами й за минулий іспит став третім із черги). Штернберґ зостається вдома й робить із своїх ескізів або акварельні малюнки, або невеликі картини олійними фарбами. В одинадцятій годині я або захожу до

Карла Павловича, або вертаюсь додому, і ми з Штернберґом снідаємо, що Бог дав; потім я знову йду до класу й зостаюсь там до третьої години. В третій годині йдемо до мадам Юрґенс обідати, іноді й Карло Павлович із нами, бо саме в цю пору я мало не щодня заставав його в Штернберґа; він часто задля мізерної демократичної юшки відмовлявся від розкішного аристократичного обіду. Справді надзвичайна людина! Після обіду я знов іду до класів, а на сьому годину приходить туди й Штернберґ, і ми або йдемо до театру, або, походивши трохи набережною, вертаємось додому, і я читаю що-небудь уголос, а він працює, або я працюю, а він читає. Недавно ми прочитали »Вудстока« Вальтера Скотта. Мене дуже зацікавила сцена, де Карло II Стюарт, переховуючись під чужим імям у замку старого баронета Лі, признається його дочці Юлії Лі, що він король Анґлії, й пропонує їй при свому дворі почесне місце підложниці. Справжня королівська вдячність за гостинність! Я накреслив ескіз і показав Карлові Павловичу. Він похвалив мій вибір і самий ексіз та казав вистудіювати Павла Деляроша.

Штернберґ недавно познайомив мене з родиною Шмідта. Це якийсь далекий його родич, гарна людина, а родина його — це просто благодать Господня. Ми часто вечорами буваємо в них, а по неділях і обідаємо. Чудова, мила родина! Я завжди вихожу від них немов чистіший і добріший. Я не знаю, як і дякувати Штернберґові за це знайомство.

Ще познайомив він мене з родиною українського аристократа — того самого, в якого ви з ним минулого літа зустрінулись на Україні. Я рідко там буваю, та й те властиво тільки ради Штернберґа: недовподоби мені отой протекційний тон і підле підлещування неотесаних гостей,

що він їх годує своїми розкішними обідами й поїть українською сливянкою. Я довго не міг зрозуміти, як Штернберґ може терпіти такі картини. Нарешті справа викрилася сама собою. Якось повернувся він од Тарновських зовсім до себе неподібний, бо сердитий; довго мовчки ходив по хаті, потім ліг до ліжка, встав і знову ліг і так разів зо три, аж поки не заспокоївся й не заснув. Чую, він крізь сон проказує імя одної з небог Тарновського. Тут я почав догадуватися, в чому діло. Другого дня мій Віля знову пішов до Тарновських і повернувся пізно вночі заплаканий. Я прикинувся, що цього не помічаю. Він упав на канапу й, закривши лице руками, ридав, як дитина! Так принаймні година минула; потім він устав із канапи, підійшов до мене, обійняв мене, поцілував і гірко всміхнувся, та, сівши біля мене, розповів мені історію свого кохання. Історія звичайнісінька: він покохав старшу небогу Тарновського, а та, хоч і відповідала йому тим самим, але воліла одружитися з якимсь лисим доктором Бурцевим. Звичайнісінька історія. Висповідавшись, він трохи заспокоївся, і я поклав його до ліжка.

Другого й третього дня я його мало що й бачив: вийде рано, прийде пізно, а де дні проводить, — Бог його знає. Пробував я з ним заговорити, але він ледве мені відповідав; пропонував йому відвідати Шмідтів, та він відмовно хитнув головою. У неділю вранці запропонував я йому поїхати до оранжерії ботанічного саду, і він, що правда неохоче, згодився. Оранжерія добре на нього вплинула; він повеселішав, почав мріяти про подорож до тих чарівних країн, де ростуть усі ті дивовижні рослини так, як у нас чортополох.

Вийшовши з оранжерії, я запропонував йому пообідати на Крестовському острові в ні-

мецькому трахтирі; він охоче погодився. Після обіду ми послухали тирольців, подивились, як із гір спускаються та й поїхали просто до Шмідта. Шмідти того дня обідали у Фіцтума, інспектора університету, та там і на вечір зосталися. Ми туди. Привітали нас, голосно питаючись, де ми пропадали. У Фіцтума натішились ми квінтетом Бетговена й сонатою Моцарта, в якій виконував соло вславлений Бем, і на першу годину вночі повернулися додому. Бідний Віля знову зажурився. Я не потішаю його, та й чим би я міг його потішити?

Другого дня, з доручення Карла Павловича, пішов я до книгарні Смірдіна й між іншими книгами взяв два числа »Библіотеки для чтенія«, де вміщено роман Діккенса »Нікляс Нікльбі«. Задумав я влаштувати літературні вечори в Шмідтів і запросив Штернберґа. Як гадалося, так і склалося. Того самого дня, після вечірніх класів, вирушили ми до Шмідтів із книгами під пахвою. Думку мою прийняли з захопленням, і після чаю почали читати. Перший вечір читав я, другий — Штернберґ, а потім ізнов я, далі — знову він, і так тяглося, поки не скінчили романа. Це дуже добре вплинуло на Штернберґа. Після »Нікляса Нікльбі« таким самим чином прочитали ми »Замок Кінельворт«, потім »Пертську кралю« і ще кілька романів Вальтера Скотта. Часто засижувались ми за північ і не помітили, як і різдвяні свята наблизились. Штернберґ малощо не зовсім прийшов до себе, — принаймні працює й менше сумує; дасть Бог, і це мине. Прощавайте, мій батьку рідний! Не обіцяю в скорому часі писати до вас, бо надходять свята, а я вже, з милости Штернберґа, придбав крім Шмідтів ще деякі такі знайомства, що їх слід підтримувати. Справив я собі на свята нове вбрання та з анґлійської баї пальто, таке самісіньке, як у Штернберґа,

Шевченко й Штернберґ голяться (вище Штернберґ, нижче Шевченко). Рисунск В. Штернберґа 1840 р.
Вгорі напис: „Вмѣсто чаю ми побрились“.

щоб таки недурно Шмідти звали нас Кастором та Поллуксом; а на весну думаємо замовити собі шинелі з камльоту. У мене тепер гроші водяться. Я почав малювати акварельні портрети, Спершу з приязні, а потім і за гроші. Тілько не показую ще їх Карлові Павловичу: боюся. Я тримаюся більше манєри Соколова; Гау мені не подобається: нудно солодкий. Хочу ще взятися за французьку мову: це необхідно. Пропонувала мені свої послуги одна літня вдова з тим, щоб я її сина вчив рисувати. Взаємна послуга, але все це мені не подобається, — перше, що далеко ходити (до Ертелєвого проулку), друге, що морочитися дві години з розпещеним хлопчаком — це теж комісія, нівроку! Краще я за ці дві години акварельний портрет намалюю та краще вчителеві грішми заплачу. Мабуть і ви скажете, що так краще. У Карла Павловича є Ґіббон французькою мовою, а я не можу на нього й дивитись байдуже. Не знаю, чи ви бачили його ескіз або, краще сказати, невеличку картину »Ґензерих у Римі«; тепер вона

в нього в робітні. — Чудова! як усе чудове, що зпід його пензля виходить. Коли не бачили, то я зроблю невеличкий рисунок і пришлю Вам. »Бахчисарайський Фонтан« теж пришлю. Це, здається, ще при вас почато.

Ось іще про що мало не забув, — готується надзвичайна подія: Карло Павлович женитьcя; після свят — весілля. Наречена його — донька рижського почесного горожанина Тімма. Я не бачив її, але кажуть, надиво гарна. Її брата я зустрічаю іноді в класі; він учень Зауервейда, дуже вродливий хлопець. Коли це все станеться, то я напишу вам із найдокладнішими подробицями, а поки що ще раз прощавайте, мій незабутній добродію!«

»Ось уже два місяці, як я не писав вам. Така довга мовчанка — річ непрощенна. Але я наче навмисне ждав, аж скінчиться цікавий епізод у житті Карла Павловича. В останньому листі писав я вам про задумане одружіння, тепер опишу вам докладно, як це все сталося та як зруйнувалося.

В самий день шлюбу Карло Павлович одягнувся, як він звичайно вдягається, взяв капелюха й, проходячи робітнею, спинився перед уже закінченою копією з Доменікіно; довго стояв мовчки, потім сів у крісло (крім його та мене нікого не було); мовчанка тяглася ще кілька хвилин; потім він звернувся до мене й сказав:

— Цампієрі наче говорить мені: не женись — загинеш!

Я не спромігся щось йому сказати, а він узяв капелюха й пішов до своєї нареченої та цілий день не вертався до дому. До свята зовсім не готувалися: у той день Лукіян навіть ростбіфа не смажив; одно слово, жадного натяку на якебудь свято. В класі я довідався, що він братиме шлюб

у восьмій годині ввечорі в лютеранській церкві св. Анни, що на Кірочній вулиці. Після класу взяли ми з Штернберґом візника й поїхали на Кірочну. Церква була вже освітлена, і Карло Павлович з Зауервейдом та братом нареченої були в церкві. Побачивши нас, він підійшов, подав нам руку і сказав:

— Женюсь.

Цієї самої хвилини ввійшла до церкви наречена, і він пішов їй назустріч. Я за ціле життя своє не бачив та й не побачу такої красуні! Підчас шлюбного обряду Карло Павлович стояв глибоко задуманий; він ані разу не поглянув на свою гарну наречену. Обряд скінчився, ми поздоровили щасливе подружжя, провели їх до карети й по дорозі заїхали до Клєя, повечеряли й за здоровя молодих випили пляшку Кліко. Все це відбулося 8 січня 1839 року. І в Карла Павловича свято закінчилося пляшкою Кліко; ні того дня, ні потім не справляли весілля.

За тиждень після цієї події зустрінувся я з ним у коридорі якраз проти помешкання графа Толстого; він покликав мене до себе й задержав на обід. Поки подали обід, він щось рисував до свого альбому, а мені казав читати »Квентіна Дорварда«. Ледве почав я читати, як він спинив мене й досить голосно крикнув:

— Еміліє!

За хвилинку ввійшла промениста красуня, — його дружина. Я незграбно вклонився їй, а він сказав:

— Еміліє, на чому ми спинились? Або ні, сідай та сама читай. А ви послухайте, як вона гарно читає по-російському.

Спершу вона не хотіла читати, та потім розкрила книжку, прочитала кілька речень із сильною німецькою вимовою, зареготалася, кинула книжку

Шевченко-студент в карикатурі свого професора К. Брюлова.

й утікла. Він покликав її вдруге і з ніжністю закоханого просив її сісти до фортепіяну та проспівати вславлену каватину з »Норми«. Без найменшої манірности сіла вона до інструменту й після кількох прелюдій заспівала. Голос у неї був не сильний, не ефектовний, але такий солодкий, чарівливий, що я слухав і сам собі не вірив, що слухаю співу смертельної, земної істоти, а не якоїсь воздушної феї. Чи був це маґічний вплив краси, чи вона справді так добре співала, тепер я вам не можу сказати з певністю; але й тепер я немов чую її чарівний голос. Карло Павлович теж був зачарований її співом, бо сидів, склавши руки над своїм альбомом, і не чув, як увійшов Лукіян та двічі повторив:

— Обід на столі.

Після обіду подав Лукіян на той самий стіл овочі й пляшку Лякріма-Крісті. Вдарила пята година, і я залишив їх за столом та пішов до класу. На прощання Карло Павлович подав мені руку й просив приходити до нього щодня на обід. Я не тямив себе з радости від такого запрошення.

Після класу зустрів я їх на набережній і пристав до них. Незабаром вони пішли додому й запросили мене до себе. За чаєм Карло Павлович прочитав »Анжело« Пушкіна й оповів, як покійний Олександер Сергієвич просив його намалювати портрет його дружини та як він безцеремонно відмовився через те, що дружина поета косоока. Він пропонував Пушкінові намалювати портрет із нього самого, але Пушкін одплатився йому тим самим. Незабаром поет помер і залишив нас без портрету: Кіпренський намалював з нього якогось денді, а не поета.

Після чаю молода чарівлива господиня навчила нас »гальб-цвельфа« і, програвши мені двадцять копійок, а чоловікові — каватину з »Норми«, зараз сіла до фортепяну та й поквитувалась.

Після такого пишного фіналу я подякував чарівній господині та господареві й пішов додому: було вже далеко за північ. Штернберґ ще не спав і ждав мене. Я, не скидаючи капелюха, оповів йому свої пригоди, і він назвав мене щасливим.

— Позавидуйте й мені, — сказав він, — мене запрошує ґенерал-ґубернатор Оренбурзького краю до себе в Оренбурґ на літо; я був сьогодні у Володимира Івановича Даля, і ми вже умовились щодо подорожі. На тому тижні — гайда!

Мене ця вістка приголомшила; я довго не міг говорити, але, схаменувшися, запитав його:

— Коли ж це ти так скоро встиг усе владнати?

— Сьогодні, — відповів він, — у десятій годині присилає за мною Григорович; прихожу, а він пропонує мені цю подорож, я згожуюсь, іду до Даля, й справа скінчена.

— Що ж я без тебе робитиму? Як же я без тебе жити буду? — запитав я його крізь сльози.

— Так, як і я без тебе: будемо вчитись, працювати, то й самоти не помітимо. — Ось що, — додав він, — завтра ми обідаємо в Йоахіма. Він тебе знає й просив, щоб я привів тебе. Згода?

Я згодився, й ми лягли спати.

Другого дня ми обідали в Йоахіма. Це син відомого каретника Йоахіма, веселий, простий, добре освічений німець. По обіді показував він нам свою збірку естампів і між іншим кілька зшитків дуже гарних літографій, що їх недавно отримав із Дрезденської ґалерії. Тому, що це була субота, ми провели в нього й вечір. За чаєм мова зайшла про кохання та про закоханих. Сердешний Штернберґ сидів, як на гарячих вуглях. Я силкувався змінити тему розмови, та Йоахім наче навмисне роздмухував її й у кінці оповів про себе самого такий анекдот:

— Коли я був закоханий у свою Адельгейду, а вона в мене ні, то я задумав був накласти на себе руки. Вирішив я заподіяти собі смерть чадом: приготував усе, що слід, а саме: написав записки кільком приятелям, — їй також (і він указав на дружину), дістав пляшку рому й звелів принести жаровню з холодним вугіллям, трісочок та свічку. Коли все було готове, я замкнув двері на ключ, налив шклянку рому, випив, і мені почав увижатись »Бенкет Вальтазара« Мартенса. Я повторив дозу, і мені вже нічого не ввижалось. Повідомлені про мою передчасну й траґічну смерть, приятелі збіглись, виважили двері й знайшли мене пяного, як ніч. Справа в тому, що я забув вугілля підпалити, а то б напевно вмер. Після цієї події й вона стала до мене прихильніша та нарешті зважилася зробити мене своїм чоловіком.

Оповідання своє він закінчив доброю шклянкою пуншу.

Йоахім мені надзвичайно сподобався своєю манєрою, і я постановив заходити до нього якнайчастіше.

Неділю ми провели у Шмідта. В одинадцятій годині повернулись додому та вже почали були роздягатись, як притьмом Штернберґові потрібно стало хусточки; він засунув руку до кишені й замість хусточки вийняв афішу.

— А я й забув, — сьогодні в Великому театрі маскарад, — сказав він, розгортаючи афішу, — їдьмо!

То що ж, — їдьмо: спати ще рано, — сказав я, і ми, вдягнувши замість сюртуків фраки, поїхали спочатку до Поліцейського мосту до маґазину костюмів і, взявши капуцини та чорні півмаски, рушили до Великого театру. Осяяна саля швидко наповнювалася публікою в масках, музика греміла, й у гомоні загальної розмови верещали маленькі капуцини. Незабаром стало га-

ряче, й маска мені страшенно обридла; я скинув її, Штернберґ — теж. Можливо, що комусь це здалося й дивним, але нам що до того.

Ми пішли до бічних саль нагорі, щоб відпочити від тісноти й спеки. Ані одна маска, хоч би тобі на сміх, не гналася за нами. Тілько на сходах здибав нас Елькан, той самий пан в окулярах, що я його зустрів якось разом із Міхайловим. Він мене пізнав, Штернберґа — теж і, регочучись на ціле горло, вхопив нас у свої обійми: в ту мить підійшов до нього молодий мічман, і він представив його нам, називаючи його своїм щирим приятелем Сашею Оболонським. Коли ми прийшли нагору, була вже третя година. В одній із бічних саль накритий стіл і братія, що за столом жвякала, викликали в мене апетит. Я шепнув про це Штернберґові, а він уголос згодився. Але Елькан та Оболонський запротестували й запропонували їхати до незмінного Клєя й повечеряти якслід.

— А то, — додав Елькан, — тут не нагодують, а здеруть удесятеро.

Ми однодушно погодились і почимчикували до Клєя.

Молодий мічман мені подобався своїми вільними манєрами. Досі я зустрічався тілько з своїми скромними товаришами, а світського юнака вперше зблизька побачив. Каламбурами й дотепами так і сипле, а водевільних куплєтів знає безліч, — справді гарний хлопець.

Ми просиділи в Клєя до світанку, а тому, що бравий мічман був трохи напідпитку, то ми взяли його до себе на помешкання, а з Ельканом розпрощались у трахтирі.

От як я нині живу: вештаюсь по маскарадах, вечеряю по трахтирах, витрачаю гроші на галайбалай, а чи ж давно, — чи ж давно сяяв над Невою той незабутній ранок, коли ви знайшли мене в Літньому саді перед статуєю Сатурна? Не-

забутній ранок! Незабутній мій добродію! Чим і як віддячусь я вам достойно? Крім чистої, сердечної сльози-молитви, нічого не маю.

В девятій годині пішов я своїм звичаєм до класу, а Штернберґ із гостем зосталися вдома; гість іще спав. В одинадцятій я зайшов до Карла Павловича й вислухав наймилішу догану від наймилішої Емілії Карловни. До другої години грали ми в »гальб-цвельф«. Вона хотіла, щоб я до обіду зостався з ними; і я вже почав був згожуватись, та Карло Павлович завважив мені, що манкувати не слід, і я, засоромлений по вуха, пішов до класу. В третій годині я знову прийшов, а в пятій залишив їх при столі й знов пішов до класу.

Так, як описаний тут, проводив я в них усі дні, крім суботи й неділі. Субота була призначена Йоахімові, а неділя Шмідтові й Фіцтумові. Ви помічаєте, що всі мої знайомі — німці, але які прекрасні німці! Я просто закоханий у тих німців. Штернберґ увесь тиждень клопотався про свою подорож і напевно щось забув: така вже його вдача. В суботу ми пішли до Йоахіма, зустріли там старого Кольмана, відомого аквареліста й учителя Йоахіма.

По обіді Кольман казав своєму учневі показати нам свої етюди дерев, на що учень погодився неохоче. Етюди зроблені чорним та білим олівцем на сірому папері й зроблені так гарно, так докладно, що я не міг ними намилуватися. За один із цих етюдів він дістав другу срібну медалю; добрий Кольман вихвалював цей рисунок, як тріюмф свого учня, і присягався на всіх святих, що він сам так гарно не нарисує. Тому, що Штернберґові залишилось тілько два дні, — не більше, — бути з нами, то Йоахім і спитався його, як він гадає ці дні провести? Штернберґ, здається, й не думав про це. Йоахім тоді запропонував ось що: завтра, себто в неділю, оглянути ґалєрії Строґанова й Юсу-

пова, а в понеділок — Ермітаж. Проєкт прийняли, й другого дня ми заїхали до Йоахіма та вирушили до ґалєрії Юсупова. Князя повідомили, що такі й такі артисти просять дозволу оглянути його ґалєрію; на це ввічливий господар звелів сказати нам, що сьогодні — неділя й гарна погода, а тому й радить нам, замість мистецьких творів, натішитися краще розкішною погодою. Нам, звичайно, довелося тільки подякувати господареві за ласкаву пораду. Щоб не почути такої поради й у Строґанова, ми пішли до Ермітажу й години три раювали, як справжні прихильники красного мистецтва. Обідали в Йоахіма, а вечір перебули в театрі.

В понеділок уранці Штернберґ дістав записку від Даля. Володимир Іванович писав йому, щоб він у третій годині був готовий до дороги. Штернберґ поїхав попрощатись із своїми приятелями, а я взявся скласти до чемодану його речі. На третю годину ми вже були в Даля, а в четвертій ми поцілувалися з Штернберґом біля середньої рогачки, і я сам, мало не плачучи, вернувся до Петербурґу. Гадав був заїхати до Йоахіма, та мені хотілося бути на самоті, а разом не хотілося й їхати до себе: я боявся пустки, що мене вразила б дома. Відпустивши візника біля застави, пішов я пішки. Дорога, що її я пройшов, мене не втомила, як я того сподівався, і я ще довго ходив набережною проти академії. В помешканні Карла Павловича світилося; але незабаром світло згасло, й він вийшов з дружиною на набережну. Щоб не спіткатися з ними, пішов я додому й, не запалюючи світла, роздягнувся та й ліг до ліжка.

Я тепер мало коли вдома буваю: нудьга й порожнеча без Штернберґа. Міхайлов знову оселився зо мною й по-старому не сидить удома. Він теж десь познайомився з мічманом Оболонським, мабуть у Елькана. Оболонський часто приходить уночі, а коли Міхайлова немає вдома, то він лягає

спати на його ліжко. Цей молодик починає мені менше подобатися, ніж було давніше: чи він справді такий одноманітний, чи це мені тільки здається, бо я тепер і сам до себе неподібний. Бож хоч класи й одвідую пильно, як і перше, але працюю мляво, що й Карло Павлович запримітив; мені це прикро, і я не знаю, як поправитись.

Емілія Карловна до мене ласкава, як і перш, і таксамо грає зо мною в »гальб-цвельф«.

Незабаром по від'їзді Штернберґа Карло Павлович звелів мені приготовити олівці й папір. Він хоче нарисувати 12 голівок із своєї дружини в різних позах для задуманої картини на сюжет балади Жуковського »Двѣнадцать спящихъ дѣвъ«. Однак, папір та олівці лежать собі без ужитку.

Було це під кінець лютого; я, як звичайно, обідав у них. У цей фатальний день дружина Карла Павловича видалась мені особливо чарівливою; за обідом вона частувала мене вином і була така привітна, що, коли вдарила пята година, я готовий був забути про клас; але вона сама мені про це нагадала. Нічого було робити, я встав ізза столу й пішов, не прощаючись та обіцяючи зайти з класу й неодмінно обіграти її в »гальб-цвельф«.

Класи скінчилися; захожу, як обіцяв, до них. Мене на дверях зустрічає Лукіян і каже, що пан не веліли нікого приймати. Мене дуже здивувала така зміна, й я пішов додому. Проти звичаю я застав удома Міхайлова та бравого мічмана. Вечір минув у веселій балачці. Біля дванадцятої години вони пішли вечеряти, а я ліг спати.

Другого дня ранком захожу я з класу до Карла Павловича, входжу до робітні, а він весело зустрічає мене такими словами:

— Поздоровте мене, я знову нежонатий!

Зразу я його не зрозумів; він повторив мені

те саме ще раз. Я ще не вірив, але він додав уже зовсім невесело:

— Дружина моя вчора по обіді пішла до Зауервейдової та й не вернулась.

Потім Карло Павлович звелів Лукіянові переказати Ліпінові, щоб той подав йому палітру й пензлі. За хвилину все було принесене, і він сів до праці. На шталюзі стояв незакінчений портрет графа Мусіна-Пушкіна. Карло Павлович взявся був за нього, але як він не намагався вдавати з себе байдужого, — праця йому не йшла. Нарешті він кинув палітру й пензлі та промовив немов сам до себе:

— Невже це мене так бентежить? Не можу працювати.

І він пішов до себе нагору.

В другій годині я пішов до класу, все ще не зовсім певний того, що сталося. В третій вийшов із класу й не знав, що робити: чи йти до нього, чи дати йому спокій? Лукіян зустрів мене в коридорі й поклав край моєму ваганню, сказавши: »Пан просять до обіду«. — Але обідав я сам. Карло Павлович ні до чого не доторкнувся, навіть до столу не сідав, скаржився, що болить голова, а сам курив цигару. Другого дня він ліг у ліжко й пролежав два тижні; увесь той час я не відходив од нього. Іноді він маячив у гарячці, але ні разу не вимовив імя своєї дружини. Нарешті став видужувати й одного вечора закликав свого брата Олександра та попросив його пораяти адвоката, щоб старатися про формальний розвід. Тепер він уже виходить із хати й замовив Давіцетті велике полотно: хоче розпочати картину »Взятіе на небо Божіей Матери« для Казанського собору, та, дожидаючись полотна й літа, почав малювати портрет князя Олександра Миколаєвича Ґоліцина на ввесь зріст та Федора Івановича Прянішнікова. Старий буде на-

мальований у сидячій позиції в сірім фраку й з Андрієвською биндою.

Не пишу вам про чутки, що ширяться про Карла Павловича в місті та в самій академії. Чутки такі безглузді й огидні, що гріх їх і повторювати. Загальна опінія в академії вважає за автора цих пліток Зауервейда, і я маю підстави цьому вірити. Хай це все трохи задавниться, і тоді я вам перекажу свої підозріння, а тимчасом зберу матеріял та розберуся в ньому. Прощавайте, мій незабутній добродію!

P. S. Від Штернберґа з Москви дістав листа. Добрий Віля! Він і Вас не забуває, шле Вам поклін і просить, коли доведеться Вам зустрінути на Україні небогу Тарновського, паню Бурцеву, то перекажіть їй од нього найглибшу пошану. Бідний Віля! Він усе ще памятає її«.

Дальшого листа я не подаю тому, що нема в ньому нічого, крім безглуздих пліток і гидкого наклепу на Карла Великого, а таких речей не повинно бути в оповіданні про найблагороднішого з людей. Нещасливе його одружінння закінчилось полюбовною умовою, себто розводом, за який він заплатив 13.000 рублів асиґнаціями. От і все, що було в листі цікавого.

»Петербурзького сіренького літа мов і не було. На дворі вогка, гнила осінь, а в академії нашій блискуча вистава. От, якби й Ви приїхали на неї поглянути, то й я б натішився вами. Щодо малярства, то з праць учнів особливо видатного немає нічого, крім програми Петровського »Янгол являється пастухам«. Зате визначились скульптори: Рамазанов і Ставассер; особливо Ставассер. Він зробив круглу статую молодого рибалки, та як зробив! Сама краса — особливо вираз обличчя: затаївши дух, живе лице слідкує за рухом по-

плавця. Я памятаю, коли статуя була ще в глині, Карло Павлович несподівано ввійшов до кабінету Ставассера і, любуючись цією статуєю, порадив йому вдавити трохи нижню губу рибалки. Той це зробив, і вираз змінився. Ставассер готовий буз молитись на великого Брюлова.

Про малярство взагалі скажу вам, що для одної картини Карла Павловича варто було б приїхати не те що з України, а з самого Китаю. Справді велетень; присяде прихапцем — і підмалює, і скінчить, а тоді вже й частує зголоднілу публіку своїм чудовим твором. Велика його слава й необсяжний його ґеній.

Що ж мені сказати вам про самого себе? Дістав першу срібну медалю за етюд із натури. Намалював ще невеличку картину олійними фарбами: »Сирітка-хлопчик ділиться милостинею з собакою під парканом«, — от і все. Ціле літо постійно працював у класах, а ранками ходив з Йоахімом на Смоленське кладовище рисувати лопухи й дерева. Я щораз більше закохуюсь у Йоахіма. Ми з ним мало не щодня бачимося; він постійно відвідує вечірні класи.

Він зблизився з Карлом Павловичем, і вони часто відвідують один одного. Іноді ми дозволяємо собі прогулюватися по Петровському і Крестовському островах, щоб зрисувати чорну ялинку або білу березу. Разів зо два ходили пішки до Парґолова, і там я познайомив його з Шмідтами. Вони влітку живуть у Парґолові. Йоахім дуже тішиться цим знайомством; та й кому ж би не подобалася родина Шмідтів?

Оповім Вам іще одну дуже цікаву пригоду, що недавно трапилася зо мною. На одному поверсі зо мною оселився якийсь урядовець з родиною. Родина його: дружина, двоє дітей і небога, гарна дівчина літ пятнадцяти. Як я довідався про всі ці подробиці, оповім вам зараз. Ви добре при-

На Смоленському кладовищі.
Етюд сепією Т. Шевченка (1840)

гадуєте ваше колишнє помешкання: з малесеньких сіней одчиняються двері до спільного коридору. Одного разу я розчиняю ці двері й, уявіть собі моє здивовання, передо мною стоїть дуже гарна дівчина, засоромлена і зчервоніла по вуха. Я не знав, що їй сказати, й хвилинку помовчавши, привітався, а вона, закривши лице руками, втікла й сховалась за сусідніми дверима. Що воно за знак, — я не міг зрозуміти, та після довгих здогадів і припущень пішов до класу. Працював я зле: все мені перешкожала загадкова дівчина. Другого дня вона зустріла мене на сходах і спалахнула вся, як і перше; я теж остовпів; за хвилину вона засміялася так по-дитячому, так сердечно й щиро, що я не втерпів і почав їй вторувати; раптом почули ми чиїсь кроки на сходах, і це вгамувало наш сміх. Вона притулила палець до вуст і втекла. Я нишком пішов по сходах і ввійшов до свого помешкання, ще більше спантеличений, ніж перше. Кілька днів я не знав через неї спокою; я щохвилини виходив на

коридор з надією зустріти свою знайому-незнайому, але вона, коли й вибігала на коридор, то так швидко ховалась, що я не встигав їй навіть головою кивнути, не те, що вклонитись як слід. Минув цілий тиждень. Я вже було почав її забувати. Але, слухайте, що сталося. В неділю десятої години зранку входить до мене Йоахім, і вгадайте, кого він приводить із собою? Мою таємничу зачервонілу красуню.

— Я у вас злодія зловив, — сказав він, сміючись.

Поглянув я на загадкову пустунку і сам засоромився не менше, ніж зловлена злодійка; Йоахім це запримітив і, випускаючи руку дівчини, лукаво всміхнувся. Звільнена красуня не втекла, як можна було сподіватися, а зосталась таки тут та, поправивши хусточку й косу, оглянулась і промовила:

— А я гадала, що ви саме проти дверей сидите та малюєте, а ви онде, в другій хаті.

— А коли б він малював проти дверей, тоді що? — запитав Йоахім.

— Тоді б я дивилася в дірочку, як вони малюють.

— Пощо ж у дірочку? Я певен, що мій товариш настільки ввічливий, що дозволить вам підчас праці бути в хаті.

І я для підтвердження Йоахімових слів притакнув головою й подав гості стільця. Вона, не звернувши уваги на мою чемність, повернулась до портрета пані Солової, що стояв на шталюзі й недавно був початий, та тілько стала захоплюватись образом красуні, як на коридорі почувся голос:

— Де ж це вона пропала? Пашо!!

Моя гостя затремтіла й зблідла.

— Тітонька, — прошепотіла вона й кинулась до дверей; біля дверей спинилась і, притуливши пальчика до вуст, хвилинку постояла й зникла.

Посміявшись із цієї ориґінальної пригоди, ми з Йоахімом пішли до Карла Павловича.

Пригода ця сама про себе незначна, але мене вона якось непокоїть; вона в мене з голови не виходить, про неї я постійно думаю. Йоахім іноді жартує з моєї задуми, й мені це не подобається, навіть прикро, що він натрапив на цю пригоду.

Сьогодні я дістав листа від Штернберґа. Він збирається в якийсь похід на Хіву й пише, щоб не сподіватись його на свята до Петербурґу, як він раніше писав. Я скучив за ним: ніхто мені його заступити не може. Міхайлов поїхав до свого мічмана до Кронштадту, і я вже більш як два тижні його не бачу. Дуже гарний маляр, найблагородніша людина й, на лихо, найбезладніша! На час його відсутности я запросив до себе, за рекомендацією Фіцтума, студента Демського. Це скромний, дуже освічений, дотого ж бідний молодий поляк. Він цілий день перебуває в авдиторії, а ввечорі вчить мене французької мови й читає зо мною Ґіббона. Двічі на тиждень увечорі я хожу до салі Вільного Економічного Товариства та слухаю лекції фізики професора... Ще хожу раз на тиждень із Демським слухати лекції зоолоґії професора Куторги. Як ви самі бачите, часу я не марную; нудьгувати зовсім ніколи, а я все таки нудьгую: мені чогось бракує, а чого, я й сам не знаю. Карло Павлович тепер нічого не робить і вдома майже не живе. Я з ним бачусь дуже рідко, і то на вулиці. Прощавайте, мій незабутній, мій добродію! Не обіцяю вам писати скоро: час у мене минає нудно, монотонно, писати нема про що, а я не хотів би, щоб ви куняли над моїми одноманітними листами так, як я куняю над цим посланієм. Ще раз прощавайте!«

»Я обманув вас: не обіцяв вам писати скоро, а от не минув ще й місяць після останнього мого

посланія, і я знову берусь за нове. Випадок прискорив; він і обманув вас, а не я. Штернберґ занедужав у поході на Хіву; розумний і добрий Даль порадив йому покинути військовий табор та повернутися додому, і він зовсім несподівано зявився в мене 16 грудня вночі. Коли б я був сам у хаті, то прийняв би його за мару і, звичайно, злякався б, але я був із Демським, і ми перекладали найвеселіший розділ із »Брата Якова« Поль-де-Кока; отже поява Штернберґа не видалась мені такою неприродною, хоч здивування й радість моя від цього ані трохи не зменшилась. Обнявшись із ним і поцілувавшись, я зараз же познайомив його з Демським, а що була тілько десята година, то ми пішли до »Берліну« пити чай. Ніч, само собою, минула на розпитах та на оповіданнях. Удосвіта Штернберґ знемігся й заснув, а я, дочекавшись ранку, взявся за його портфель, такий самий повний, як і той, що привіз він минулого року з України. Але тут уже не та природа, не ті люди; хоч усе таксамо гарне й виразне, але все цілком інше, крім меланхолії; хоч це, мабуть, відбитка задумливої душі маляра. На всіх портретах Ван-Дейка переважають риси розуму й благородства, і це пояснюється тим, що Ван-Дейк сам був найблагороднішою, розумною людиною. Таксамо я пояснюю собі й загальну експресію прекрасних рисунків Штернберґа. Ах, коли б ви знали, як весело, як невимовно швидко й весело линуть тепер мої дні й ночі. Так весело, так швидко, що я не встигаю виучувати малесенької лекції Демського, за що й погрожує він зовсім од мене відмовитися. Знайомства наші не зменшились і не збільшились, — все ті самі, але всі вони так розцвіли, такі веселі стали, що я вдома просто не можу всидіти; хоч, признаюсь вам, і вдома в мене не без принади, не без чарів. Я говорю про сусідку,

про ту саму »злодійку«, що її під дверима зловив Йоахім. Що це за миле, невинне створіння! Справжня дитина, найкраща, незіпсована дитина! Вона кожного дня кілька разів забігає до мене, забіжить, поскаче, щощебече й випурхне, як пташка. Іноді просить мене намалювати її портрет, але ніяк не всидить більше пяти хвилин, просто живе срібло! Недавно потрібна мені була жіноча рука для портрета одної пані, я попросив її потримати руку; вона, як добра, була погодилась; та що б ви думали, — й секунди не тримала спокійно — справжня дитина! Отак я бився, бився й нарешті був змушений запросити для руки модель. Та уявіть собі, що сталося? Як тілько я посадовив модель і взяв палітру в руки, вбігає до хати сусідка, як завжди жвава, сміючись, та як тілько побачила натурницю, вмить скамяніла, потім заголосила й, як тигреня, кинулась на неї. Я не знав, що й робити; на щастя трапилася в мене малинової барви оксамитна мантилька тої самої пані, з якої я малював портрет. Я взяв мантильку й накинув їй на плечі. Вона схаменулась, підійшла до дзеркала, полюбувалась собою хвилинку, потім кинула її на підлогу, плюнула на неї й вибігла з хати! Я відпустив модель, а рука так і зосталась невикінченою.

Три дні після цієї пригоди сусідка не зявлялася до мого помешкання; коли ж зустрічалась зо мною на коридорі, то закривала лице руками й утікала в протилежний бік. Четвертого дня, ледве я прийшов із класу додому й почав ладнати палітру, як увійшла сусідка, лагідна, тиха, — я просто не пізнав її. Вона мовчки закасала до ліктя рукав, сіла на стілець та прибрала позу змальованої пані. Я, наче б нічого не сталось, взяв палітру, пензлі та й почав працювати. За годину рука була готова. Я розстелявся, дякуючи їй за таку милу послугу, але вона хочби всміхнулася: встала,

спустила рукав і мовчки вийшла з хати. Мене це, признаюсь вам, до живого дійняло, і я тепер ламаю голову, як мені привернути давню гармонію. Так минуло ще кілька день, гармонія почала ніби відновлюватися. Вона вже не втікала від мене в коридорі, а іноді навіть усміхалася. Я вже почав сподіватися, що от-от двері відчиняться, і влетить моя пташка червонопера. Однак, двері не відчинялися, і пташка не зявлялася. Я почав непокоїтися й придумував сильце на лукаву пташку. Коли ж розсіяність моя ставала вже нестерпна не тілько для мене, але й для добряги Демського, саме тоді, як янгол з неба, зявився до мене Штернберґ із киргизького степу.

Тепер я живу тілько з самим Штернберґом і для нього одного, і коли б іноді не зустрічав її в коридорі, то мабуть і зовсім забув би про сусідку. Вона страх як рада б забігати до мене, та от біда: Штернберґ постійно вдома, а коли й виходить із дому, то з ним вихожу й я. Проте на свята вона не втерпіла, а тому, що ввечорі вдома не буваємо, то вона вдень вдягла маску і прибігла до нас. Я прикинувся, що її не пізнаю; вона довго крутилася й усяко старалася, щоб я її пізнав; але я вперто не піддавався. Нарешті вона не витерпіла, підійшла до мене та мало не вголос сказала:

— Такий нестерпний, — та цеж я!

— Коли ви, то маску здійміть, — відповів я нишком, — тоді я довідаюсь, хто ви.

Вона трохи замялась, потім зняла маску, а я познайомив її з Штернберґом.

З того дня пішло у нас по-старому. З Штернберґом вона не церемониться так само, як і зо мною; ми розпещуємо її різними ласощами й поводимось із нею, як добрі брати з рідною сестрою.

— Хто вона? — раз запитав мене Штернберґ.

Я не знав, що відповісти на це несподіване питання. Мені ніколи й до голови не приходило спитати її про це.

— Мабуть, сирота або донька найнеобачнішої матері, — говорив він далі, — в усякому разі шкода її. Чи вміє вона хоч читати?

— І цього не знаю, — відповів я несміливо.

— Давати б їй щось читати, — обізвався Штернберґ, — все ж голова не була б порожня. Довідайся-но, доречі. Якщо вміє вона читати, то я подарую їй дуже моральну й мило видану книжку: »Векфільдський священик« Ґольдсміта. Добрий переклад і видання гарне!

А за хвилинку він додав, звертаючись до мене з усмішкою:

— Ти бачиш, я сьогодні почуваю себе моралістом. Наприклад, таке питання: чим можуть скінчитися візити цієї наївної пустунки?

Я злегенька затремтів, але зараз схаменувся й одповів:

— Гадаю, — нічим.

— Дай Боже! — відповів він і задумався.

Я завжди любуюсь його благородним, безжурним, як у дитини, лицем; але тепер це миле обличчя мені видалось зовсім не дитячим, а дозрілим, — обличчям людини, що багато чуттєвого досвіду зазнала. Не знаю чому, але мені мимохіть прийшла на думку Тарновська, і він наче підстеріг мою думку, бо глянув на мене й глибоко зітхнув.

— Бережи її, мій друже, — сказав він, — або сам бережись її. Так роби, як сам почуваєш; тілько памятай і ніколи не забувай, що жінка — свята й недоторкана, але заразом і така принадна річ, що ніяка сила волі не встоїться проти тої принади. Тілько почуття найвищої евангельської лю-

бови, — воно тільки одно може захистити її від ганьби, а нас од вічного докору. Озбройся ж цим прекрасним почуттям, як лицар залізним панциром, — іди сміливо на ворога.

Він на хвилинку замовк.

— А я дуже постарівся від минулого року, — сказав він, усміхаючись. — Ходім краще на вулицю; в хаті наче б то якось душно.

Ми довго мовчки ходили вулицею, мовчки вернулись додому й лягли спати.

Ранком я пішов до класу, а Штернберґ зостався вдома. В одинадцятій годині я прихожу додому, — і щож я бачу?! Вчорашній професор моралі прибрав мою сусідку в боброву з оксамитовим верхом і золотою китицею татарську шапочку та в якийсь червоний шовковий — теж татарський — шугай, і сам, вдягнувши башкирську гостроверху шапку, виграє на ґітарі *качучу*, а сусідка, мов тая Таліоні, так і тне соло.

Я, само собою, тільки руками сплеснув, а вони хочби тобі моргнули: танцюють далі качучу, наче нічого не сталось. Натанцювавшись досхочу, вона скинула шапочку й шугай та вибігла на коридор, а мораліст поклав ґітару й зареготався, як божевільний. Я довго перемагався, але нарешті не витримав і так щиро завторував, що заглушив і пріму.

Нареготавшись досхочу, посідали ми на стільцях один проти одного. Помовчавши хвилинку, він заговорив перший:

— Вона найпривабливіше створіння; я хотів був змалювати з неї татарочку, але вона ледве встигла прибратись, як почала танцювати качучу, а я, як ти бачив, не витримав і замість олівця й паперу вхопив ґітару, а решту — знаєш сам. Але от чого ти не знаєш: перед качучею вона оповіла мені свою історію, — ясна річ, лаконічно, та й по-

дробиці ледве чи вона сама знає; та все ж коли б не ця шапка, вона б не перервала наполовині свого оповідання, — а то вгледіла шапку, вхопила, наділа та й про все забула. Може вона з тобою розмовніша буде, то випитай у неї гарненько; її історія мусить бути дуже драматична. Вона каже, що її батько вмер минулого року в Обухівському шпиталі...

В цю хвилину двері відчинились, і до хати ввійшов Міхайлов, якого вже давно ми не бачили, а за ним бравий мічман. Без зайвих слів Міхайлов запропонував нам сніданок в »Александра«. Ми переглянулись із Штернберґом і, звичайно, погодились. Я був натякнув щось про класи, але Міхайлов так несамовито зареготався, що я мовчки надів капелюха й узявся за дверну ручку.

— А ще хочеш бути малярем! Хіба в класах виховуються справжні великі малярі? — урочисто промовив невгамовний Міхайлов.

Ми згодились, що найкраща школа для маляра — таверна, і в добрій згоді вирушили до »Александра«.

Біля Поліцейського мосту ми зустріли Елькана, що ходив там із якимсь молдаванським бояриньом і розмовляв із ним по-молдаванському. Ми взяли й його з собою.

Дивна істота цей Елькан: немає мови, щоб він нею не розмовляв, немає товариства, в якому б він не бував, починаючи від нашої братії й кінчаючи графами й князями. Він, як казковий чарівник, скрізь і ніде: і на Анґлійській набережній, у конторі пароплавства, провожає за кордон приятеля, і в конторі диліжансів, або навіть біля середньої рогачки теж провожає якогось сердешного москвича, й на весіллі, й на христинах, і на похороні, — і все це напротязі одного дня, що його він закінчує своєю присутністю в усіх трьох театрах. Сущий Пінетті! Дехто його стережеться, як шпигуна, але

я не помічаю в ньому нічого такого. Властиво він — нестримно балакуча людина, славний хлопець, а дотого ще й лихий фелєтоніст. Його ще жартом звуть вічним жидом, і цей титул він сам вважає відповідним для себе. Зо мною він інакше й не говорить, як по-французькому, за що я йому дуже вдячний, бо це для мене добра практика.

Замість сніданку ми в »Александра« пообідали досхочу й розійшлись кожний до себе. Міхайлов і мічман переночували в нас і вранці поїхали до Кронштадту. Свята минули в нас швидко, тобто весело. Карло Павлович наказує мені готуватися до конкурсу на другу золоту медалю. Не знаю, як воно буде. Я вчився ще так мало, але з Божою поміччю спробую. Прощавайте, мій незабутній добродію! Більше нічого не вмію вам сказати«.

»Вже й масниця, й великий піст, і, нарешті, великодні свята минули, а я вам не писав ні слова. Не подумайте, мій безцінний, незабутній добродію, що я про вас забуваю. Боже мене борони від такого гріха! У всіх помислах, у всіх починах моїх ви, як найсвітліша, найвідрадніша істота, перебуваєте в моїй вдячній душі; причина ж моєї мовчанки дуже проста, — нема про що писати — одноманітність. Не можна сказати, щоб ця одноманітність була нудна, монотонна; навпаки, — дні, тижні й місяці летять так, що й не зчуєшся. Яка добротворна річ — праця! Особливо, коли до неї ще й заохота приходить! А мене, хвалити Бога, заохочувать не треба: на іспитах я постійно буваю не далі, як третій з черги; Карло Павлович завжди з мене задоволений, — яка ж ще заохота може бути для маляра радісніша, істотніша? Я безмежно щасливий! Ескіз мій на конкурсі прийняли без найменшої зміни, і я вже взявся за програму. Сюжет я полюбив, він мені цілком до душі, я йому при-

святив цілого себе; це — сцена з Іліяди: Андромаха над тілом Гектора. Оце тілько тепер я гаразд зрозумів, як потрібно студіювати антики та взагалі життя й мистецтво стародавніх греків, і як мені в цьому придалася французька мова. Я не знаю, як мені дякувати милому Демському за цю послугу.

Ми з Карлом Павловичем дуже ориґінально зустрінули великодні свята. Він ще вдень говорив мені, що збирається йти до заутрені до Казанського собору, щоб там подивитись на свій образ при вогневому освітленні, а також і на процесію. Увечорі звелів подати чаю в десятій годині. Щоб час минав непомітніше, я налив йому й собі чаю; він запалив цигару, ліг на канапу й почав уголос читати »Пертську кралю«, а я ходив по кімнаті. Тілько це й памятаю; але потім чую — наче грім, одкриваю очі, — в хаті вже видко; лямпа ледве блимає на столі; Карло Павлович спить на канапі; книжка лежить на підлозі, а я сижу в кріслі й слухаю, як стріляють із гармат. Загасивши лямпу, я тихенько вийшов із хати й пішов додому. Штернберґ іще спав. Я вмився, вдягнувся й вийшов на вулицю. Люди вже з свяченими пасками виходили з Андріївської церкви. Ранок був справді святочний. А знаєте, що мене тоді найбільше цікавило? — Ніяково признатись, а сказати мушу, мушу тому, що був би гріх ховати від вас якубудь думку чи почування. Я був тоді справжньою дитиною: мене найбільше цікавив мій непромокальний плащ. Чи не дивно, що мене тішить святочна обнова? А коли подумати, то й немає нічого дивного. Оглядаючи поли свого блискучого плаща, я думав: чи ж давно це було, коли я в буденному, заялозеному халаті не смів і подумати про таке блискуче вбрання, а тепер!... Сто карбованців кидаю за якийсь плащ... Просто Овідієві метаморфози! Або, бувало, роздобудеш якось мізерного півкарбованця й не-

сеш його до ґалерії, не вибираючи спектакля, й за того півкарбованця, було, так щиро нарегочусь, так гірко наплачусь, як іншій людині за ціле життя не доводилося ні плакати, ні сміятися. І чи давно це було? Не далі, як учора — і така чудесна зміна! Тепер я вже як піду до театру, то тільки до крісел і хіба іноді за кріслами сяду; та йду дивитись не що трапиться, а стараюся попасти або на бенефіс, або на його повторення, або коли хоч і на щось уже давнє, то все вибираю що краще. Щоправда. я вже втратив отой невдаваний сміх і щирі сльози, але мені за ними не шкода. Пригадуючи все це, я згадую вас, мій незабутній добродію, і той святий ранок, коли сам Бог навів вас на мене в Літньому саді, щоб витягти мене з бруду й нікчемности. Свята зустрічав я в родині Уварових; не подумайте, що в графів, — Боже борони, ми ще так високо не літаємо. Це проста, скромна родина, але така добра, мила, гармонійна, що, дай Боже, щоб усі родини на світі були такі. Мене приймають вони, як найближчого родича. Карло Павлович також частенько їх одвідує.

Свята провели ми весело. Цілий тиждень ми ні разу не обідали в мадам Юрґенс, а все в гостях, то в Йоахіма, то у Шмідта, то у Фіцтума, а вечорами — в театрі або у Шмідта. Сусідка наша відвідує нас, як і раніше, і все така сама пустунка, як і була. Шкода, що вона не може мені служити за модель для Андромахи: занадто молода й тендітна, коли можна так висловитись. Дивує мене, що то за жінка її тітонька. Вона, мабуть, і не думає про свою пустунку небогу. Вона часом у нас дуріє години зо дві, а тітонці байдужісінько. Чудно якось! Штернберґ оповів мені до кінця її історію. Матері вона не память, а батько її був якийсь бідний урядовець і, здається, пяниця, бо коли вони жили в Коломні, то він щодня вертався з служби »червоненький«, як вона сама вислови-

лась, і лютий; коли в нього були гроші, то він посилав її до шинку по горілку, а коли грошей не було, то посилав її на вулицю просити милостиню, а віцмундир носив завжди з подертими ліктями. Тітка, її теперішня опікунка, а його рідна сестра, часом приходила до них і просила його, щоб він оддав їй Пашу на виховання, але він про це не хотів і чути. Чи довго вони так жили в Коломні, вона не памятає; тільки раз якось зимою батько з служби не прийшов наніч додому, ночувала вдома вона сама й не боялась нічого. Другої ночі він теж не прийшов, а на третій день уже прийшов за нею слуга з Обухівського шпиталю від батька. Вона пішла до нього, й дорогою слуга їй розповів, що її батька поліціянти підняли вночі на вулиці й одвезли до поліційного участку, звідкіля вже другого дня в гарячці перевезли до шпиталю, і що минулої ночі він на короткий час опритомнів, подав своє прізвище й свою адресу та просив привести її до нього. Хорий батько не пізнав її та прогнав од себе. Тоді вона пішла до тітки й зосталась у неї. От і вся її сумна історія. Цими днями Штернберґ подарував їй »Векфільдського священика«. Вона вхопила книжку, як дитина хапає гарненьку іграшку, і, як дитина, погралась із нею, розглянула малюнки й кинула на стіл, а відходячи й не згадала про неї. Штернберґ таки певний, що вона неписьменна; я думаю таксамо, зваживши її сумні дитячі роки. У мене навіть зродилась думка, коли вона справді неграмотна, вивчити її хоч читати. Штернберґові моя думка сподобалась, і він обіцяв допомогати мені. Він був такий певний, що вона неписьменна, що того ж таки дня пішов до книгарні й купив граматку з образками, та добрий проєкт наш так проєктом і залишився, і ось чому: другого дня, коли ми хотіли приступити до першої лєкції, приїхав із Криму Айвазовський і спинився в нас. Штернберґ із захопленням зустрів свого то-

вариша, але мені, не знаю чому, з першого разу Айвазовський не сподобався. Хоч і має він елеґантні манєри, та є в ньому щось несимпатичне, нехудожницьке, щось ввічливо-холодне, щось відразливе. Портфеля свого він нам не показує: каже, що залишив у Феодосії в матері, а в дорозі нічого не рисував, бо поспішав, щоб захопити перший закордонний пароплав. Одначе, прожив із нами, не знати чому, більше місяця. За ввесь цей час сусідка нас ані разу не відвідала: вона боїться Айвазовського, і за це я готовий його кожного дня випровадити закордон. Але от моє горе: з ним разом одїздить і мій безцінний Штернберґ.

Минуло ще кілька днів, і ми вирядили мого Штернберґа до Кронштадту. Біля нього зібралось нас душ із десять, а біля Айвазовського — нікого. Дивна це річ між малярами! Серед тих, що провожали Штернберґа, був і Міхайлов; та й наробив він нам клопоту! Після приятельського, веселого обіду у Стеварда він заснув, як мертвий. Ми хотіли були його збудити, та не могли й, захопивши кілька пляшок Кліко, вирушили із Штернберґом на пароплав. На чердаку »Геркулеса« випили вино, доручили нашого приятеля п. Тиранову, капітанові пароплаву, попрощалися, а ввечорі вернулися до трахтиру. Міхайлов був уже трохи очуняв. Ми стали оповідати йому про те, як ми провожали Штернберґа — він мовчав, — як ми були на пароплаві — він усе мовчав, — і як випили дві пляшки Кліко, — »поганці!« — проговорив тоді він, почувши слово К л і к о, — »не збудили попрощатись із товаришем«.

Нудно мені без мого любого Штернберґа, так нудно, що я готовий був утікати не те що з помешкання, де все мені його нагадує, але навіть од своєї жвавої сусідки. Не пишу вам тепер нічого більше: нудно, а я не хочу занудити й вас своїм

Шевченко — студент Академії (1840-ові роки)

Рисунок, зроблений кимсь із товаришів поета в Академії.

одноманітним посланієм. Візьмусь краще за програму. Прощавайте«.

»Літо мені так швидко промайнуло, швидше ніж байдикуватому денді одна хвилина. Я тілько після вистави помітив, що воно потонуло в вічність, а проте напротязі літа ми з Йоахімом кілька разів одвідували на Крестовському острові старого Кольмана, і під його проводом я зробив три етюди: дві ялинки й одну берізку. Яка добра людина цей Кольман! Шмідти повернулись уже до міста, й вони мені нагадали своїми докорами, що літо вже минуло. Я їх не відвідав ані разу. Було далеко, а я всі дні й ночі присвятив програмі. Зате, як щиро вітали вони мене з успіхом! Так, мій незабутній добродію, з успіхом! Яка велика річ для учня — ота програма! Це пробний камінь, і яке велике для нього щастя, коли він при цій пробі показав себе правдивим мистцем! Я зазнав цього щастя вповні. Не сила мені списати вам це чудове, це безмежно солодке почуття. Це — безнастанне відчування в собі всього святого, всього прекрасного, що є на світі. Зате який гіркий, який болісний стан душі попережає ці святі радощі — оте очікування. Хоч Карло Павлович і запевняв, що матиму успіх, я так страждав, як страждає злочинець перед смертною карою, — ні, ще більше! Я не знав, чи вмру, чи житиму, а це, здається мені, — важче. Присуд ще не був оголошений і, дожидаючи цього страшного присуду, зайшли ми з Міхайловим до Делі заграти партію на біліярді, але в мене тремтіли руки, і я не міг влучити ні одною кулею, а він, наче нічого не сталось, так і лущить; а він теж був під судом: його програма стояла поруч із моєю. Лють мене брала від такої його байдужности; я кинув кий і пішов додому. На коридорі мене зустріла радісна й щаслива сусідка.

— Ну, що? — запитала вона мене.

— Нічого, — відповів я.

— Як нічого? Я прибрала вашу хату наче для великого свята, а ви йдете такий сумний.

І вона теж хотіла зробити сумну міну, але ніяк не могла. Я подякував їй за увагу й просив до хати. Вона, як дитина, так щиро почала мене втішати, що я не витримав і розсміявся.

— Нічого ще невідомо: іспит ще не скінчений, — сказав я.

— Так нащо ж ви мене обдурили, безсовісний! Коли б я знала, не прибирала б у хаті.

І вона надула свої рожеві губки.

— Аджеж у Міхайлова, — говорила вона далі, — я не прибирала; хай там собі з своїм мічманом валяються, як ведмеді в барлозі, — мені що!

Я подякував за увагу й запитав її, чи буде вона рада, коли медалю дістане Міхайлов, а не я?

— Я йому руки переламаю, очі видряпаю, я його вбю!

— А коли я?

— Тоді я сама вмру з радощів.

— За що ж мені така перевага? — спитав я її.

— За що?... За те... за те... що ви обіцяли взимі вчити мене читати.

— І я додержу свого слова, — сказав я.

— Ідіть же до академії, — промовила вона, — й довідайтеся, що там робиться, а я вас почекаю в коридорі.

— Чому ж не тут? — спитав я.

— А коли прийде мічман, що я тоді робитиму?

— Рація, — подумав я, і, не кажучи слова, вийшов на коридор. Вона замкнула двері й ключа сховала до кишені.

— Я не хочу, — завважила вона, — щоб вони без вас ходили до вашої кімнати та щось попсували.

З чого вона взяла, що вони в мене щось попсують, — подумав я, — дитячі примхи та й годі!

— До побачення! — сказав я, ідучи вниз по сходах. — Побажайте мені щастя!

— Від щирого серця, — сказала вона радісно й сховалась.

Я вийшов на вулицю. Зайти до академії я боявся: брама академії видалась мені роззявленою пащею якоїсь страшної потвори. Але, наблукавшись по вулиці так, що аж піт мене пройняв, я перехристився й проскочив під тою страшною брамою. На другому поверсі, в коридорі, як тіні біля Харонового перевозу, блукали мої нетерпеливі товариші; до їх юрби пристав і я. Професори вже пройшли з круглої салі до конференційної, страшна хвилина наближалася! Андрій Іванович (інспектор) вийшов із круглої салі; я перший трапився йому назустріч, і він, проходячи повз мене, шепнув мені: »поздоровляю!«. Ніколи в житті свому я не чув та й не почую такого солодкого, такого гармонійного звуку. Миттю кинувся я додому і, в захваті, обцілував мою сусідку. Добре ще, що ніхто того не бачив, бо це сталося на сходах. Хоч у цьому я нічого непристойного не бачу, та все ж, слава Богу, що ніхто цього не помітив.

Так, чи приблизно так, відбувся цей іспит, що зворушив до дна мою душу. І все, що я вам написав, тепер уже лиш темна силюета з живої природи, легка тінь справжньої події: її не сила нічим виявити — ні пером, ні пензлем, ні навіть живим словом. Міхайлову з іспитом не пощастило. Крий Боже, якби таке зо мною сталося. Я збожеволів би, а йому хоч би що: зайшов додому, вдягнув тепле пальто й поїхав до свого мічмана до Кронштадту. Не знаю, звідки в нього така симпатія до цього мічмана; не знахожу в ньому нічого привабливого, а він до нього цілим серцем лине. Спершу, правда, й мені він був сподобався, але нена-

довго. От сердешний мій учитель Демський — то справді симпатична людина! Він, бідолаха, хорий, і вже не видужає: сухоти в останній стадії. Він ще ходить, але ледве-ледве ходить. Цими днями зайшов привітати мене з медалею, і ми з ним провели вечір на найсолодшій дружній розмові. Він мені пророкував моє майбутнє так певно, так натурально та живо, що я мимоволі йому вірив. Сердешний Демський, він і в голову собі не кладе, який він хорий; він так щиро захоплюється своїм майбутнім, як може захоплюватися тільки повний здоровя юнак. Він — щасливий, коли мрію можна звати щастям. Він говорить, що вже переміг головне й найтяжче, себто злидні, що він не повинен уже просижувати ночі й переписувати лекції за якогось карбованця; що він тепер матеріяльно цілком незалежний і може віддатись своїй улюбленій науці; що він, коли й не перевищить у рідній історії свого божка Лєлєвеля, то принаймні зрівняється з ним; що майбутня його дисертація дасть йому всі засоби, щоб здійснилися його блискучі надії; автім бідолаха кашляє кровю й намагається це затаїти від мене. О, Боже мій, чого б я не дав, щоб його палкі бажання здійснилися! Але... гай, гай!... нема жадної надії, — ледве чи доживе він до тої пори, як скресне крига на Неві.

У хвилину найсердечнішої розмови з Демським гучно відчинились двері, й увійшов бравий мічман.

— Чи Мішка вдома? — спитав він, не здіймаючи шапки.

— Він іще вчора поїхав до вас, — відповів я.

— То ми з ним розминулись; ну, нехай проїздиться, а я, тимчасом, заночую у вас.

І він увійшов до хати Міхайлова. Я дав йому свічку. Що я мав робити? Я ж був запропонував Д мському ліжко Міхайлова, в певній надії, що ніхто його не відбере від нас. Демський помі-

тив мій клопіт, усміхнувся, взяв шапку й простягнув мені руку. Я теж мовчки взяв шапку й вийшов з ним на вулицю, залишаючи мічмана самого. Провівши Демського до його помешкання, я дуже неохоче вернувся назад — і що ж застаю вдома? Сусідка моя не знала, що мене немає вдома й забігла до моєї кімнати, а бравий мічман, уже напіврозд‍ягнений, ухопив її та хотів був замкнути двері на ключ, аж тут я на поріг і перешкодив йому. Сусідка вирвалась у нього з рук, плюнула йому в лице й вибігла.

— Суще живе срібло, — проговорив він, обтираючись.

Мене ця сцена образила, але я не дав йому цього помітити, а що було ще рано, я без церемонії залишив його самого й пішов шукати кращого товариша, щоб з ним провести осінній вечір.

Візити мої до товаришів були нещасливі: я всюди тілько клямку цілував. До Шмідтів іти було пізно; Карла Павловича теж не було вдома, і я не знав, що з собою робити: мене мучив клятий мічман; я ненавидів його. Не знаю, чи були то ревнощі, чи просто огида до людини, що допустилася наруги над святим почуттям жіночої соромливости. Жінку, яка б вона не була, годиться шанувати, принаймні ж слід поводитися з нею пристойно. А мічман знехтував і те й друге: він був просто пяний або в глибині душі поганець. Мимоволі я вірю в це останнє. В помешканні Карла Павловича загорілось світло, я зайшов до нього й переночував. Карло Павлович все ж запримітив мій ненормальний стан, але такий був чемний, що ні про що мене не питався; звелів мені постелити в одній хаті з ним, а сам сів читати вголос. То була книга Вашінґтона Ірвінґа »Христофор Колюмб«. Читаючи, він тут таки заімпровізував картину, як невдячні еспанці виводять із байдака на берег закутого в кайдани великого адмірала. Який

сумний і повчальний образ! Я подав йому клаптик паперу й олівець, але він одмовився й читав далі.

Одного разу за вечерею, оповідаючи про подорож по стародавній Елладі, Карло Павлович накреслив чудову картину під назвою: »Атенський вечір«. Картина представляла атенську вулицю, освітлену вечірнім сонцем. На обрії начорно закінчений Партенон, але риштовання з нього ще не зняте. На першому плані серед вулиці пара волів везе мармурову статую »Річка Ілісс« Фідія; збоку — сам Фідій, а зустрічають його Перікл і Аспазія та всі великі атенці того часу — від найкращої гетери до Ксантиппи. І все це освітлене промінням сонця, що вже заходить. Прегарний образ! Чого варта »Атенська школа«, коли порівняти її з цим повним життя образом? А він тому його й не виконав, що є вже, мовляв, »Атенська школа«. І скільки таких картин він закінчує на тому, що або вкаже на них надхненим словом, або накреслить ескіз у вершок завбільшки в своєму зовсім не пишному альбомі. От, наприклад, минулої зими він накреслив кілька наймініятурніших ескізів на ту саму тему. Я нічого не міг зрозуміти й тілько здогадувався, що мій великий учитель задумує щось велике; і я в своїх здогадах не помилився.

Цього літа я став помічати, як він до схід сонця щодня в своїй сірій робочій куртці почав ходити до своєї робітні, що в портику, й зоставався там до самого вечора. Тілько Лукіян знав, що там робиться, бо він носив йому воду й обід. Я тоді працював над програмою й не міг запропонувати йому почитати щось, хоч і був певний, що він охоче прийняв би таку послугу, бо читання любить. Так минуло три тижні. Я тремтів із нетерплячки. Ніколи він так справно не вчащав до своєї студії. Мусіло бути щось надзвичайне; та хіба може творити щось звичайне такий колосальний ґеній?

Якось надвечір, одпустивши натурника, хотів

я був вийти на вулицю. В коридорі зустрінувся мені Карло Павлович з неголеною бородою. Він забажав подивитись на мою програму. Я з побоюванням впровадив його до свого кабінету; він зробив кілька дрібних завважень і сказав: »А тепер ходім подивитись на мою програму«, й ми пішли до портику.

Не знаю, чи оповідати вам про те, що я там побачив. Оповісти треба, але як оповісти про те, чого не висловиш?

Відчинились двері до робітні, і передо мною встало величезне темне полотно, напнуте на раму. На полотні чорною фарбою написано: »Поч. 17 червня«, за полотном музична скринька грала хор Ноблів із »Гуґенотів«. Серце мліло, коли я за полотно заходив. Глянув — і дух мені сперло: передо мною була не картина, а жива »Облога Пскова« — грізна й велична. Так от для чого були мініятурні ескізи! От для чого минулого літа їздив він до Пскова! Я знав про його наміри, але ніколи не міг уявити собі, що він так швидко це виконає. Так швидко й так прекрасно! Згодом я зроблю для вас невеликий ескіз цього нового чуда, а тепер опишу вам його, — ясна річ, дуже коротко.

Праворуч од глядача, на третьому плані картини — вибух вежі; трохи ближче — пролом у стіні й у проломі бій рукопаш, та такий бій, що й дивитись страшно. Здається, наче сам чуєш крики й брязкіт мечів об лівонські, польські, литовські і Бог-зна ще об які залізні шоломи. Ліворуч, на другому плані, процесія з корогвами й з іконою Божої Матері, а на чолі процесії урочисто, спокійно виступає єпископ із мечем святого Михаїла, князя псковського. Який дивовижний контраст! На першому плані, в середині картини, блідий чернець із хрестом у руці, верхи на гнідому коні. Праворуч — біля ченця конає білий кінь Шуйського, а сам Шуйський біжить до пролому, знявши догори руки.

Ліворуч ченця побожна бабуся благословляє юнака, або, краще сказати, хлопчика, на супостата. Ще лівіше дівчина поїть із відра втомлених вояків, а в самому кутку картини вмирає напівголий вояк, підтримуваний молодою жінкою, може майбутньою вдовою. Які чудові, різноманітні епізоди! Я вам із них і половини не списав: мій лист був би нескінче́нний і все ж неповний, коли б я хотів описати всі подробиці цього архитвору.

Задовольніться ж на перший раз хоч прозаїчним описом цього високопоетичного твору. Згодом пришлю вам ескіз із нього, і ви тоді ясніше побачите, який це божественний твір.

Про що мені ще писати вам, мій незабутній добродію? Я так рідко й так мало пишу вам, що мені аж сором. Докори ваші, що я ледачий до писання, не цілком справедливі. Я не ледачий, але я не майстер цікаво оповідати про буденне життя своє, як це вміють робити інші. Я недавно (властиво для листування) прочитав »Кляріссу«, переклад Жюля Жанена, і мені сподобалась лише передмова перекладчика, а самі листи такі солодкі, такі довгі, що не дай Боже. І як могло вистарчити в людини терпіння писати такі довжелезні листи! А листи зза кордону мені сподобались ще менше: претенсій багато, а глузду мало, — педантизм та й годі. Признаюсь вам, що я маю велике бажання навчитися писати, але не знаю, як це зробити. Навчіть мене. Ваші листи такі гарні, що я їх виучую напамять, але поки не опаную вашого секрета, писатиму так, як надиктує серце, й моя простосердна щирість хай покищо заступить мистецтво.

Переночувавши в Карла Павловича, я на годину десяту дуже нерадо пішов до себе. Міхайлов був уже вдома й наливав мічманові, що саме прокинувся, якогось вина до шклянки, а моя пустотлива сусідка, наче нічого не сталося, виглядала з моєї кімнати й сміялася щосили. Жадної само-

поваги, ні крихотки соромливости! Чи це просто природна наївність, чи наслідок вуличного виховання? Питання для мене невирішене, — невирішене тому, що я несвідомо привязався до неї, як до наймилішої дитини. І як справжню дитину, я посадив її за граматку. Вечорами вона повторює склади, а я щось креслю або з неї портрет рисую. Голівка — сама краса! І цікаво, що з того часу, як почала вчитись, перестала реготатися, а мене сміх бере, коли я дивлюся на її поважне дитяче личко. Знечевя за зиму думаю намалювати з неї етюд при світлі вогню в тій позі, в якій вона сидить з указкою в руці, вдивляючись у граматку. Це буде дуже милий малюнок à la Ґрез! Не знаю, чи дам собі раду з фарбами; на рисунку олівцем вона незле вдається.

Цими днями познайомився я з її тіткою, і то дуже ориґінально. Як звичайно, одинадцятої години зраня вертаюся з класу; в коридорі мене зустрічає Паша й каже, що тітка просить мене на каву. Мене це здивувало, й я відмовився. Та й справді, як мені йти до незнайомих і просто в гостину? Та вона не дає мені й слова промовити, тягне за рукав до своїх дверей, як уперте теля; я, мов теля, пручаюсь і вже був мало не висвободив руки, коли розчинились двері, й зявилась на підмогу сама тітонька. Не кажучи ні слова, вона хапає мене за другу руку й удвох втягають мене до хати; двері — на ключ, і просять бути як удома.

— Прошу ласкаво, без церемоній, — каже, задихавшись хазяйка: — не судіть за простоту. Пашуню, що ж ти ґав ловиш? Давай мерщій каву!

— Зараз, тьотю! — обізвалась Паша з другої хати й за хвилину зявилась із кавником та чашками на таці, — справжня Геба.

Тітка теж трохи нагадувала »тучегонителя«.

— Давно хотіли ми з вами познайомитись, — так почала гостинна хазяйка, — та все якось не до-

водилося, а сьогодні, хвалити Бога, я таки поставила на свому. Вибачте вже нам за простоту. Чи не дозволите чашечку кави? Щось давно не видно нашої охтянки, а в крамниці сметанка така недобра, та що поробиш? Паша давно вже мені докучає, щоб я познайомилася з вами, але ви такий одлюдько, справжній затворник, навіть у коридорі зайвий раз не покажетесь. Випийте ще чашечку. Ви з нашою Пашенькою просто чудо створили, аж не пізнаємо її: від ранку до ночі все за книжкою, води не скаламутить, аж любо! А вчора, уявіть наше здивування, взяла книжку з малюнками, ту саму, що подарував їй ваш товариш, одкрила й почала читати; щоправда, ще не так-то вже жваво, але зрозуміти все можна. Як пак ота книжка зветься?

— »Векфільдський священик«, — сказала Паша, виходячи з-поза перегородки.

— Так, так, священик; як він, сердешний, і в вязниці сидів, як він і доньку свою відшукував безпутну, — цілу книжку як єсть прочитала — куди й сон той подівся! Хто навчив тебе? — питаю. Вона каже, що ви. Що вже й казать, які ми вам вдячні. Мій Кирило Афанасієвич, коли не на службі, то сидить дома за паперами. Настане вечір, а ми мусимо мовчати, й вечір тобі за рік видається, а тепер... та я просто й не помітила, як він пролетів! Чи не дозволите ще чашечку?

Я відмовився й хотів був уже йти, та де там! Хазяйка без церемонії вхопила мене за руку й посадовила на місце, де я й сидів був, приказуючи: — Ні, в нас (не знаємо, як у вас) так не роблять: увійшов та й вийшов. Ні, просимо ласкаво — побалакати з нами та закусити, чим Бог дав.

Від закуски та від балачки я все ж вимовився болем у животі та кольками в боку, чого в мене, хвалити Бога, ніколи не було. Річ у тому, що

мені треба було йти до класу: перша година вже кінчалася.

На слово чести мене відпустили до сьомої години вечора. Додержуючи обіцянки, в сьомій годині ввечері я прийшов до гостинної сусідки. Самовар був уже на столі, й вона мене зустріла із шклянкою чаю в руках. По першій шклянці вона познайомила мене з своїм »хазяїном«, як вона висловилась, — лисим дідусем в окулярах, що сидів у другій хаті за столом над купою паперів. Він підвівся, поправив окуляри і, простягнувши мені руку, сказав: »Ласкаво прошу, сідайте«. Я сів. Він зняв з носа окуляри, протер їх хусточкою, наклав їх ізнов на ніс, сів мовчки на своє місце й знову потонув у своїх паперах. Так минуло кілька хвилин. Я не знав, що мені робити, становище моє ставало смішним. Хазяйка, спасибі їй, мене виручила.

— Не перешкожайте йому, — сказала вона, виглядаючи з другої хати. — Ідіть до нас, у нас веселіше.

Я мовчки покинув працьовитого хазяїна й перейшов до метушливої хазяйки. Паша тихенько сиділа за »Векфільдським священиком« і розглядала малюнки.

— Бачили нашого хазяїна? — запитала хазяйка. — От, такий він завжди; так звик до тих паперів, що й хвилини без них не проживе.

Я сказав якийсь комплімент про його працьовитість та попросив Пашу, щоб вона читала вголос.

Досить помалу, але правильно й виразно прочитала вона сторінку з »Векфільдського священика« й у нагороду дістала від тітки шклянку чаю з цукром, а також і панеґірик, якого не спишеш і на трьох сторінках, а мені, як менторові, крім безмежної вдячности, запропонувала ще й рому до чаю; але тому, що він був ще у Фоґта, а Паша мусіла б по той ром бігти, то я відмовився й од

рому й од чаю, на превеликий жаль гостинної господині. В одинадцятій годині повечеряли, й я пішов собі, пообціявши відвідувати їх щодня.

Я не можу вам ясно означити, яке враження справило на мене це нове знайомство. А перше враження, кажуть, дуже важлива річ у знайомствах. Я задоволений був тому тілько, що моє знайомство з Пашою до цього часу здавалось мені негожим, а тепер все це наче б усунено, й наша приязнь несподівано немов скріпилася цим новим знайомством.

Почав я бувати в них день-у-день, а за тиждень був уже, як давній знайомий, або, краще сказати, як свій рідний. Вони мені запропонували в себе обід за ту саму ціну, що й у мадам Юрґенс, і я зрадив добру мадам Юрґенс, охоче прийнявши пропозицію сусідки. І не каюсь: надокучило мені безтурботне бурлацьке товариство, а в них мені так добре, тихо, спокійно, все по-домашньому, все так мені довподоби та в гармонії з моєю тихомирною вдачею. Пашу я зву сестричкою, а тітку її своєю тіткою, тілько дядька не зву ніяк, бо й бачу його тілько за обідом. Він, здається, й у свята ходить на службу. Мені так добре в них, що я мало куди, крім Карла Павловича, й вихожу. В Йоахіма не памятаю, коли й був, у Шмідтів та у Фіцтума — також. Сам бачу, що роблю зле, але що маю діяти: не вмію брехати перед добрими людьми. Брак світського виховання — та й годі.

Тої неділі зроблю їм усім візити, вечір проведу в Шмідта, а то щоб і справді не роззнайомитися. Все це нічого, все це якось залагодиться, та от моє лихо: не можу собі ради дати з Міхайловим, себто властиво не з ним, а з його сердечним приятелем мічманом: він мало не щоночі в нас ночує. Це б ще нічого, а то понаводить із собою Бог-зна яких людей і цілу ніч карти та пиятика. Не хотів би я зміняти помешкання, а, мабуть, дове-

деться, коли ці орґії не припиняться. Хочби швидче весна настала, хай би собі подався в море цей нестерпний мічман. Почав я етюд з Паші фарбами при світлі вогню. Дуже гарненька виходить голівка, шкода тілько, що клятий мічман перешкожає працювати. Хотілось би на свята скінчити та почати щось інше, та ледве чи пощастить. Я вже пробував улаштуватися з працею в сусідок, та все якось незручно. Мені так сподобалось огневе освітлення, що, скінчивши цю голівку, думаю почати другу теж із Паші — »Весталку«. Шкода тілько, що тепер не можна роздобути білих рож до вінка, а це необхідно; але це — згодом.

Паша починає вже добре читати й полюбила читання; це мені дуже мило, але тяжко мені вибрати, що їй читати. Романи, кажуть, молодим дівчатам не годиться читати, а я, правду кажучи, не знаю, чому не годиться. Хороший роман витончує уяву й облагороджує серце, а якась суха, хоч і розумна, книжка, крім того, що нічого не навчить, може ще навіть викликати відразу до книжок. Я дав їй на початок »Робінзона Крузо«, а потім запропоную »Подорож« Араґо або Дюмон-Дюрвіля, а далі знов якийсь роман, а після того Плутарха. Шкода, що немає в нас перекладеного Вазарі, а тоб я познайомив її з славними діячами нашого прекрасного мистецтва. Чи добрий мій план? Як ви гадаєте? Коли маєте щось сказати проти нього, то дайте мені знати про це в найближчому листі, — я вам буду сердечно вдячний. Мене вона тепер цікавить, як щось близьке та рідне. Я на неї, тепер уже письменну, дивлюсь, як маляр на свою недокінчену картину, й за великий гріх уважаю для себе дозволити тепер їй самій вибирати, що читати, або, краще сказати, покладатись на випадок, бо вона не має з чого вибирати; краще тоді було б не вчити її грамоти. Я надокучив вам своїми сусідками, але що поробиш? Приказка каже: кож-

ному своя болячка докучає, а коли правду сказати, то мені тепер і говорити більше нема про що. Ніде не буваю й нічого не роблю. Не знаю, що то мені доля готує на те літо, а я його не без тривоги дожидаю, та чи й можна його дожидати інакше? Майбутнє літо повинно покласти справжній фундамент під вибраний мною, чи краще сказати — вами, шлях. Карло Павлович говорить, що незабаром після свят оголосять програму на першу золоту медалю. Я мало не вмліваю на саму думку про цю фатальну програму. А що, як мені пощастить? Я збожеволію. А ви? Невже ви не приїдете подивитись на трьохлітню виставу та глянути на мою апробовану працю й на ваш власний твір — на її смиренного творця? Я певен, що ви приїдете. Напишіть мені про ваш приїзд у найближчому листі, і я буду мати добрий привід вимовити Міхайлову помешкання. Мічман, здається, і йому вже надокучив. Ще добре, що я маю притулок у сусідок, а то довелося б утікати з власного помешкання. Напишіть, будь ласка, що ви приїдете, тоді я все разом покінчу. Прощавайте, мій незабутній добродію! В найближчому листі повідомлю вас про дальші успіхи моєї учениці та про наслідки майбутнього конкурсу. Прощавайте!

P. S. Сердешний Демський вже не може з хати вийти. Не переживе він весни«.

Діставши цього листа, я написав свому приятелеві, що не на виставу, а може ще й перед великоднім тижнем приїду до нього в гості й що приїду просто до його помешкання, як приїздив Штернберґ. Я написав це тільки для того, щоб визволити його від того причепи-мічмана. Я, правду кажучи, боявся за його ще неусталений молодий характер. Щоб, крий Боже, не став ще двійником безпардонного мічмана; тоді пропало все: і ґеній, і мистецтво, і слава, і все чарівне в житті. Все оте ляже,

як у могилу, на дно ненажерної чарочки. Таких прикладів, на жаль, дуже й дуже багато, особливо в нас у Росії. Яка тому причина? Невже ж таки саме пяне товариство може вбити всякий зародок добра в молодій людині? Чи може тут є ще щось для нас незрозуміле? Автім, народня мудрість зробила свій висновок: »скажи мені, хто до тебе ходить, а я скажу тобі, хто ти«. А Гоголь, мабуть, теж не без підстави завважив, що »русскій человѣкъ, коли хорошій мастеръ, то непремѣнно пьяница«. Що це значить? Гадаю, що ніщо більше, як брак загальної цивілізації. От, наприклад, сільський чи якийсь інший писар, серед чесних неписьменних селян, те саме, що Сократ в Атенах, а придивіться, це — найнеморальніша, вічно пяна скотина, — тому власне, що він майстер свого діла, що він єдиний письменний серед сотень простодушних селян, що їх коштом він упивається та бахурує, а вони дивуються тілько на його здібності та ніяк не можуть збагнути, чому це так, що він така розумна людина та разом—такий пяниця! А простакам і невдогад, що саме тому, що він один між ними майстер письменного чи якогось іншого діла, що нема йому конкурента, що люди завжди зостануться йому вірні, бо, крім нього, нема до кого вдатися. А він собі робить абияк своє діло та легкі заробітки пропиває. Оце, на мою думку, єдина причина, чому в нас коли хто майстер свого діла, то неодмінно й гіркий пяниця· А крім того запримічено й серед цивілізованих націй, що люди, які виходять поза звичайний рівень, обдаровані вищими духовими прикметами, якось завжди й усюди були прихильниками, а то й пильними приклонниками веселого бога Бахуса. Це вже, мабуть, неодмінна властивість видатних людей.

Я особисто добре знав ґеніяльного нашого математика О[строградського], (а математики взагалі люди помірковані); з ним доводилось мені

нераз обідати. Він, крім води, нічого за столом не пив. Я й спитав його раз:

— Невже ви ніколи не пєте вина?

— Ще в Харкові колись я випив два шинки, та й пошабашив — одповів він простодушно.

Та мало хто по двох шинках пошабашить, а конче береться до третього, а то й до четвертого, та на тому фатальному четвертому й кінчає свою сумну карієру, а нераз і життя.

А він, себто мій маляр, належав до катеґорії людей гарячих, запальних, з палкою уявою, а все оте — найлютіший ворог життя самостійного, статечного. Хоч я й не прихильник монотонної, тверезої акуратности та щоденної одноманітної волової праці, та все ж не можу себе вважати й за явного ворога статечної акуратности. Взагалі, в житті середня дорога — найліпша дорога, але в мистецтві, в науці, як і в усякій розумовій діяльності середня дорога ні до чого, крім передчасної могили, не доводить.

Я хотів би, щоб мій маляр був і великим надзвичайним художником, і цілком звичайною людиною в домашньому житті; але ці дві великі властивості мало коли живуть у згоді під одним дахом.

Щиро бажав би я передбачити й відвернути все, що шкідливо впливає на молоду уяву мого улюбленця, але як це зробити, — не знаю. Мічмана я справді боюся, та й од сусідки нічого доброго ждати не можна; це ясно, як день. Тепер ще все це могло б скінчитися розлукою та сльозами, як звичайно кінчається перше палке кохання, але за допомогою тітки, що з першого разу йому так сподобалась, скінчиться це все смолоскипом Гіменея та — дай Боже, щоб помилився, — розпустою та злиднями.

Він мені прямо не каже, що він закоханий по вуха у свою ученицю, та й який юнак так просто

відкриє оту святу таємницю? На одне слово своєї богині він кинеться в огонь та в воду перше, ніж виявить їй словами своє ніжне почуття. Юнак завжди такий, коли кохає щиро. А чи є юнаки, що кохають інакше?

Щоб хоч трохи відтягнути його від сусідок, навмисне не згадую про них ані словом. Я радив йому відвідувати якнайчастіше Шмідта, Фіцтума й Йоахіма, як людей потрібних для його духового зросту, навідуватись до старого Кольмана, бо його добрі поради, щодо пейзажного малярства, йому необхідні, й кожного Божого дня, як храм мистецтва, відвідувати робітню Карла Павловича, та в час тих відвідин зробити мені акварельну копію з »Бахчисарайського фонтану«. А на закінчення написав йому про велику вагу програми, якій має він присвятити себе цілого та всі свої дні й ночі аж до самого дня іспиту, себто до місяця жовтня. Такого терміну й такої праці, здавалося мені, вистане, щоб хоч трохи остудити перше кохання. Я писав йому, що коли мені не можна буде на все літо залишитись у столиці, то на осінь я неодмінно приїду знову власне задля його програми.

Лист мій, як я й сподівався, мав свій добрий вплив, та тілько на половину: з програмою йому пощастило, а сусідка — гай, гай! Та нащо передчасно підіймати завісу таємничої долі? Прочитаємо ще один його лист — останній.

»Чи навмисне, чи ненавмисне — не знаю, але знаю, що ви мене тяжко обманули, мій незабутній добродію. Я ждав вас, як найдорожчого моєму серцю гостя, а ви... хай Бог вас судить... І нащо було обіцяти? А скільки було мені клопоту з моїми співмешканцями? Насилу їх спекався. Міхайлов, щоправда, зараз таки погодився, але невгамовний мічман дотягнув таки до самої весни, себто до страсного тижня, й на прощання я з ним мало

не посварився: він уперто хотів зостатися ще й на великодній тиждень, але я йому рішуче заявив, що жду вас.

— Яке велике цабе ваш родич! І в трахтирі може замешкати, — сказав він, підкручуючи свої йолопські вуса.

Мене це обурило, я вже збирався наговорити йому Бог-зна яких грубіянських слів, та, спасибі Міхайлову, він спинив мене. Не знаю, чим властиво подобалось йому наше помешкання, мабуть лише тим, що дармове, не наймане. Зімою, бувало, Міхайлов по кілька ночей не ночує вдома, а вдень загляне деколи та зараз і піде, а мічман тілько вийде пообідати, впється та й знову лежить на канапі, — або спить або курить люльку; а в останній час він заніс був уже до нас і чемодан із білизною, і коли вже я зовсім виповів йому помешкання, він усе ще приходив кілька разів ночувати, — просто безсовісна людина! І ще одна чудна річ, — до самого свого виїзду до Миколаєва (його перенесли до Чорноморської флоти) я щовечір, вертаючись із класу, зустрічав його або в коридорі, або на сходах або біля воріт. Не знаю, кому він робив вечірні візити. Але Бог з ним, слава Богу, що я його спекався.

Які успіхи зробила за зиму моя учениця, — просто диво! Якби її почати вчить своєчасно, могла б вона стати вченою жінкою. А яка вона стала соромлива, лагідна, аж любо! Від дитячої жартовливости та наївности й сліду не зосталось.

Правду кажучи, мені навіть жаль, що грамотність, коли це тілько вона була причиною, знищила в ній цю милу дитячу жвавість. Я радий, що хоч тінь тої милої наївности залишилась у мене на картині. Картина вдалася дуже гарненька; з огневим освітленням, щоправда, мав я клопіт, та якось повелося. Прево дає мені сто карбованців сріблом, на що я охоче погожуюсь, але після вистави.

Мені неодмінно хочеться виставити мою милу ученицю на суд публіки. Я був би дуже щасливий, коли б ви не обманули мене вдруге й приїхали на виставу; а вона цього року буде особливо цікава: багато малярів — і наші й чужинці з-за кордону обіцяють прислати свої твори, а серед них Верне, барони Ґюден і Штейбен. Приїздіть, ради самого Аполлона й девяти його прекрасних сестричок.

Моя програма досі йде якось мляво; не знаю, що далі буде. Композицією Карло Павлович задоволений; більше про неї не можу вам нічого сказати. На тім тижні стану пильно до праці, бо досі я її наче уникав. Не знаю, чому це так? Навіть і моя учениця починає вже мене підганяти. Ох, якби я вам міг переказати, як мені довподоби ця проста, хороша родина! Я в них, як рідний. Про тітку нема що й говорити: вона завжди добра й весела. Похмурий і мовчазний дядько — і той іноді залишає свої папери, сідає з нами біля шипучого самовару й нищечком навіть пожартує, хоча й недотепно. Часом дозволяю собі, — звичайно, коли зайва копійка задзвенить у кишені, — повести їх до ложі третього поверху в Александрійському театрі, і тоді всі вони тішаться безмежно, особливо коли виставляють водевілі; а моя учениця й модель кілька день після такого спектаклю й у сні, здається, співає куплєти. Як у самій людині я люблю, або краще сказати, обожаю все прекрасне, з її гарного зовнішнього вигляду починаючи, таксамо, якщо не більше, — й високі мистецькі твори людського розуму й людських рук. І жінка, й мужчина, коли вони по світському виховані, — однаково мені довподоби. Усе в них, від слів до рухів, у такій рівній, згідній гармонії; у них у всіх навіть живчик, здається, бє однаково. Дурень і розумний, флеґматик і санґвінік — такі явища серед них нечасто побачиш, та ледве чи й побачиш, і це мені

дуже подобається. Але це почуття недовго в мене зостається, бо я народився й виріс не серед них, а своїм вихованням, за мідний гріш здобутим, і поготів не можу з ними рівнятися. І тому, не вважаючи на всю чарівну привабливість їхнього життя, мені більше довподоби родинний побут простих людей, таких, наприклад, як мої сусіди. Серед них я зовсім спокійний, а там все чогось наче б то боїшся. Останній час і у Шмідтів я почуваю себе ніяково, і не знаю, чому це так. Буваю я в них мало не кожної неділі, але не засижуюсь, як то колись було. Може це тому, що немає милого, незабутнього Штернберґа. Доречі про Штернберґа. Я недавно дістав від нього листа з Риму. Тай дивний він справді чоловік! Замість власних вражінь, які зробило на нього вічне місто, він рекомендує мені, і кого ж ви думаєте? Дюпаті й Веронеза! Ну, й чудний! Пише, що у Лєпрі бачив він великий собор мистців, серед них також Іванова, автора майбутньої картини: »Іоан Предтеча проповідує в пустині«. Російські малярі посміхаються нишком із нього, кажучи, що він цілком загруз у Понтійських болотах, так і не знайшовши того кольоритного сухого пня з одкритим корінням, що йому потрібний був для третього плану картини, а німці назагал захоплюються Івановим. Ще зустрів він у »Кафе Ґреко« надмірно причепуреного Гоголя, що за обідом розповідав якнаймасніші українські анекдоти. Та найголовніше, що саме зустрів він при в'їзді до вічного міста, там, звідки видко баню св. Петра та безсмертного велетня — Колізей, це була качуча, ґраціозна, палка, щиронароднія, а не така вимушена, нафарбована, як її на сцені бачимо. Уяви собі, (пише він), що вславлена Таліоні — тілько копія з копії того ориґіналу, який я задурно бачив на римській вулиці! Та нащо мені робити виписки, я вам надішлю його листа в ориґіналі. Там ви й про себе де-

що цікаве прочитаєте. Він, бідолаха, все ще згадує про Тарновських. Ви її часто бачите, то скажіть, чи щаслива вона із своїм ескулапом? Коли щаслива, то не кажіть їй нічого про нашого приятеля, не тривожте пустим спогадом її тихого родинного спокою; коли ж ні, то перекажіть їй, що друг наш Штернберґ, найблагородніша істота в світі, любить її й тепер так само щиро й ніжно, як і раніше любив. Це розважить її сердечну тугу. Як би чоловік не страждав, якого б лиха не зазнавав, та коли почує він хоч одне привітне сердечне слово, слово щирого співчуття, — він хоч ненадовго, хоч на годину, хоч на хвилину, забуває своє сердечне горе, а хвилина повного щастя, кажуть, довгі роки найтяжчих проб заступає.

Читаючи ці рядки, ви усміхнетесь, мій любий друже, та ще, може, подумаєте, чи не зазнав і я якоїсь проби, бо так гарно розумую про неї. Присягаюся Вам, що жадного горя не маю, а так чоґось сум бере. Я зовсім щасливий, та й не може бути інакше, коли маєш таких приятелів, як ви й милий, незабутній Віля. Небагатьом людям припадає така солодка доля, як мені припала. Бож коли б не ви, пролетіла б повз мене сліпа богиня; але ви спинили її біля покинутого, замурзаного бідолахи. Боже мій, Боже мій! Я такий щасливий, такий безмежно щасливий, аж мені здається, що мене заллє ота повнота щастя, що я не витримаю й умру. Притьмом треба мені тепер хоч якого-будь горя, хоч маленького; а то зважте самі: щоб я не задумав, чого б я не забажав, все мені щастить. Всі мене люблять, всі мене пестять, починаючи від нашого великого маестра, а його любови, здається, досить для повного щастя.

Він часто заходить до мене — до хати, іноді навіть і обідає в мене. Скажіть, чи міг я мріяти про таке щастя тоді, коли я вперше побачив його у Вас у цьому самому помешканні? Багато

дуже багато вельмож-царедворців не сподоблюються того великого щастя, що зазнаю я, бідака безвісний. Чи єсть на світі така людина, що не завидувала б мені нині!

Того тижня заходить він до мене до класи, глянув на етюд, зробив нашвидку деякі завваги й викликає мене на пару слів на коридор. Я гадав, що то буде якась таємниця, а він пропонує мені їхати разом із ним обідати до Уварових на дачу. Мені не хотілося кидати класу, і я почав був одмовлятися, але він мої резони назвав школярством і недоречною пильністю, кажучи, що пропустити одну лекцію — це дурниця. »А головне — додав він, — я вам у дорозі прочитаю таку лекцію, якої ви від професора естетики ніколи не почуєте«.

Що я міг на це сказати? Сховав палітру й пензлі, передягнувся й поїхав. Та в дорозі й згадки не було про естетику. За обідом, як звичайно, йшла загальна весела розмова, а лекція почалась уже по обіді. Ось як це сталось.

В салі за кавою старий Уваров почав розмову про те, як швидко минає час, і як ми не цінимо цього дорогого часу. »Особливо молодь«, — додав він, поглядаючи на своїх синів.

— Та от вам живий приклад, — підхопив Карло Павлович, вказуючи на мене, — він сьогодні покинув клас, щоб бити байдики на дачі.

Мене наче опарило, а він, не помічаючи нічого, прочитав таку лекцію про всежерущий, бистролетний час, що я аж тепер відчув і зрозумів символічну статую Сатурна, що поїдає власних дітей. Всю цю лекцію прочитав він із такою любовою, з такою батьківською любовою, що я тут таки, перед усіма гостями, як дитина, зловлена на збитках, заплакав.

Після всього цього, скажіть, чого мені бракує? Вас, тілько вашої присутности бракує мені.

Ох, чи діждусь я тієї радісної великої хвилини, коли обійму вас, мого рідного, мого щирого друга? А знаєте що! Коли б не написали Ви мені, що приїдете до мене на Святу Неділю, я неодмінно відвідав би вас минулої зими; та видко, святі на небі позаздрили моєму земному щастю й не допустили цього радісного побачення.

Одначе не вважаючи на всю повноту мого щастя, мене іноді обгортає такий непереможний сум, що не знаю, куди мені й дітись од цієї гнітючої туги. За таких хвилин, що тягнуться довго, так довго, тілько чарівна учениця моя має на мене добродійний вплив. І так мені хотілось би тоді відкрити перед нею мою болящу душу, розлитись, розтанути в сльозах перед нею!... Але це вразить її дівочу соромливість, а я скоріше собі лоба об стіну розібю, ніж дозволю образити якубудь жінку, а тимбільше її, моє прекрасне й пренепорочне дівчатко.

Я, мабуть, писав вам минулої осени про мій намір змалювати з неї весталку, як pendant до пильної учениці. Але взимі тяжко було роздобути лілеї чи білі рожі, а головно мені перешкожав осоружний мічман; тепер же ці перешкоди усунені, і я маю намір, у перервах праці над програмою, здійснити мій задушевний проєкт. І це тим більше можливе, що моя програма нескладна, всього тілько три постаті, а саме: Йосиф пояснює сни своїм соузникам — виночерпієві й хлібодарові. Сюжет старий, заношений, а тому й треба його добре опрацювати, себто створити. Механічної праці тут небагато, а часу ще понад три місяці. Ви мені пишете про важливість моєї, може останньої, програми й радите якнайпильніше студіювати її, або, як ви пишете, перейнятись нею. Все це дуже добре, і я зовсім переконаний, що так і треба. Але, єдиний мій друже, я боюсь вимовити: весталка ввесь час мене більше цікавить. Про-

грама, це, так мовити, другий план поза весталкою, і хоч як я стараюся переставити її на перший план, — ні, не можу, — вона втікає, і чому це так, — не знаю! Думаю закінчити перше весталку: я її вже давно почав. Закінчу та й геть зперед очей; тоді вільніше заберусь до програми.

Програма!... Щось недобре передчуваю я з моєю програмою. І звідки береться оте фатальне передчуття? Чи не зректися мені її до найближчого року? Але втратити рік... Чим винагорожу цю втрату? Певним успіхом? А хто мені заручить за той успіх? Чи не заслаб я, або що... Я справді ніби трохи з глузду зїхав, бо роблюсь подібний до »Метафізика« Хемніцера. Ради Бога, приїзжайте, оновіть мою підупалую душу!

Який я все ж безсовісний еґоїст! З якої речі малощо не вимагаю Вашого приїзду? Ради якої розумної ідеї маєте Ви покинути Вашу працю, Ваші обовязки та їхати за тисячу верстов на те тілько, щоб побачити такого напівдіота?

Геть негідна легкодухосте! Блазенство тай годі, а я вже, хвалити Бога, допущений до програми на першу золоту медаль! Я вже людина, що кінчає... Ні, ні, я — маляр, що починає свою, може велику, карієру. Мені сором перед вами, мені сором перед самим собою. Коли тілько не маєте пильної потреби, то, Бога ради, не їдьте до столиці; не приїздіть, принаймні, до того часу, поки я не скінчу своєї програми й своєї задушевної весталки. А тоді, як приїдете, себто на виставу, о! тоді моїм радощам, моєму щастю не буде краю. Ще одне, дивне й постійне бажання маю: мені страх хочеться, щоб Ви хоч мимохідь подивились на модель моєї весталки, себто на мою ученицю. Правда, — яке дивне й смішне бажання? Але мені хочеться її вам показати, як найліпший, найпрекрасніший твір божественної природи: ніби то й я — о, себелюбство! — приклав рук до

того, щоб морально прикрасити цю чудову істоту, бо, бачте, російської грамоти її навчив. Чи це не себелюбство без краю? Але, без жартів, грамотність надала їй якоїсь особливої привабливости. Одна лише маленька хиба є в неї, і цю незначну хибу я помітив недавно: мені здається, що вона неохоче читає. А тітка її давно вже перестала захоплюватися своєю письменною Пашею.

Після свят дав я їй прочитати »Робінзона Крузо«. Щож би Ви думали? За цілий місяць вона ледве-ледве до половини прочитала. Признаюсь Вам, ота байдужність така мені прикра була, що я почав був уже каятися, що її й читати навчив. Звичайно, я їй того не сказав, а тілько подумав: вона ж наче підслухала мою думку: другого таки дня дочитала книжку й надвечір за чаєм із таким щирим захопленням та з такими подробицями переказала безсмертний твір Дефо своїй байдужій тітці, що я готовий був обцілувати свою ученицю. Тут я знахожу багато спільного між нею та мною. Мене іноді обгортає така деревляна байдужність, що я стаю цілком ні до чого нездатний, але в мене, хвалити Бога, це триває недовго. А вона (і це для мене річ незрозуміла) з того часу, як покинув мене невгамовний мічман, стала якась особливо соромлива, задумана й байдужа до книжки. Невже вона?.. Але я цього не можу припустити: мічман створіння дуже антипатичне, жорстоке й ледве чи може він зацікавити жінку хоч яку просту. Ні, ця думка безглузда. Вона задумується і впадає в апатію тому, що її вік такий, як упевнюють нас психолоґи.

Я вам докучаю своєю прекрасною моделлю й ученицею! Ви ще може подумаєте, що я до неї небайдужий. Воно справді на те скидається: вона мені надзвичайно подобається, але подобається так, як щось близьке, рідне, подобається, як найніжніша сестра рідна.

Та годі про неї. А крім неї тепер мені й писати вам нема про що. Про програму тепер писати ще рано, вона ледве підмальована, та коли й закінчу її, то вам писати не буду. Мені хочеться, щоб ви про неї в ґазеті прочитали, а ще більше хочеться мені, щоб ви самі її побачили. Я говорю це так певно, наче б усе вже готове, — зостається тілько медаль узяти з рук президента та вислухати, як грають туш на сурмах.

Приїзжайте, мій незабутній, мій щирий друже! Без вас мій тріюмф буде неповний, тому неповний, що ви єдина причина мого сучасного й майбутнього щастя.

Прощавайте, мій незабутній добродію! Не обіцяю вам писати скоро. Прощавайте!

P. S. Бідний Демський, не діждався аж рушить Нева: помер і помер як сущий праведник, тихо, спокійно, наче заснув. У шпиталі Марії Магдалини мені часто доводилось приглядатися до останніх хвилин згасаючого життя людського, але такої спокійної, байдужої розлуки з життям я не бачив. За кілька годин перед його смертю сидів я біля його ліжка й читав уголос якусь брошуру легкого змісту. Він слухав, закривши очі, й час од часу ледве помітно підіймались у нього куточки вуст; це було щось подібне до усмішки. Читання тягнулось недовго: він розкрив очі й, звівши їх на мене, ледве чутно промовив:

— І охота ж вам на такі дурниці дорогий час витрачати!

І, звівши дух, додав:

— Краще б рисували щось, от хоч би й з мене.

При мені, як звичайно, була книжка, або так званий альбом, та олівець. Я почав зарисовувати його сухий, різкий профіль; він знову глянув на мене й сказав, сумно всміхаючись:

— А, правда, спокійна модель?

Я рисував далі. Тихенько відчинились двері, і показалося, замотане в щось брудне, брудне обличчя його хазяйки; але, побачивши мене, вона сховалась і причинила двері. Демський, не підводячи очей, усміхнувся й дав рукою знати, щоб я до нього нахилився. Я нахилився. Він довго мовчав і нарешті, здригаючись, ледве чутно промовив:

— Заплатіть їй, Бога ради, за помешкання. Дасть Бог, поквитуємось.

Я не мав при собі грошей, і зараз пішов додому. Не пригадую, що мене вдома задержало: чи тітчина кава, чи щось інше. Прийшов я до Демського вже перед заходом сонця. Заходячи, сонце своїм оранжевим промінням так яскраво освітлило його кімнатку, що я мусів на кілька хвилин зажмурити очі. Коли ж я їх розкрив і підійшов до ліжка, то під ковдрою був уже тілько труп Демського в такій самій позиції, як я його покинув живого; усмішка ані на крихту не змінилась; очі закриті, наче б спав. Так спокійно вмирають тілько праведники, а Демський належав до їх сонму. Я склав йому на грудях напівзастиглі руки, поцілував його в холодне чоло й прикрив ковдрою. Знайшов хазяйку, віддав їй борг небіжчика, попросив її на мій кошт влаштувати похорон, а сам пішов до трумнаря. На третій день запросив я священика з церкви св. Станислава, взяв бендюжника й за допомогою двірника ми винесли й поставили вбогу домовину на бендюга та й рушили з Демським у далеку дорогу. За домовиною йшов я, патер Посяда й маленький костельник. Ні одна жебрачка не пристала до нас, хоч і багато їх зустрічали ми по дорозі. Але ці бідолашні дармоїди, як голодні собаки, носом чують милостиню. Від нас подачки вони не сподівались і не помилились; я ненавижу цих огидних промисловців, що спекулюють іменем Христовим. З кладовища я запросив патера до помешкання небіжчика не для

того, щоб тризну справляти, а щоб показати скромну бібліотеку Демського. Вся бібліотека містилася в невеликій, ледве збитій скринці й складалась із 50-ти чи трохи більше томів, переважно історичного та юридичного змісту мовами: грецькою, латинською, німецькою і французькою. Учений патер з великим зацікавленням перегортав грецьких і римських класиків дуже скромного видання, а я відкладав лише французькі книжки. І дивно, — крім Лєлєвеля, польською мовою був лише один маленький томик Міцкевича дешевенького познанського видання, більш не було нічого. Невже він не любив свого рідного письменства? Не може бути. Коли ми бібліотеку розсортували, я взяв собі французькі книжки, а решту запропонував ученому патерові. Сумлінний патер ніяк не погоджувався придбати такий скарб зовсім дурно й запропонував за свої гроші покласти ґранітову плиту над останками Демського. Я з свого боку запропонував, що візьму на себе половину витрат, і ми тут таки означили розмір та форму плити й склали напис. Напис найскромніший: „Leonard Demski, mort. anno 18...“ Покінчивши з тим і взявши кожний свою частину спадщини, ми розстались, як давні приятелі. Дивно тілько, — невже небіжчик Демський не наближав нікого до себе й сам не зближався ні з ким, крім мене? В його помешканні я ніколи нікого не бачив; але коли ми з ним виходили на вулицю, то нам часто зустрічались його знайомі й по приятельському вітались, а дехто навіть стискав йому руку. І все це були статечні люди. Та й те правда: чи відвідає так звана статечна людина бідолаху-працьовника в його понурій хатчині? Сумно! Бідні вони, — оті »статечні« люди!

Прощавайте ще раз. Не забувайте мене, мій незабутній добродію«.

З цього довгого й сорокатого листа я вичитав передусім, що мій маляр, як і годиться правдивому мистцеві, до високої міри благородна й лагідна людина. Звичайні люди не можуть так щиро, так безкорисливо привязуватися до таких бідолашних, усіма забутих сіромах, як небіжчик Демський. У цій прекрасній безкорисливій приязні не вбачаю нічого особливого, бож це — природний наслідок спільного співчування всьому великому й прекрасному в науці та в людині. Згідно з своєю природою та з заповітом нашого божественного Вчителя всі ми такі повинні бути. Але, на жаль, дуже й дуже мало між нами таких, що виконали його святу заповідь і зберегли свою божественну природу в любові та в чистоті. Дуже мало! Тимто нам і здається якоюсь надзвичайною та людина, що любить безкорисливо, людина справді благородна. Як на комету, дивимося ми на ту людину і, надивившись достоту, та боючись, щоб наша брудна себелюбна істота не так різко нам самим впадала в око, починаємо й цю чисту людину плямувати — спершу прихованим наклепом, потім явним, а коли й це не дошкуляє, засуджуємо її на злидні та на страждання. Це ще нічого, якщо замкнемо її до дому божевільних, а то й просто вішаємо, як огидного злочинця. Гірка правда, але, на жаль, правда! Та я недоречі забалакався. Друге, що я вичитав з нескладного листа мого улюбленого маляра, це те, що він, сердешний, сам того не помічаючи, закохався до краю у свою гарненьку вертку ученицю. Річ природна й добра, навіть необхідна, особливо малявреві, бо інакше завяне його серце через оті академічні етюди. Любов — це животворний огонь в душі людини, і все, створене людиною під впливом цього божественного почуття, має на собі печать життя й поезії. Все це дуже гарно, та от тілько що: оті вогненні душі, як зве їх Лібельт, надиво неверед-

ливі щодо кохання. І часто трапляється, що правдивий, найбільш надхнений поклонник краси натрапить на такого морально-огидливого ідола, якому хіба тільки димом із кухні курити, а він сердега кадить перед ним найчистішим фіміямом. Мало, дуже мало кому з тих огненних душ сопутницею життя була гармонія. Від Сократа, Берґгема й до наших днів те саме бридке безладдя в їх буденному житті. А найгірша біда, що ці палкі душі закохуються зовсім не по-кавалєрійському, а гірше за наймізернішого піхотинця, себто на ціле життя. От чого я не розумію! Чим, власне, непокоїть мене мій маляр? Щоб часом і він, за прикладом світових ґеніїв, не закріпачив своєї ніжної, вражливої душі якомусь сатані в спідниці. І добре ще, коли він, за прикладом Сократа й Пуссена, жартом спекається домашньої сатани й піде своєю дорогою, бо інакше — прощай наука та мистецтво, прощай поезія й усе чарівне в житті, прощай навіки! Сосуд розбитий, дорогоцінне миро розлите й змішане з болотом, а промінистий світильник мирного мистецького життя згас од отруйного подиху хатньої змії. О, коли б ці світові ґенії могли обійтися без родинного щастя, як би то було гарно! Скільки великих творів не потонуло б в отій хатній ковбані і зосталось би на землі в науку та на втіху людям. Та ба! і для ґенія мабуть, як і для нашого брата, хатнє вогнище та родинне коло необхідні. Це так, бо душі, що відчуває й любить все високе й гарне в природі й у мистецтві, потрібний моральний відпочинок після того, як вона натішиться цією чарівною гармонією; а солодкого відпочинку потомлене серце може зазнати тільки в гурті дітей та доброї жінки, що вміє любити. Блаженний, стократ блаженний той чоловік і той мистець, що його життя, неслушно зване прозаїчним, осяяла

прекрасна муза гармонії! Його блаженство, як і Господнє, не має краю.

У своїх спостереженнях щодо родинного щастя от що я запримітив. Спостереження мої відносяться взагалі до всіх людей, особливо ж до надхнених приклонників усього доброго і прекрасного в природі; власне вони, бідолахи, й бувають тяжкою жертвою свого обоженого ідола — краси. Винувати їх не можна, бо краса взагалі, а жіноча краса особливо, впливає на них так, що зовсім їх губить. Інакше й бути не може, бож »красуня« — це й є те каламутне джерело, що затроює все прекрасне й велике в житті.

»Якто?« — закричать палкі юнаки: »красуню створив Бог тілько на те, щоб осолодити наше життя, повне сліз і турбот!« Що правда, то правда, має вона оте призначення від Бога, але ж вона, або краще сказати, ми потрапили змінити її високе божественне призначення й зробили з неї ідола без душі й без життя. В ній одно почуття поглинуло всі інші прекрасні почуття: це — еґоїзм, що повстає з свідомости власної краси — краси, яка все руйнує. Коли вона ще дитиною була, ми дали їй одчути, що вона колись буде шарпати й запалювати наші серця. Щоправда, ми їй про це натякнули тілько, але вона це так швидко збагнула, так глибоко зрозуміла й одчула свою майбутню силу, що з того фатального дня стала невинною кокеткою й покланяється власній красі до гробової дошки. Дзеркало стало єдиним товаришем її нікчемного, еґоїстичного життя. Жадне в світі виховання не може її переродити. Так глибоко запало випадково кинуте нами зерно себелюбства й кокетства, якого вже нічим не вилікуєш!

Такий результат моїх спостережень над красунями взагалі й над упривілєйованими зокрема. Упривілєйована красуня може бути тілько — красунею: ні лагідною жінкою, що любить, ні доброю,

ніжною матірю, ні навіть палкою коханкою. Вона деревляна красуня та й годі, а дурницею було б з нашого боку чогось більшого від дерева вимагати.

Тому я й ражу милуватися цими прекрасними статуями здалека, але ніяк з ними не зближуватися, а тимбільше не женитися з ними, особливо мистцям і взагалі людям, що присвятили себе науці чи мистецтву. Коли маляреві потрібна вродлива жінка для його любого мистецтва, для цього є натурниці, танцюристки та інші цехові робітниці, а вдома йому, як і кожній звичайній людині, потрібна добра жінка, що любить, а зовсім не упривілейована красуня. Вона, ця упривілейована красуня, тілько на одну мить осяє яскравими, що аж сліплять, променями радости тиху домівку улюбленця Божого, а потім од тієї хвилевої радости, як од метеору, що блиснув і зник, і сліду не зостається. Красуні, як справжній акторці, потрібна юрба поклонників, правдивих чи фальшивих, — для неї це однаково, як і для стародавнього ідола, — аби були поклонники, бо без них вона, як і стародавній кумир, — прекрасна мармурова статуя та й годі.

Не все ж, що сіре, то й вовк, — каже наша приказка; бувають вийнятки й серед гарних жінок, бо природа безмежно різноманітна. Я глибоко вірю, що є й такі вийнятки, але вірю також, що такі вийнятки явище надзвичайне. Тому я й такий обережний щодо цієї віри, бо, проживши серед »статечних« людей уже більше піввіку, ще ані разу такого дивного явища не бачив. А не можна сказати, щоб я належав до мізантропів або до тих, що безпардонно ганять усе прекрасне. Навпаки, я палкий поклонник краси й у природі, й у божественному мистецтві.

Недавно мені таке притрапилось. Далеко, дуже далеко від »статечного« або »цивілізованого«

товариства, в майже безлюдному закутку, довелося мені досить довго нидіти. До цього самого закутка залетіла, але не випадково, світська красуня, — за таку, принаймні, вона пізніше сама себе вважала. От я й познайомився: а я, треба вам завважити, на знайомства досить скорий. Знайомлюсь, придивляюся до нової знайомої — красуні, і диво дивне! Ні на крихту вона не подібна до тих красунь, що я їх бачив раніше. Чи не здичавів я в оцій пустелі? — думаю собі. Ні, з якого боку не глянь, — прекрасна жінка: розумна, скромна, навіть начитана, і, як то кажуть, ані сліду кокетливости. Мені самому сором стало, що я й до неї приглядався; покинув я своє недовіря й почав не те що залицятися, — до цього »ремесла« я не здатний, — а став добрим, щирим приятелем. Не знаю чому, але й їй я уподобався, і ми стали малощо не приятелями. Я не міг натішитися своєю знахідкою, — до тої міри, що в моєму старому серці ворухнулося щось більше за звичайну, просту приязнь, і я мало не заграв ролі старого водевільного дурня. Врятував випадок, звичайнісінький випадок. Якось ранком, — я був як свій у їхньому домі, так що вони мене часто запрошували на ранішній чай, — отже якось ранком я запримітив, що в неї волосся на потилиці заплетене в дрібні кісочки. Це відкриття мені не сподобалось. Я перше думав, що в неї волосся над потилицею само кучерявиться, а воно ось як! І власне це відкриття спинило мене визнати їй мою любов. Я знову став звичайним добрим приятелем. Розмовляючи мало не щодня про літературу, музику та інші мистецтва з освіченою жінкою, ніяково ж було б плітки плести. Але в тих розмовах я помітив, і то аж на другий рік, що вона дуже поверховна й про красу в мистецтві чи в природі говорить досить байдуже. Це трохи захитало мою в неї віру. Далі, бачу, немає на світі такої книжки

німецькою та російською мовою, щоб її вона не читала, але ні одної не памятає. Я спитав, чому? Вона послалась на якусь жіночу недугу, через яку вона ще дівчиною втратила память. Я простодушно повірив. Коли ж помічаю, що всякі поганенькі віршики, що їх вона ще дівчиною читала, вона й тепер ще проказує зпамяті. Після цього мені стало ніяково говорити з нею про літературу, а незабаром я помітив, що в них у хаті немає ані одної книжки, крім календаря на цей рік. Взимі вечорами вона грала в карти, коли збиралась партія; але це, думав я, — з чемности, а того й не помічав, що вона була в препоганому настрої, коли їй не щастило таку партію скласти: в неї тоді зараз страх як починала голова боліти. Коли партія збиралась у чоловіка, то вона, наче б нічого не сталось, сідала біля столу, заглядала грачам у карти, як у свої власні, і така мила робота часто затягалась далеко за північ. Я, як тілько починалась ота бездушна сцена, зараз таки виходив на вулицю. Гидко дивитись на молоду, гарну жінку за таким бездушним ділом. Я тоді зовсім розчарувався, й вона мені здавалась просто якимсь поліпом або, вірніше, — справжньою упривілейованою красунею.

І коли б така самітність її в цьому темному кутку без диких, як леви й онагри, баламутів, продовжилась іще років зо два, то, я певен, вона здуріла б або стала справжньою ідіоткою. До становища півідіотки вона вже дійшла, але ж з мене недоумок! уявляв собі, що ось, нарешті, знайшов Ельдорадо, а це Ельдорадо — просто деревляна лялька, що на неї пізніше не міг я й дивитись без огиди.

Прочитуючи цю грізну сентенцію про красунь, дехто подумає, ніби я щодо цього — другий Буонаротті, — зовсім ні! Такий самий поклонник, як і кожний з »леопардів«, а може ще

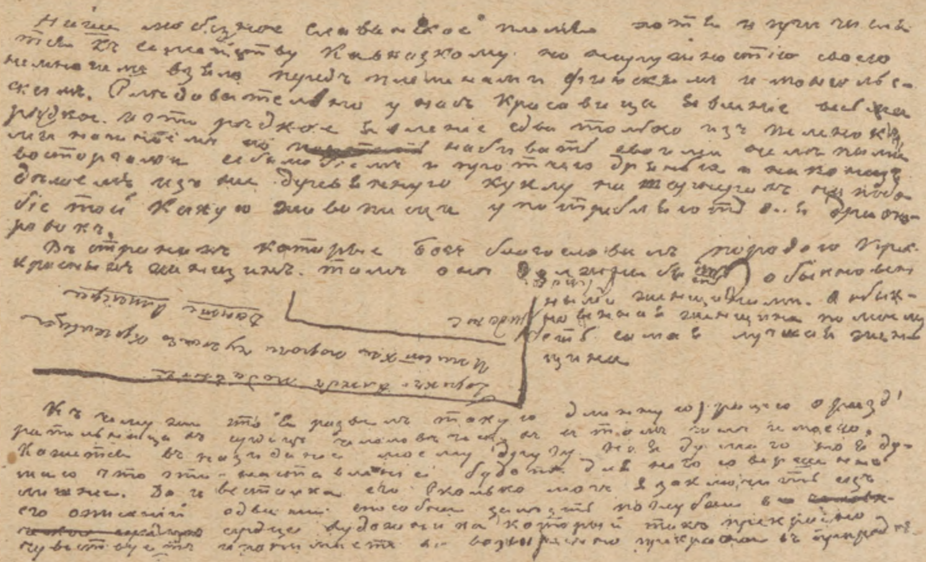
й завзятіший; але справа в тому, що я люблю виявляти свої переконанння, нічим їх не прикриваючи й не вважаючи ні на ранґу, ні на титул; а дотого ж тепер роблю я це властиво для свого друга, маляра, а не з наміром надрукувати свою думку про красунь. Боже мене борони від такої дурниці! Та мене тоді рідна сестра готова була б повісити на першій осиці, як Юду зрадника... Та моя сестра — не красуня, й її нема чого боятися.

Де ж початок цього лиха? А от де: у вихованні. Коли ніжних батьків Бог благословить вродливою дочкою, то вони самі починають її псувати, пестячи її більш, ніж інших дітей; а про освіту своєї улюблениці вони от що думають і навіть говорять: »Пощо даремно мордувати дитину пустою книжкою? Вона й без книжки й навіть без посагу зробить блискучу карієру«. І красуня справді робить блискучу карієру. Пророцтво батьків справдилося, чого ж іще треба? Такий початок зла, а продовження, — та я не запевнюю, а тілько припускаю, — продовження таке:

Наше любе славянське племя, хоч і залічують його до родини кавказької, та щодо краси, то воно не геть то відійшло від породи фінської та монгольської; тому вродлива жінка у нас — явище дуже рідке. І от ледве те рідке »явище« виросте з пелюшок, як ми починаємо його начиняти своїми безглуздими похвалами, себелюбством та іншим сміттям і нарешті робимо з нього деревляну ляльку на шарнірах, на зразок отих, що ними користуються малярі, укладаючи драперії.

У країнах, що їх Бог благословив вродливим жіноцтвом, красуні мусять бути звичайними собі жінками, а звичайна жінка, на мою думку, — найлучша.

Але пощо я розпочав таку довгу орацію про тих, що рвуть серця людські, отже й моє? Начебто в науку своєму приятелеві. Та гадаю, що ця на-

Автоґраф повісти „Художник“.

(Нижня половина 19 арк.)

ука буде йому цілком зайва, та й його весталка, наскільки я міг збагнути з його описів, ледве чи може глибше зворушити серце мистця, що так гарно відчуває й розуміє все високе й прекрасне в природі, як мій приятель. Вона, мабуть, — бистроока, кирпатенька баламутка, як то бувають швачки чи жваві покоївки, а таких осіб чимало, і вони зовсім безпечні.

А от такі особи, як її шовкова тіточка, — хоч їх теж чимало, — от вони — дуже небезпечні. Її тітка, хоч як солодко він її описує, нагадує мені Гоголівську сваху, що на запитання охочого женитися, чи оженить вона його, відповідає: »ох, голубчику! та ще й так спритно, що не зчуєшся«. Щоправда, мій приятель не має нічого спільного з гоголівським героєм, і щодо цього я за нього малощо й боюся. Вогонь першого кохання, хоч і дужче пече, та горить коротше. Але знову ж таки, як поміркую, то не можна й не занепокоїтись, бо ці дивні подружжя — »що й незчуєшся« — дуже часто трапляються не лише з розумними, але навіть і з обережними людьми; а свого приятеля я за дуже обережну людину не вважаю: мистці такою прикметою не відзначаються. На всякий випадок я написав йому листа, звичайно, не повчального, — від таких листів борони мене Боже! Я написав йому, як приятель, щиро, чим я занепокоєний, та чого він повинен сам стерегтися; без церемоній звернув його увагу на милу тіточку, як на головну та найнебезпечнішу пастку. Та на свого листа я відповіді не дістав, — мабуть, він йому не сподобався. Лиха ознака, подумав я; а зрештою все літо він був зайнятий програмою, то й не диво, що міг про мій лист забути. Але минуло літо, минув вересень і жовтень, мій приятель ні слова. Читав у »Пчелі« огляд вистави, живо написаний, мабуть Кукольником; »Весталку« мого приятеля під небеса вихвалюють, а про програму — ні слова.

Що за знак? Невже йому з нею не пощастило? Я йому написав удруге й просив пояснити мені, чого він так уперто мовчить, але про програму і взагалі про його працю не згадав ні словом, знаючи з досвіду, як неприємно відповідати на приятельське запитання, як там із працею, коли з працею зле. Через два місяці дістав я на свого листа відповідь, — відповідь коротку й зовсім баламутну. Він наче соромився або боявся висловити мені щиро те, що його мучило, а його щось дуже мучило. Між іншим він у листі своїм натякає на якусь невдачу (мабуть, із програмою, що, як він пише, мало його в могилу не поклала), а далі пише, що коли й живе ще на світі, то завдячує те тілько своїм добрим сусідам, що виказали йому найживіше й найщиріше співчуття; що він тепер малощо працює, страждає душевно й фізично й не знає, чим це все скінчиться.

Все це я вважав, ясна річ, за переборщення. Це звичайна річ для молодих вражливих натур: вони завжди роблять із мухи слона. Мені хотілось довідатись про нього докладніше, бо щось таки мене непокоїло. Але як довідатись? Від кого? У нього самого не допитаюсь. Я звернувся до Міхайлова й просим написати мені все, що він знає про мого приятеля. Послужливий Міхайлов не забарився, і незабаром від нього дістав я ориґінального й щирого листа. Ось що написав він мені:

»Приятель твій, брате, — дурень, та ще який дурень! Як світ стоїть, не було ще такого надзвичайного дурня. Йому, бачиш, не пощастило з програмою, і щож він зробив із розпуки? Напевно не вгадаєш: оженився, єй же Богу, оженився! І знаєш із ким? З своєю весталкою, та ще й вагітною. Ну, й чудасія — вагітна весталка! І, як він сам каже, саме те й спонукало його оженитися, що вона вагітна. Але не думай, що це він був при-

чиною того гріха, зовсім ні, — це бестія мічман натворив лиха; вона сама призналася. Баламут мічман накоїв лиха та й поїхав собі до Миколаєва, наче нічого й не сталося. А твій великодушний дурень — шубовсть, як муха в окріп: »Куди, — каже, — вона тепер подінеться? Хто тепер прийме її бідолашну, коли рідна тітка з дому виганяє«. От і прийняв! Ну, скажи сам, чи бачив ти на білому світі такого дурня? Мабуть і не чув навіть. Правду кажучи, це — безприкладна великодушність, або вірніше — безприкладна дурість. Та це все ще нічого, а от що найсмішніше: він із неї, вже вагітної, змалював і свою весталку, та як змалював! Просто любо! Такої наївно-невинної краси я ще не бачив ні на картині, ні в природі. На виставі юрба не відходила від неї. Вона серед публіки викликала такий галас, як, — пригадуєш, — колись »Дівчина з тамбурином« Тиранова. Чудова річ! Сам Карло Павлович перед нею багато разів спинявся, а це щось таки значить. Її купив якийсь багатий вельможа й заплатив добре. Копії й літоґрафії з неї в усіх крамницях і на всіх перехрестях. Одно слово, успіх повний, а він, дурний, оженився. Цими днями я до нього заходив і помітив у ньому якусь прикру зміну. Тітка, здається, прибрала його до рук. У Карла Павловича він ніколи не буває, мабуть соромиться. Почав він із своєї жінки і не з своєї дитини Мадонну з Предвічним Младенцем малювати; коли закінчить так добре як почав, то вона перевищить »Весталку«. Експресія дитини й матері надзвичайно гарна. Як це йому не пощастило з програмою, просто дивуюсь! Не знаю, чи допустять його, як жонатого, на той рік до конкурсу, — мабуть, ні. Ось і все, що можу тобі оповісти про твого безглуздого приятеля. Наш Карло Павлович щось нездужає; весною гадає почати працю в Ісакієвському соборі.

Твій Міхайлов«.

Невимовний сум обгорнув мене, як прочитав я цього простого приятельського листа. Я бачив, що прийшов край блискучій карієрі мого друга, мого улюбленця; вона скінчилась на світанку промінистої слави, але запобігти лиху не можна вже було. Як людина, він повівся нерозсудливо, але дуже благородно. Коли б він був звичайний собі маляр-ремісник, ця подія не мала б жадного впливу на його працю, але на нього, на маляра-мистця, справді палкого, це може мати згубний вплив. Уже сама втрата надії на виїзд закордон державним коштом — може найміцнішу енергію зломити. Власним коштом їхати закордон — про це йому тепер нема що й думати. Коли загарлива праця й дасть йому до того засоби, то жінка й діти заберуть у нього оті нікчемні засоби перше, ніж устигне він подумати про Рим та про його безсмертні чуда. Отже —

Італіє, щасливий краю, —
Спяніле від краси твоєї
Летить надхнення молодеє
До тебе, вимріяний раю!

Цей щасливий, чарівний край — замкнений для мого приятеля навіки. Хіба що якийсь надзвичайний випадок одчинить йому двері до цього справжнього раю; але такі випадки дуже, дуже нечасто трапляються. У нас перевелись ті правдиві меценати, що давали маляреві гроші, щоб він їхав за кордон і там учився. У нас тепер коли й зважиться якийсь багатій на таку витрату, то хіба тільки задля дитячої пихи; він бере маляра з собою за кордон, дає йому платню, як найманому льокаєві, і поводиться з ним, як із льокаєм: каже йому змальовувати готель, де він спинився, або берег моря, де його жінка бере морські купелі, та інші такі зовсім немистецькі речі, а простодушні люди тарабанять: »От правдивий прихильник і знавець пре-

красного! Маляра з собою возив за кордон!« — Сердешний малярю, що діється в твоїй лагідній душі, коли чуєш ці несамовиті й дурні вигуки? Не завидую тобі, бідолашному поклонникові прекрасного в природі та мистецтві! Ти, як кажуть, у Римі був, а папи й не бачив, а слава, що ти був за кордоном, мусить тобі найтяжчим докором здаватися. Ні, краще з торбою йти пішки за кордон, нім з паном їхати в кареті, або зовсім одмовитись бачити »вимріяний рай«, примоститися десь у куточку своєї прозаїчної батьківщини та нишком поклонятися божественому кумирові Аполлонові. По-дурному, на диво по-дурному, повернув мій приятель свою долю. От уже тижнів зо два як я щодня перечитую щирий лист Міхайлова та все не можу повірити, що це таки правда — ота непрощенна дурниця. Так не йму віри, що іноді приходить навіть думка побувати самому в Петербурзі та на власні очі побачити ту гидку правду. Коли б це були вакації, я б не вагався, та на лихо саме тепер час науки в школах, — отже відпустку, якщо й дістанеш, то тілько на двадцять вісім день, а за половину цього часу що я зможу для нього зробити? Нічогісінько; хіба що те побачу, чого й увісні не хотів би бачити. Поміркувавши добре та одумавшись після першого враження, постановив я виждати, що старий Сатурн скаже, а тимчасом розпочати постійне листування з Міхайловим. На листи свого учня я стратив всяку надію, а надія на листи Міхайлова зовсім не справдилась. Надіючись на Міхайлова, не зважив я, що ця людина до постійного листування найменше надається; коли я дістав од нього відповідь на свого листа та ще й так швидко, як того й не сподівався, то мусів уважати це за восьме чудо, та й на підставі одного листа не слід було сподіватися потрійного листування. Що поробиш? Помилився, але хто ж не помиляється? Написав я згарячу до нього кілька

листів, та відповіді не дістав жадної. Це мене не спинило, я ще та ще, і щодалі, то жалісливіше... У відповідь — ні слова. Нарешті я обурився й написав йому гострого й дуже короткого листа; це вплинуло на Міхайлова, і він прислав мені відповідь такого змісту.

»Дивуюсь, як тобі вистарчає терпіння, часу й нарешті паперу на твої кумедні, щоб не сказати, дурні листи. І про кого ти пишеш? Про дурня. Чи ж вартий він того, щоб за нього думати, не то писати, та ще й такі смішні листи, які пишеш ти? Плюнь ти на нього, — пропаща людина та й годі; а щоб тебе втішити, так от що ще додам: він разом із жінкою й »мамою«, — як він ї величає, почав заливати за комір, — себто пиячити. Спочатку він повторював увесь час свою »Весталку« і наповторювався до того, що ті копії перестали брати навіть і на тандиті; потім почав розмальовувати літоґрафії для крамниць, а тепер не знаю, що він робить, мабуть малює портрети по карбованцю з морди. Його ніхто не бачить, — запроторився кудись на Двадцяту Лінію. Щоб тобі догодити, пішов я минулого тижня його шукати й насилу знайшов його помешкання — біля самого Смоленського кладовища. Його самого не застав удома; жінка сказала, що пішов на сеанс до якогось урядовця. Я милувався його незакінченою Мадонною, і скажу тобі, мені якось сумно стало; подумати тільки: защо пропав чоловік? Не дочекавшись його, я вийшов, не попрощавшись із господинею: вона мені видалась огидною.

Карло Павлович, не вважаючи на хоробу, почав працювати в Ісакієвському соборі. Лікарі радять йому покинути працю аж до другого року та виїхати на літо за кордон, але він не хоче розлучитись із початою працею. Чом ти не приїдеш хоч на короткий час до Петербургу, хоча б для того, щоб глянути на чудеса нашого чудотворця

Карла Павловича? Полюбувався б і на свого дурня. Ти, здається, теж оженився, тільки не признаєшся. Не пиши до мене, — відповідати не буду. Прощавай! Твій Міхайлов«.

Боже, Боже! Невже єдина причина, — оте нещасливе окружіння, — могла так нагло, так швидко знищити ґеніяльного юнака? Чи не було ще іншої причини? Сумне одружіння!

Нетерпляче дожидався я вакацій. Нарешті іспити скінчились, я взяв відпустку й гайда до Петербурґу. Карла Павловича я вже не застав у Петербурзі. Він, за порадою лікарів, кинув працю й поїхав на острів Мадеру. Насилу знайшов я Міхайлова. Цей ориґінал ніколи не мав свого сталого помешкання, а жив, як пташка небесна. Я зустрів його на вулиці рука в руку з бравим мічманом, тепер уже лєйтенантом. Не знаю, яким чином він знов опинився в Петербурзі. Я не міг дивитись на цю людину. Привітавшись із Міхайловим, я відвів його на бік і запитав про адресу свого приятеля. Міхайлов спочатку зареготався, а потім, ледве стримуючи сміх, звернувся до мічмана й сказав:

А ти знаєш, чию адресу питає він? Свого улюбленця N. N.

І Міхайлов знову зареготався. Мічман йому вторував, але нещиро. Міхайлов дратував мене своїм недоречним сміхом, нарешті схаменувся й сказав мені:

— Твій приятель тепер живе в найтеплішому помешканні, на сьомій верстві. Його, бачиш, не допустили до конкурсу, а він, не довго думаючи, зїхав із глузду та й гайда на тепле місце. Не знаю, чи він іще живий.

Я, не попрощавшись із Міхайловим, узяв візника й поїхав до шпиталю Всіх Скорбящих. Мене до хорого не пустили, бо в нього був приступ шалу. Другого дня я побачив його, і коли б наглядач мені не сказав, що це такий і такий маляр,

то я б сам його не пізнав ніколи: так страшенно змінило його божевілля. Він мене, ясна річ, теж не пізнав: мав мене за якогось римлянина з рисунку Пінеллі, розреготався й одійшов од заґратованих дверей. Боже, Боже, яке сумне явище — znівечена божевіллям людина! Я не міг навіть кілька хвилин дивитись на цю сумну картину, попрощався з наглядачем і вернувся до міста; але нещасливий приятель мій не давав мені ніде спокою, ні в Академії, ні в Ермітажі, ні в театрі, ніде... Його страшний образ скрізь переслідував мене, і тілько щоденне відвідування шпиталю Всіх Скорбящих поволі притамувало перше жахливе враження. Приступи шалу з кожним днем усе слабішали, зате й сили фізичні швидко заникали; нарешті він не міг уже підвестися з ліжка, і я вільно міг приходити до нього в кімнату. Час од часу він наче ставав притомним, та все ще не пізнавав мене. Одного разу я приїхав ранком; ранішні години для нього були легші. Застав я його цілком спокійного, але такого безсилого, що він не міг і рукою поворухнути. Довго він дививсь на мене, наче щось пригадуючи, дивився задумливо, розумно, ледве чутно вимовляв моє імя, й сльози струмками полились із його просвітлених очей. Тихий плач перейшов у ридання, в таке розпачливе ридання, що я не бачив, — і дай Боже ніколи не бачити, — людини, що так жахливо ридає. Я хотів відійти, але він знаком спинив мене. Я зостався. Він простягнув руку; я взяв його за руку й сів біля нього. Ридання потроху стихали, тілько краплисті сльози котились зпід опущених вій. Ще кілька хвилин, — і він цілком заспокоївся й задрімав. Я тихенько висвободив свою руку й вийшов із хати в повній надії, що він одужає. Другого дня, таксамо ранком, приїзжаю я до шпиталю й питаю сторожа, який мені зустрівся, що з моїм хорим? І сторож мені відповів: »Ваш хорий, па-

ночку, вже в трупярні; вчора як заснув уранці, так і не прокинувся«.

Після похорону я зостався на кілька день у Петербурзі, сам не знаю пощо. Якось тоді зустрів я Міхайлова. Оповів він мені про те, як вчора провожав мічмана до Миколаєва, і як вони випили на середній рогачці. Зайшла мова про небіжчика, про його вдову й нарешті про його незакінчену Мадонну. Я попросив Міхайлова провести мене до помешканя вдови, і він охоче погодився, бо йому й самому хотілось іще раз подивитись на незакінчену Мадонну. В помешканні небіжчика ми нічого не побачили, що свідчило б про колишнє перебування тут маляра, крім палітри з засохлими фарбами, що заступала тепер розбиту шибку. Я запитав про Мадонну. Хазяйка мене не зрозуміла. Тоді Міхайлов пояснив їй, щоб вона показала нам ту картину, яку колись він у них оглядав. Вона запровадила нас до другої хати, і ми побачили Мадонну: з неї зроблено латку на старому паравані. Я запропонував хазяйці десять карбованців за картину, і вона охоче згодилась. Я згорнув у валок своє дорогоцінне придбання, і ми залишили вдову, втішену десятьма карбованцями.

Другого дня я попрощався з моїми знайомими і — мабуть, назавжди — покинув північну Пальміру.

Незабутній Карло Великий уже вмирав у Римі.

25 січня — 4 жовтня 1856 року.

НАЙМИЧКА

Між містом Кременчуком та містом Ромном лежить велика транспортова, або чумацька дорога — так званий »Ромоданів« шлях. Звідки він дістав таку назву, — вкрито туманом безвісти, чумаки ж оповідають таку билицю.

Жив у місті Крюкові, що за Дніпром, проти Кременчука, багатий-пребагатий чумак Роман. Що Божого літа виряжав він дві валки, возів щонайменше з двадцять кожна, — одну на Дін по рибу, а другу до Криму по сіль. На першу Пречисту чумаки, його наймити, верталися до міста Крюкова. Частину добра скидали в його коморах, а з рештою — він уже сам вирушав своєю валкою до міста Ромна. А йшов він такою дорогою: спершу на Хорол, так що Золотоноша була йому праворуч, а Веселий Поділ ліворуч, потім із Хорола на Миргород, з Миргорода на Лохвицю, а з Лохвиці вже на Ромен; так от і зміркуйте самі, якого він завжди кругу накидав: це й для поштаря не абищо, а вже про чумака — нема що й казати. От раз якось, продавши в місті Ромні своє добро — що́ на роздріб, що́ на гурт, — думав був він вертатись додому та спинився на часо́к біля корчми, — біля тієї самої корчми, що й тепер стоїть за містом Ромном під вербами на лохвицькій та зіньківській дорозі й на Ромодановому шляху. А тут уже під вербами, біля корчми, стояло, десятків зо два розпряжених чумацьких возів, а де-не-де під возами сидять собі люди добрі та горілку кружляють.

От він спинився із своєю худобою, зняв

шапку, перехристився й, звернувшись до чумаків, промовив:

— Благословіть, панове молодці, воли́ попасати!

Чумаки йому відповіли:

— Бог благословить, поле велике! — і взялися до свого діла; а він, покинувши воли в ярмах, пішов до корчми, говорячи: »Я тілько чвертку випю«.

Заходить до корчми, а там шинкарочка, як на картині намальована, мов шляхтянка яка. Хоч чумак Роман і не молодий уже був, а проте йому серце заграло, дивлячись на таку кралю. Краля це зміркувала й, усміхнувшись, питається:

— А чого вам доброго треба, господа́ чумаче?

(Вона таки вміла й по-московському закинути).

— А ось чого мені треба, моя добродійко: кварту горілки та дві кварти меду, та й сама сядь коло мене.

— Добре, — сказала шинкарка, і всипавши йому кварту горілки, пішла з поставцем до льоху та принесла меду.

Сидить чумак Роман кінець столу, запаливши свою чумацьку люльку, а біля нього сидить молода шинкарочка та дивиться на його сиві вуса своїми голубиними оченятами. Пє чумак Роман, срібною чаркою горілку гірку хиляє, а шинкарочка молодая з золотого келиха мед солодкий пє. Довго вони вдвох собі сиділи, пили та різні пісні співали. І на дворі вже стемніло, а вони сидять собі, пють та співають; вже й темна ніч на дворі: час би чумакові й у дорогу рушати, а він сидить та пє. Уже й північ настала, а він усе сидить та пє, а шинкарочка знай наливає, а воли бідні в ярмах стоять. От уже й Чепіга й Волосожар за гору сховались, і зірниця зійшла; чумак Роман ніби схаме-

нуься, — взяв шапку та люльку й вийшов з корчми, ліг на возі, вкрився свиткою й ледве промовив: »Соб, мої полові!«

Воли рушили, взяли соб та й пішли чистим полем, а не лохвицькою дорогою. Не знати, чи довго вони так ішли, і чи довго спав чумак Роман, тілько прокинувся він уже в місті Кременчуці. Слідом за ним поїхали інші чумаки, пробили широку дорогу та й назвали її Романовим шляхом, а чому його звуть Ромоданом, — цього чумаки не знають.

Отакий до слова народній переказ про шлях Ромодан. Не всміхайтеся добротливо, мій ласкавий читальнику; я й сам мало йму віри тому переказові, але з обовязку списувача народнього побуту, мусів згадати про оту дозвільну вигадку народню.

Ближча до правди буде, мабуть, така гадка про походження Ромоданового шляху. Чи не пробив цього шляху князь Григорій Ромодановський, що року 1686 водив військо московське під Брусяну гору, чигиринську резиденцію невгамовного гетьмана Петра Дорошенка? Це, мабуть, правдоподібніше буде. Але, хто б не пробив того шляху, нам, правду кажучи, однаково, а зняли ми річ за нього тому, що подія, про яку оце пишу, сталася в його околицях.

А щоб ви мали повну уяву про шлях Ромодан, то ще й ось що додам. Шлях цей тим прикметний, що, починаючи від Ромна аж до Кременчука — цілих 300 верстов, не наближується він ні до одного міста, ні до містечка, ні до села, ані навіть до хуторів, а йде собі чистим, рівним, зеленим полем.

Тілько де-не-де стоять край нього корчми з величезними стодолами та глибокими криницями, що викопано їх властиво для московських фурщиків, бо наші чумаки ніколи не спиняються в корчмах; а вздовж шляху часто трапляються

земляні, порослі перієм, різні на вигляд шанці — то більші, то менші. Частенько трапляються й кургани, зовсім круглі, сажнів із 50 упоперек; є більші й менші, завжди з виходами — двома, трьома й чотирма, — залежно від того, який великий курган. Люди звуть їх просто могилами. А є й такі насипи (і то найбільші), що їхньої форми не можна й окреслити: вали ці й розміром і напрямком різні бувають. Форму цих шанців попсували, мабуть пізніше, користолюбні та цікаві нащадки. Не пригадую собі, хто саме робив спробу здобувати салітру з Орельських шанців, себто з так званої »лінії«, спорудженої Петром Першим між Дніпром і Доном на березі річки Орелі, але наслідки показались зовсім нікчемні. Може бути, що й описані мною могили обслідив якийсь охочий до салітри, такий собі Ходаковський, — не знаю, про це вже знатимуть антикварії. Треба ще додати, що всі оті так звані могили мають свої назви: Няньки, Мордачеві, Королеві, тощо. Може останні — це шанці Карла XII, бо він колись по цих місцях вештався з своїми синьожупанними шведами.

Одначе, я зловживаю терпіння моїх ласкавих слухачів: розносився з своїм Ромоданом, мов дурень із писаною торбою, наговорив що твоя перекупка-бублейниця, а про саме діло не сказав ще й слова.

Недалеко шляху Ромодану, праворуч, як їхати з Ромна, простяглася широка прекрасна долина, оточена невисокими горбами, що на них поставали, наче на варті, столітні дуби, липи та ясені; вздовж широкої долини звивається-вється білою блискучою смугою річка Сула. По берегах її стоять, розпустивши свої зелені коси, старі верби й берести. Вздовж берега Сули простяглося велике село, вкрите зеленими темними садами; тільки де-не-де з густої зелені виринає біла пля-

мочка — це біла хата з соломяною стріхою. Такий вигляд мають малощо не всі села на Україні, коли до того ще додати більше чи менше вітряків. І як привітно мають вони своїми крилами до втомленого подорожнього, пропонуючи гостеві солодкий одпочинок у зелених запашних садках.

Сонце схилялося вже до вечірнього пругу й золотило своїм жовто-ба́гряним світлом і без того золоті, позаставлювані копами лани благодатного села. Широка долина вкрилася прозорим ясно фіялковим туманом, ховаючи в ньому прекрасну лінію свого обрію. Сула зайнялася матовим румянцем, немов та засмагліла на сонці молода жниця в час зустрічі з любим косарем своїм. На жовтаво-пурпуровому матовому тлі хвилястої Сули де-не-де тяглися за рибальським човном ясні, блискучі смужечки, — тяглися й заникали серед темнозеленого очерету. Верби та берести ще нижче схилилися до води, мов оплакуючи день, що вмирає. Отакої вечірньої години верталися з поля до села молоді, гарні жниці. А тому, що саме цього дня скінчилися жнива, вони, кожна для себе та для свячення в церкві, посплітали вінки з колосків пшениці, з жита та з волошок, і заквітчані вертались надвечір із піснями до села, вибравши зпоміж себе »царицю«, щоб було кому в піснях перед вести. Перед вела, виступаючи звільна, прекрасна цариця свята. Соромливо, мов під вагою вінка, схилила вона на груди свою вродливу смугляву голову, вкриту золотистим вінком і чорною розплетеною косою; в руках у неї був серп і невеликий снопок жита, перевязаний зеленою берізкою, — справжня Церера! За нею йшли дівчата й на честь її співали свої журливі пісні; за дівчатами йшли молоді косарі з косами (вони на Сулі отаву косили) й повагом голос за ними вели. І всю оту картину освітлювало розпалене сонце, що вже сідало. Чарівна, зворушлива картина! А підійдіть ви

до тієї картини ближче, вдивіться уважніше, й ви побачите на її ясному, рожевому тлі такі плями, що мимохіть одвернетесь і на журливі мелодійні пісні отих вродливих жниць гірко всміхнетесь та затулите собі вуха.

Живуча й невсипуща натура людська! З ранку до вечора на сонці — ані трохи холодку; з рана до вечора жне, зігнувшись, сердешна жниця, і що ж? Настав вечір, іде вона собі додому співаючи, а вдома — тілько повечеряла, — знов або на вулиці або в садку, знову співає й співає безупину до світу; почне на світ займатися, вона знову за серпа та в поле й знову цілісінький день на сонці жне, не розгинаючи спини, — наче все гаразд!

Гей, ви аґрономи-філантропи! Вигадайте замість серпа, якусь іншу машину, — ви тим зробите величезну послугу людям, засудженим на тяжку працю для людства.

Гуртки косарів та жниць із своєю прекрасною царицею поволі наближались до села, відбиваючись у ясних водах Сули. Назустріч їм вибігли діти й повиходили матері з немовлятами, вітаючи дорослих дітей своїх із щасливим закінченням озимих жнив, а мати прекрасної цариці, із сльозами на очах, дякувала дівчатам за честь, що припала її дочці, й прохала всіх до своєї хати на вечерю. Ввійшовши до села, дівчата промовисто переглянулись, а молоді косарі нахмурили чорні брови свої. Що за знак? А ось що: і дівчата, й хлопці помітили біля деяких воріт віхи.

Що їм за діло до тих віх? — скажете ви. — Ой, велике їм діло до тих зловісних маяків! Бо коли ви, вїхавши до українського села, побачите біля воріт на високій тичці кілька соломяних китиць, то це означає, що на селі кватирує не піше військо, а кіннота. Віхи означають стайню, а число соломяних китиць — число коней у стайні. До

села, що про нього мова, прийшли ще тільки квартирієри, повизначали кватирі на стайні та понастромлювали віхи.

Не в одного чорнобривого косаря затремтіло серце, коли він угледів оті зловісні віхи! Не один із них пригадав жахливі, траґічні оповідання про безталанних покриток! А жниці? О, мої рідні жниці, — ніякі драми криваві вас не навчать! Новина — це ваш проклятий ідол, що перед ним ви кладете все, часто честь, а за нею й життя своє безталанне!

Поклоном і честю зустрів жниці сивоусий Улас, батько гарної Лукії, і просив їх ласкаво завітати до його обійстя й повечеряти, чим Бог послав.

Жниці з піснями ввійшли до двору, а на дворі, на зеленому шпориші, була вже розстелена велика біла скатертина. Дівчата, на запросини господаря й господині, посідали круг скатертини, а цариця свята, знявши з голови свій тяжкий золотий вінок, обернула сяк-так навкруг голови свої розкішні чорні коси й, засукавши широкі рука́ва своєї сорочки, взяла від матері карафу з горілкою та почала частувати своїх подруг.

Підчас вечері батько й мати Лукіїни сиділи на призьбі та милувалися своєю єдиною донькоюкрасунею. Дивилися вони на свою Лукію, і серце їм билося життям, повним щастя вщерть· А вона, як привітна господиня та послужлива робітниця, частувала своїх подруг із цілою принадністю наївної простоти.

Після вечері дівчата, помолившись, подякували господареві й господині та своїй молодій подрузі за вечерю, взяли вінки й повагом вийшли на вулицю. А на вулиці попідтинню та під вербами дожидали їх чорнобриві косарі.

— Іди й ти, моя доненько, на вулицю, поспівай із дівчатами.

— Не хочеться мені, моя мамо!

— Чому ж тобі не хочеться, моє серденько? Може ти втомилася, — то ляж, засни.

— Ляжу, мамо.

— Постривай же, я тобі постéлю постелю́.

І мати послала постелю своїй потомленій доньці та, перехристивши, поклала її спати.

Втомлена денною працею й вечірнім щастям, Лукія поворочалася трохи на постелі та й заснула.

А потомлені подруги її цілу ніч простояли з своїми чорнобривими косарями під вербами та під калинами, виспівуючи:

»Вийди, Грицю, на вулицю
І ти, Коваленку,
Постоїмо під вербою
Вкупочці тихенько«.

Якби були другого дня не прийшли до села улани, то вся оця історія могла б і скінчитися самою ідилією; але як тільки вони прийшли, так зараз і завязали драму. Тому й прошу моїх слухачів пропустити повз уха принаймні рік та звернути свою ласкаву увагу на картину ось якого змісту.

Верстов із пять, а може й більше, ліворуч Ромодану (знов таки як їхати з Ромна), саме проти описаного мною села, лежить полога, широка рівнина, — така широка й довга, що й край її в тумані гине; а влітку, за тихих палких днів, то й марево трапляється, мов у безлюдних, неродючих, безводних степах киргизьких. Всю оту долину, наче змережану різнобарвними ланами, покривають темні могили, що своєю формою й розміром нагадують могили між Києвом та Васильковом на Білокняжому полі. Кажу це тому, що з Києва до Одеси більше проїхало людей, що цікавляться рідною старовиною, ніж із Ромна на Кременчук. Ромодановим шляхом, як відомо, йдуть самі чумаки, а чумак людина проста, — яке йому діло до яких хоч могил? Він хіба тілько сам себе спитає: »Чиїм трупом вас начинено?«, або, дивлячись задумливо

на темні могили, однозвучно, монотонно заспіває... Так от на тій рівнині, серед похмурих могил та різнобарвних ланів, зеленіє невеличкий гай, мов оазис у пустині аравійській, — це хутір багатого козака Якима Гирла.

Підійдемо ж ближче до цього хутора та гляньмо на його красу природну та на життя його господаря. Ця подорож тим більше нам у пригоді стане, що на тому самітному хуторі продовжиться драма, що її тут подаю читачеві.

Цілий хутір із садом та з гаєм займає не більше пяти квадратових верстов і окопаний він глибоким та широким ровом, а рів навкруги хутору обсаджений аґрестом. Ворота не дощані, як буває по московських заїздах, а звичайні, прості; по боках — масивні дубові стовпи та по кілька гостроколів, а в глухому кінці воріт — стара широка й розлога верба немов закриває собою благодатний хутір од лихого ока. Ввійшовши на хуторнє подвіря, ви побачите праворуч велику клуню, обставлену півскиртами всякого збіжжя, ліворуч од воріт — загороди з повітками для різної худоби, а недалечко за клунею, під старими берестами, дві дубові комори й возовню; проти комор льох із залізними дверима, а в самому кінці двору біліє під липами хата, пошита сніпками на польський лад. За хатою йде вже сад з різними породами яблунь, груш, слив, вишень, черешень і навіть три старі дерева — волоські горіхи, вивезені з Криму ще дідом Якима Гирла; серед саду колодязь із колесом та дашком, а за садом, у гаю, на невеличкій поляні, пасіка з курінем і з омшаником, а далі вже дуби, липи, березн й усяка інша деревина до самого рову. Вже за ровом був невеличкий ставок, біля нього город, оточений неглибоким ровом і обсажений кукурудзою та соняшниками, а трохи далі, в полі, — баштан.

Отакий-то благодатний хутір був у старого козака Якима Гирла.

А якого добра повно в його дубових коморах, в льоху — то й не перекажеш! А чумаки його? Де тілько по світу вони не ходять: і в Криму, й на Дону, і в Одесі, а про Київ уже нема що й казати!

Раз якось узявся був Гирло доставити цукровий пісок аж до самої Москви, та Москва не любить із нашим братом »хахлом« жартувати, — так що він ледве з однією парою волів додому вернувся; з того часу, коли хто ненароком скаже хоч слово про Москву, він того просто з хати виганяє, а коли де в гостях почує таке слово, то надіне шапку і, не прощаючись із хазяїном, їде додому на хутір. Яким Гирло, як видко, був чоловік неабиякий: не всякому давав собі на пяти ступати.

Було це в серпні. В неділю, десь біля полудня, Яким Гирло вийшов із хати та й сів на призьбі. Він був уже немолодий, але свіжий і здоровий; вуса й чуб були не те що сиві, а сірі; сорочка на ньому чиста, біла; штани теж білі; він не любив різних московських китайок і носив усе біле; чоботи на ньому добрі, юхтові; раз поглянеш на нього, то вже скажеш, що це людина заможна, — в обличчі вже щось таке єсть.

Незабаром за ним вийшла й дружина його Марта, — жінка літ із сорок віку, а може й старша, — чисто й гарно вдягнена, в жовтих юхтових чобітках, у плахті та в шовковій червоній юпці, — навіть і старій жінці все те було б до лиця.

Винесла Марта спершу ослінчик, килимком застелений, і поставила його перед чоловіком, а потім уже принесла миску з варениками й тарілку з сметаною; все це поставила, мов на столі, на ослінчику перед чоловіком і сама біля нього сіла.

— Нумо полуднувать, Якиме! — сказала вона чоловікові.

Яким, перехристившись, сказав:

— Як полуднувати, то й полуднувати! Господи, благослови!

З тим словом розправив він свої сірі вуса й узяв вареника.

Після вареників Марта винесла миску сливок і жовту запашну диню, — покушутували слив та трохи й дині. Пополуднувавши, Марта все прибрала й знову сіла на призьбі біля свого чоловіка. Довго вони сиділи так мовчки, аж Марта заговорила:

— Щось довго не видно наших чумаків із рибою!

— Та таки довго не видно!

І Яким замовк, йому начеб-то не хотілося далі розмовляти, та й взагалі не був він говіркий.

Трохи згодом Марта знову озвалася:

— Я все, Якиме, думаю: кому-то ми по собі добро своє залишимо? Не дав Бог нам із тобою ні дочки, ні сина, — так одинокими й помремо.

— Так що ж, що помремо? Люди добрі поховають та й добро споживуть.

— Авжеж споживуть: ніде воно не дінеться, а все ж краще, якби була своя рідна дитина.

— Та де ж її взяти, коли Господь прогнівався на нас за гріхи наші?

— Так, — прогнівали ми Господа милосердного, не потішив він старости нашої ледачої! Так і в домовину ляжемо, а нікому буде за нами щиро поплакати, нікому буде й душі наші грішнії помянути!

— Знаєш, Якиме, що? Поїду я завтра до Буртів та відвезу панотцеві Николі на сорокоуст і за твою, і за свою душу, — нехай одправить, як помремо.

— Завжди ти наговориш такого, що й не слу-

хав би тебе! Ну, скажи ж таки, розумна ти голово, хто ж живий за свою душу сорокоусти править?

— Ні, Якиме, не за живу душу, а за усопшу; маю це на думці зробити, щоб потім нам без помину не зостатися.

— Бог милостивий, не зостанешся! А я от про що думаю: щось наша челядь із села довго не вертається!

— Цить, цить, Якиме! Чуєш? О, ще раз!

— Що там ще раз?

— Чуєш?... дитина плаче...

— Еге ж, — за ворітьми.

— Ходім, Якиме, подивімось!

— Ходімо.

І жваво, хоч і не на їх літа, схопилися вони з призьби й пішли до воріт.

І не перекажеш того, як стара Марта та Яким зраділи, побачивши під перелазом загорнену в сіру свитку дитину, з голівкою, прикритою зеленим широким лопухом!

— Якиме! — тілько й спромоглася сказати стара Марта, сплеснувши руками.

А старий Яким, скинувши бриля, молився Богу.

— Якиме, — сказала Марта, взявши дитину на руки, — глянь, яке здорове та хороше!

Яким узяв дитину на руки та й каже:

— Ходім до хати,— воно, сердешне, голодне!

І вони пішли до хати з своїм дорогим скарбом.

У хаті Яким обережно поклав дитину на стіл, дістав з полиці псалтир (він був грамотний), тричі перехристився й прочитав псалом: »Живий в помощі Вишняго«. Потім узяв дитинку на руки і, передаючи її Марті, сказав:

— »Паче ока бережи її«.

Марта, перехристившись, прийняла дитину й поклала її на подушку.

— Подивись за нею, Якиме, поки я молока принесу.

Принісши молока, Марта заходилася годувати дитину, а Яким вийшов на двір, знайшов у повітці ночви й почав ладнати до них вервечки. За півгодини, надиво Марті, приніс він у хату готову колиску. Решту дня минула їм непомітно. Надвечір, коли дитина заснула в своїй колисці, Марта, забувши, що це неділя, дістала з бодні тонкого полотна й заходилася кроїти маленькі сорочечки.

А челядь вернувшись із села, оповідала, що на могилі бачили якусь молодицю; спершу вона співала якусь пісню, потім заплакала:

— »А коли ми перехристилися, так вона щезла; мабуть то була нечиста сила й запалася в могилу«, — так скінчила оповідати Марина, дівка небоязка.

Другого дня ще до схід сонця, Яким запряг до брички пару добрих коней, помостив бричку сіном, застелив килимом і поїхав до села Буртів за пан-отцем Нилом.

Їдучи повз могилу, він помітив у ранішньому тумані на могилі молодицю. Стояла вона лицем до Якимового хутора. Він глянув на неї, спинив коні й голосно гукнув:

— Добридень, молодице!

— Спасибі! — відповіла жінка.

— Що ти тут робиш, молодице?

— Вчора корову згубила так оце сьогодні дивлюся, чи не пасеться де.

— Ну, добре бувай здорова!

— Спасибі.

Яким сіпнув віжками, й добрі коні понесли його шляхом через поле.

В обід Яким вернувся на хутір із пан-отцем Нилом та з отцем дияконом. Спочивши трохи під хатою та освіжившись »закрепленим« березовим соком, пан-отець Нил увійшов до хати. Спершу він

прочитав молитву над дитям, нарік його Марком, а потім із отцем дияконом одправив обряд святого хрещення. Кумами були Яким та щаслива Марта. До самої суботи гостював пан-отець Нил із дияконом на хуторі в Якима, та й не тілько вони, а чимало таки добрих людей посходилося на Маркові христини.

Минув місяць після христин Марочка (так звала його Марта), і на хуторі Якима Гирла нічого особливого не сталося; хіба тілько те, що скоро після христин чумаки прийшли з Дону, та це подія звичайна, хоч, правду кажучи, спостережлива голова й у цій звичайній події знайде собі чимало пожитку, як працьовита бджола на дрібненькій квітці. Особливо в перші дні варто послухати дозвільного чумака, як він, за чаркою горілки, почне розповідати, через які безкраї степи він переходив та з яких бездонних криниць воли напував; по скільки день він сам без хліба й без води пропадав; які міста бачив, які та на яких саме річках переправи мав, де та які він народи бачив, — аж волосся настовпужиться, як слухаєш. Та в Якима Гирла не було такого дозвільного чумака, а тому не було й балачок про мудровані чумацькі пригоди.

Минав уже вересень і, линучи над хутором, своїм подихом красив зелений гай різними золотими та червоними барвами. Як глянеш іздалека на той гай, то здається, наче вкритий він дорогим різнобарвним килимом, особливо в час, як над ним сонце встає чи заходить. На могилі біля хутора, трохи не щоранку й щовечора, челядь бачила таємничу молодицю. Почали базікати, що це щось неспросту. А воно було дуже спросту: бідолашна ота молодиця була покритка, мати маленького Марочка. Не сила була їй, сердешній, одірватися від того місця, де росла її бідолашна, прекрасна дитина. Скільки разів вона вночі під-

ходила до самого хутора, обходила його навкруги, пересижувала цілі ночі в рові, не заплющуючи очей. Або в неділю, коли челядь ішла на село, вона нишком підкрадалася до самих воріт, щоб хоч голос своєї любої дитинки почути. Скільки разів поривалась вона ввійти до двору й випросити назад чи навіть украсти свою дитину, бо без дитини не можна було їй на світі жити, без неї хліб не ївся, вода не пилася, сонце Боже не світило й не гріло. Після того, як її зрадив отой улан-баламут, уся її любов, усе її ніжне почуття пониженої матері зосередилося на її сирітці-дитині. А воно, бідолашне, в чужих людей, на чужих руках засипає, чужі годують його груди, не знає воно материної любови, не знає сердечного материного поцілунку! Материна любов перемогла й страх, і сором: вона стала на тому, що — хоч би що — піде вона на хутір, — ждала тілько неділі, коли на хуторі людей буде менше.

У неділю Яким, пообідавши та, як звичайно, відпочивши, сидів у своїй світлиці при столі й читав із Псалтиря: »Не ревнуй лукавнующим, нижé завидуй творящим беззаконіє«, а Марта, заколисавши Марка в новій колисці, довго стояла над ним задумана, а потім, зітхнувши, промовила:

— Знаєш щó я думаю, Якиме?

— Господь тебе знає, що ти там думаєш?

— Та думаю я, прости мене Господи, щó б ми робили, коли б наш Марочко, боронь Боже, помер?

— Я так і знав! Чи ж не гріх тобі ка-зна чим набивати голову?

— Ні, Якиме, як дивлюся я на нього на сонного, то все мені отаке в голову лізе.

— Молись Богу, Марто! Бог милосердний не попустить такого великого нещастя.

— А ще я думаю, Якиме, коли, дасть Бог,

доживемо до Покрови, то поїдемо до церкви та запричастимо нашого Марочка, — тоді йому саме шість тижнів мине.

— Поїдемо, це діло християнське!

— А там, я думаю, вже за одним разом розпитатись, чи не знайдемо доброї наймички, бо сам бачиш, — однієї наймички нам тепер мало.

— Що ж? Як треба, то треба, — я не від того...

— Та коли б дав Бог таку, щоб і в господарстві таки тямила, тоді б я собі Марочка няньчила, а вона б по хазяйству поралась.

Марта зітхнула й замовкла, а Яким перехристившись, ізнов почав: »Не ревнуй лукавнующим...«.

За кілька хвилин двері стиха відчинились, і до хати ввійшла молодиця, хоч і бідно, але охайно вдягнена; вона несміливо стала на порозі, вклонилася й ледве чутно промовила:

— Боже поможи!

— Спасибі, небого! — відповів Яким. — Сідати просимо!

Молодиця мовчки сіла на лаві біля порога й мовчки пильно дивилась на колиску й на Марту. Багато їй треба було душевної сили, щоб і знаку не подати, що вона найближча сонному Марочку душа.

— Що доброго скажеш, небого? — спитав у неї Яким.

— Зайшла до вас спитатись: чи не треба вам буде наймички?

— Треба, голубочко, страх як треба! У нас тепер, Бог дав, мала дитина, так я все з нею няньчуся, а хазяйство зовсім занедбане.

— Так я б до вас найнялася.

— Наймись наймись, голубочко, у нас тобі лиха не буде.

— А здалека ти, небого?

— Аж зпід Ромна, дядечку.

— Добре! А що ж ти візьмеш на рік?

— Що другим платите, то й мені дайте.

— Добре! Мартусі ми платимо пятнадцять на асиґнації, нову білу свиту й чоботи шкапові.

— Добре, і я так наймуся.

— Гаразд! Дай уже нам, Марто, чогонебудь пополуднувати!

Марта, виходячи, наказала Якимові:

— Подивися за Марочком, — коли воно прокинеться, так поколиши його.

Яким посунувся на другий кінець столу, ближче до колиски, а Марта ще зза дверей додала:

— Та не бери ти його на свої залізні руки, я сама зараз вернуся.

— От ще розносилася з своїми панськими руками, — пробурмотів Яким і лагідно додав:

— Сідай, небого, на ослоні, ближче до столу.

— Спасибі вам!

Наймичка підійшла до столу й подивилася на колиску; лице її змінилось, і дві великі сльозини покотилися по її змарнілих щоках. Яким помітив це й спитав:

— Що, небого, може й у тебе дитина є?

— Була, та Господь узяв.

— Так, так... Так ти, небого, значить, удова?

— Ні, московка, — відповіла крізь сльози наймичка.

— Так, так... А як тебе звуть, небого?

— Лукія.

Саме тоді прокинулась дитина й заплакала. Старий Яким заходився колисати, приспівуючи:

»Е.... е, лю-лі,
Чужим дітям дулі,
А нашому калачі,
Щоб спало вдень і вночі«.

Бідолашна Лукіє! (Бо це ж була та сама щаслива, прекрасна цариця непорочного сільського свята). Бідолашна! Як одбився в твоєму серці голос твоєї милої єдиної дитини? Сердешна! Ти сама трохи не заридала й не заспівала разом із Якимом, але ти силою своєї любови спинила радісне зворушення й тільки тихими сльозами його вгамувала.

Марта вернулася з полудником, поставила його похапцем на столі й метнулася до колиски.

— Цить, цить, моє серденько! Цур тобі з твоїм вовчим голосом, тільки мого Марочка перелякав... — Цить, моя пташечко, я тобі мізючка дам!

Вона сунула дитині мізюка з теплим молочком і звернулася до Якима:

— Чом же ти полуднувати не просиш? А коли хочеш яблук чи дуль, так сам піди до льоху та за одним заходом наточи й грушевого квасу, а я від дитини не відійду, доки воно не засне, сердешнеє. Ач, як його налякав: і досі ще в сердешного слізки на щічках. Годуйся, годуйся, моє серденько!

Яким, перехристившись, сів до столу та й Лукію сісти запросив. Зївши кілька вареників, він обізвався наче сам до себе:

— Бач, яка в світі правда, — віддати бідного одинокого чоловіка в москалі, а жінку, сироту вбогу, пустити по світу; негаразд діється між людьми! Добре, що вона ще богобоязлива та шукає заробити собі шматок хліба чесною працею, а інша на її місці та ще з її вродою молодою пропала б!... З душею і з тілом пропала б навіки!

— Хіба Лукія московка? — спитала Марта, прислухавшись до Якимових слів.

— Московка! — відповів Яким, не підводячи голови.

— Безталанна!... А може, Лукіє, твій чоловік був пяниця, ледащо?

— Ледащо, — відповіла Лукія.

Яким підвів голову, подивився на Лукію й сказав:

— То туди ж йому й дорога!

— І я так думаю, Лукіє! — промовила Марта. — Сохрани, Боже й заступи, Пречистая Діво, нашу бідолашну сестру від лихого та ледачого чоловіка! От ми з Якимом, дякувати Богу, прожили таки трохи на світі... Щоправда... Та змолоду чого часом не трапляється...

— Ну, вже завела свої гуслі! — сказав Яким напівжартом, напівсуворо, — Та вашу сестру, якщо не попомяти якслід, то й добра не побачиш.

— Та й ви добрі, — ніде правди діти!... Отак завжди забалакаюсь із ним та й не бачу, що мій Марочко давно заснув.

Вона обережно закрила дитину чистою пелюшкою й, перехристившись, сіла до столу біля Лукії, говорячи:

— Годуйся, Лукіє, та не дивись на нього! Він у мене все щось буркотить; такий уже вродився, нікчемний.

І вона, лагідно всміхаючись, глянула на чоловіка. Яким і знаку не дав, що помітив її усмішку, тільки вуса погладив рукою.

Кінчили полуднувати, встали всі зза столу, помолилися, а Марта, прибираючи із столу посуд, сказала до Лукії:

— Ти пішла б до другої хати та спочила б із дороги, там тепер нікого нема: всі пішли до села на музики.

— Спасибі вам! Я не дуже втомилася, — відповіла Лукія, хоч їй, сердешній, дуже треба було спокою, чи принаймні на самоті побути.

— Та де ж таки не втомилася! Від Липового до нас, мабуть, верстов із сорок буде, — як ти думаєш, Якиме?

— Сорок буде, — відповів Яким.

— Я в Ромні переночувала.

— Та хоч і переночувала, а спочити тобі не пошкодить, — промовила Марта, немов інстинктом угадуючи її душевну втому.

— То я піду й одпочину трохи, — сказала Лукія, відходячи до порогу.

— Стривай, я тобі покажу хату, — сказала Марта й вийшла до темних сіней, потім одчинила протилежні двері та впровадила Лукію до просторої чистої хати.

— Ляж собі тут на полу, або на лаві, та відпочинь трохи, Лукіє.

— Спасибі вам, — відповіла Лукія, а Марта вийшла з хати, причинивши за собою двері.

Лукія, зоставшись на самоті, глянула навкруги, наче хтіла впевнитись, що вона одна в хаті; потім упала на лаву й, закривши лице руками, тихо й гірко заридала. Не з горя плакала вона та не з того незнаття, що раніше гризло її, а з радощів, що ними вщерть повна була її душа: вона тепер знала, що дитина її здорова, а люди, що прийняли її, — добрі люди.

— Господи! — промовила вона: спасибі Тобі, свята Заступнице! Спасибі Тобі, моя Потішнице єдина!

І вона знову залилася сльозами, а заспокоївшись, ходила по хаті та, ламаючи свої схудлі, засмаглілі руки, тихо плакала.

— А як ти думаєш Марто, — сказав своїй жінці Яким, коли вони зосталися самі в світлиці: —

я гадаю, що наша новобранка чесного, хорошого роду дочка.

— І я так думаю, Якиме, — підповіла Марта, витираючи миску, — що вона чесного роду; лиху людину зараз угадаєш. Та бачиш, яка вона сумна, може це так — із дороги.

— Ні, не з дороги, а думаю, що вона — безталанна, й сама знає своє безталання. Як ти по полудник виходила, глянула вона на Марочка та й заплакала. Я питаю, чого ти плачеш? А вона мені й каже: »І в мене була дитина, та Бог узяв«. То ж то воно й є! Сердешна, — в неї тілько й радощів на світі було, що дитина, а й того Бог позбавив!

— А не казала: хлопчик чи дівчинка?

— Хлопчик, — одповів Яким і задумався.

Марта поставила миску до мисника, сіла на лаві і теж зажурилася. Помовчавши хвилини дві, вона зітхнула й спитала в Якима:

— А як ти думаєш, Якиме: чи віддавати нам Марочка до школи, чи ні?

— Розумна ти голово! Чи подумала ти, про що говориш? Теля ще Бо-зна де, а ти вже й довбню лаштуєш! — сказав Яким сердито.

— Ну, от уже й розсердився... Та я так собі сказала...

— Та ви, цокотухи, все так говорите, а про те й у думці нема, що ще завтра Бог пошле. Школа... із школою, якщо хочеш знати, — клопіт чималий. Он у Таранухи вчили, вчили сина, а що вийшло? Пяниця й користолюбець!

— Та ти вже як розсердишся, то й ради з тобою нема, — сказала Марта, встаючи з лави, — ні про що й спитатись у тебе не можна! Ну, коли не хочеш до школи давати, то сам учи.

— Авжеж що вчитиму його письма, скільки сам, грішний, знаю, а от ти б його спершу навчила...

— А чого ж я його навчу? Нехай собі здоров росте та щасливий буде! Моє діло жіноче, чого я його навчу?

— Чого? Того, чого ти й сама не знаєш, — усього добрсго! Ти тепер йому за матір, то й навчай його молитися Богу, як воно, Бог дасть, уже говоритиме, а я його, подивившись, як воно молитиметься, і письма святого навчу, і псалтир йому свій святий, вмираючи, передам.

— Насилу договорив до краю! Цить, цить, моє серденько!

Саме тут Марко прокинувся. Марта побігла до колиски й, колишучи Марка, якось не надумуючись, заспівала:

»Ой жила вдова
Та на край села;
Вигодувала сина,
Сина Івана;
Вигодувавши до школи дала,
А з школи взяла...«

І, взяши на руки малого, ходила та примовляла:

— От, коли б літо, то в садок би пішли, зайшли́ б до пасіки, а там старий дід сидить... у, який страшний! Ось він, ось він! Подивись, який страшний!

І вона вказала на Якима, щс сидів за столом. Яким мовчки всміхнувся.

Чи знаєш ти, чи бачиш ти, безталанна, свою рідну, щасливу дитину?

Бачить і знає. Вона, не наслуха́ючи, чула кожне слово, вимовлене старою Мартою та старим Якимом. В глибині своєї душі вона передбачала прийдешнє своєї дитини, і серцем, повним радости, дякувала всемилосердному Богу за щастя, що Він їй послав.

Дні й далі линули на хуторі, як звичайно. Нова наймичка швидко стала, як своя, серед че-

ляді й усім уподобалась. До всіх вона була однаково уважна, з усіма однаково лагідна; господиня й господар були з неї особливо вдоволені, а найбільше за її любов до маленького Марка. І справді, він без неї не засипав і не прокидався; все вона знаходила якусь зачіпку, щоб бути біля його колиски; приносила йому теплі пелюшки, такі чисті, що хоч якому паничеві й то не сором. Вона немов передчувала, коли дитина прокинеться, і на ту хвилину завжди було в неї напоготові загріте свіже молоко. Стара Марта не могла надивуватись на таку ревну дбайливість своєї нової наймички. Минув іще місяць, і Лукія, на превелику досаду старшої наймички, цілісінький дім опанувала. Сама господиня звірила їй усі заходи й порання коло господарства, а потім і ключі від комор та від льоху їй оддала, — собі лишила тілько ключа від скрині, та й то тому, що їй здавалось, що не годиться господині ключа не мати. Сам старий Яким, нащо вже людина поважна та неговірка, щоб когось хвалити, та й той, бувало, сам-на-сам із Мартою часом не втерпить і скаже:

— Ну, й благодать же послав нам Господь з отією Лукією!

— Я сама, встаючи й лягаючи, молюся Богу за благодать його святую! Ти глянь лишень, Якиме: де вона не повернеться, що не зробить, — тілько дивитись та любувати з того; а вже щодо Марочка, то така щира, що я й не надивуюся! От, хочби й минулої ночі: Марочко прокинувся, та й заплакало воно, сердешне; я собі, як мертва, сплю, а вона... і Господь її знає, як вона почула з другої хати! Як прокинулась я, то вона вже мізюка йому з молоком подавала та ще й каже до мене: »Не турбуйтеся, я й сама його присплю«. Спасибі їй! Така добра та щира! І от уже котрий місяць вона в нас, а хочби тобі раз на село пішла. Якось у неділю я й кажу їй: »Ти, Лукіє, хоч би до церкви

в село пішла!« — »І дома, — каже вона мені, — можна помолитися, аби щира воля була«. Така вже щира та пильна, дай їй, Боже, здоровя! Я просто, як пані, живу за її плечима.

— Еге, і таке добро Бог посилає якомусь ледачому чоловікові!

— І не кажи, Якиме! Іноді аж заплачу, на неї дивлячись! Чому б Тобі, Господи милосердний, не послать їй талану та радісного життя? Та хоч би тобі коли всміхнулася, чи пожартувала, — хіба що з Марочком, а то все така смутна та невесела.

Такі розмови повторювалися часто в господаря з господинею. Вони дивувалися, чому Лукія завжди така задумана, та їм, простодушним, і на думку не спадала справжня причина цієї задумливости. Вони собі гадали, що її лагідність із безталання й походить. Про рід її та племя вони наче боялися здіймати мову, інстинктовно розуміючи, що нещасливу людину не слід і розпитувати про її колишнє щастя.

Низько кланяюсь вам, прості, невчені люди! Своїми розпитками ви примусили б її брехати, себто подвійно страждати, бо не така її вдача була, щоб на сердечній сповіді небилиці вигадувати. Вона була справжня проста, розумна й прекрасна дитина природи. Всім своїм чистим серцем покохала вона старшину-улана за його красу, за мову ласкаву. А коли він, награвшися нею, кинув її, як дитина кидає ляльку, то вона, нерозумна, тілько заплакала й довго — ще й досі — не може збагнути, як може людина присягатись, а потім збрехати. Її проста, непорочна душа не могла цього зрозуміти, автім для людей більш-менш цивілізованих це річ звичайна, — так, як узяти що та не повернути.

На Різдвяні свята господарі поїхали на село відвідати своїх знайомих, а між ними й пан-отця Нила, отця диякона й узесь причет церковний.

Лукія зосталася вдома сама. (Челядь теж пішла в село на музики, крім старого наймита Сави, що днював і ночував у загороді з волами). Вона була щаслива до краю, бо була сама з своїм щасливим сином! Випровадивши господарів і зачинивши за ними ворота, вона перш за все уважно оглянула весь двір, потім увійшла до хати й засунула засувом двері. Марко саме спав; вона підійшла до його колиски, підняла ряденце й дивилася на нього, аж доки він не прокинувся. Потім узяла дитину на руки й ніжно-ніжно поцілувала. Дитина, немов розуміючи, що її цілує рідна мати, обвила її суху шию своїми пухкими рученятами. Потім вона зняла одною рукою килим із скрині, розстелила його на підлозі, посадовила на килим Марка й, одступивши від нього кроків зо два, плакала й усміхалася до своєї прекрасної дитини; потім сіла на килим і взяла Марка на руки, ніжно пригортаючи до грудей своїх.

Яка вона в ту мить була прекрасна, яка щаслива! Яка чудова, врочиста радість пройшла тоді цілу її істоту! Коли б саме тої хвилини на неї міг би глянути її спокусник, він би впав перед нею навколішки й молився, як перед святою! Ні, його зчерствілій, брудній душі почуття таке недосяжне!

Довго вона бавилася з Марком, підіймала його над головою, становила на підлозі на ноги, знов підіймала й знов становила, розмовляла з ним, сміялася, цілувала його, плакала й знову сміялася; одно слово, гралася з ним, мов семилітня дівчина, співала йому пісень, казки оповідала, звала його всіма здрібнілими пестливими іменами, а дитина, наче спочувала радості своєї щасливої матері, бо за цілий день ні разу не заплакала. Та яке ж воно було вродливе! Великі карі оченята блищали, як алмази, і були дуже подібні до очей його прекрасної матері; їх одтінювали

чорні довгі вії, й це надавало їм якогось недитячого виразу.

Лукія не помітила, як і вечір надійшов. Що його робить? Треба вечерять варити, а Марко про колиску й не думає: розгулявся так, що його й до ночі не покладеш спати! Хоч би хто з села швидше вертався, а то приїдуть господарі, — що вони скажуть? Подумають, що вона цілий день і цілий вечір проспала! Аж ось заскрипіли ворота, і до двору в'їхали господарі.

Лукія відчинила їм двері, жаліючись на Марка, що не дає їй у печі затопити.

— Що ж він робить, усе плаче? — спитала Марта.

— Де там плаче! За цілий день хоч би скривився, все пустує.

— Ой, ти, волоцюго, волоцюго! — промовила Марта, підходячи до Марка. — Та ти йому ще й килим послала?

— Коли ж не лежить у колисці, все на руки проситься.

— Бач, який непосидющий! Стривай, ось я тобі дам!...

Скинувши кожуха й свитку, Марта взяла Марка на руки й сунула йому в руку позолочений медяник, гостинець пан-отця Нила.

Лукія заходилася топити піч. За кілька хвилин увійшов до хати й Яким, збиваючи гарапником сніг із нової смушевої шапки.

— Добривечір! — привітався він, входячи до хати.

— Добривечір! — відповіла Лукія.

— От ми, дякувати Богу, й додому вернулися, — сказав він, перехристившись. — А що наш хазяїн удома поробляє? Мабуть, ради свята плаче?

— Де там плаче! Цілий день спокою бідній Лукії не дає; цілісінький день пустує та й пустує.

— Ой, ти, гайдамако! Глянь, як він обома рученятами медяника загарбав!

І, поклавши на стіл клуночок, Яким, скидаючи свиту й кожуха, почав ніби сам до себе:

— Горе мені з отією матушкою Лікерією! На дорогу таки та й на дорогу! От тобі й надорожився! А тут іще й диякониха та й титарка із своєю сливянкою. Ну, що ти з ними маєш робити? Збили з пантелику, окаянні, та й годі! Лукіє! Покинь ти до дідька свою піч! Іди лишень сюди!

— А що ж ви будете вечеряти, коли я піч покину? — сказала Лукія, повернувшись до нього з рогачем у руках і всміхаючись.

— Не хочу я вечеряти сьогодні, та й завтра не схочу вечерять, і післязавтра... та й стара моя теж не хоче вечеряти... Правду кажу, Марто?

— Бач, який розумний! Добре, що сам ситий, то думає, що й усі ситі, а може бідна Лукія цілий день нічого не їла.

— Ну, ну, пішла вже! З тобою й пожартувати не можна.

— Гарні жарти вигадав!

— Та цур вам, варіть хоч три вечері разом, а я добре знаю, що вечеряти не буду!

— Ото завгорить! Нам більше зостанеться!

— Нехай вам зостається, — сказав Яким, сідаючи за стіл. — А засвіти-но, Лукіє, свічку.

Лукія засвітила свічку й поставила на стіл, а Яким, розвязуючи клунок, тихенько заспівав:

»Та виріс я в наймитах в неволі,
Та не було долі ніколи,
    Та гей!...
Ой виріс я в наймитах в дорозі,
При чужому возі в дорозі,
    Та гей!...
Та чужії вози мажучи,
Та чужії воли пасучи,
    Та гей!...

— Лукіє! Покинь ти там свою піч, — сказав він, розгортаючи велику червону хустку. — Візьми собі, дочко, моя безталаннице, візьми та носи на здоровя! Ось на очіпок, а ось на юпку й на спідницю; візьми, дочко моя, та носи на здоровя. Ходи ти в нас не так, як сирота, а так, як роменська міщанка, як нашого голови дочка. Це зносиш, друге куплю, бо ти в нас не наймичка, а хазяйка: ми із старою за твоїми плечима, як у Бога за дверима живемо.

— Візьми, візьми, Лукіє, — додала Марта, — візьми! Це ми для тебе в московських крамарів купили.

— Та навіщо ж ви купували таке добро? — сказала Лукія: тілько дарма гроші повитрачали!

— Не твої, дочко, гроші, — Божі: Бог дав, Бог і візьме, — відповів Яким, даючи їй гостинці. А Лукія, беручи їх, кланялась і крізь сльози говорила:

— Дякую, дякую вам, мої рідні, мої добродії!

— От так краще, — казав весело Яким. Ти Лукіє, послужи вже нам у нашій старості, а ми, дасть Бог, потроху з тобою обрахуємось. Бачиш, ми вже люди старі; Господь його знає, що з нами буде завтра, а в нас, сама бачиш, дитина мала, сама-самісінька. Ну, не дай Боже, моєї старої не стане... куди воно подінеться!

— Перехристися! Що ти там, як сич на коморі, віщуєш?

— А що ж! Усе в руці Божій!

Марта, кладучи Марка до колиски, тихо промовила:

— Не слухай його, Марку! Це він так од титаревої сливянки.

— Що? — сказав протяжно Яким. — Як дам я тобі сливянки, то знатимеш ти мене!

— Ой, уже й слова сказати не можна!

— Не можна!

І в хаті запанувала тиша; тілько Марта тихо-тихенько приспівувала колисанку, позираючи на сердитого Якима.

Незабаром посходилася вся челядь; вечеря була готова; всі, крім Якима, посідали до столу в протилежній хаті, повечеряли й полягали спати. За хвилину все на хуторі спало. Не спав тілько старий Яким; він сидів у світлиці за столом, схиливши свою сіру голову на міцні, жилаві руки.

Довго сидів він мовчки, а потім заспівав ледве чутно:

»Ой воли мої та полові ї,
Та чому ви не орете?«...

Доспівавши пісні, він заговорив сам до себе:

— Піду, неодмінно піду чумакувать! Та й справді, що я вдома висижу з цими бабами? Крім гріха, нічого! Не те в дорозі: товариство, степ, могили, міста, а по містах церкви Божі, базари, купецтво! Підходить до тебе бородай пузатий: »По чому, каже, чумаче, риба, або сіль?« — »По тому й по тому, г о с п о д а́ купець!« — »А менш не можна, б р а т є ц ч у м а к? — »Ні, кажемо, г о с п о д а́ купець!« — »Ну, якщо не можна, то нехай буде й так«. І гребеш собі червінчики в гаман!

— Гей, чумакування, чумакування! Коли то я тебе забуду! Ні, годі! Піду таки чумакувати! Дай Боже, тілько літа діждати, а то я отут з бабами зовсім закисну!

Вставши зза столу, він довго ще ходив по хаті, потім став перед образами, помолився Богу, узяв псалтиря й прочитав псалом: »Г о с п о д ь п р о с в і щ е н і є м о є, к о г о у б о ю с я«, а потім став роззуватися, приказуючи:

— От безталання! Нікому й чоботи стягти!

Роззувшись, він ізгасив свічку й ліг спати, чи-

таючи з памяті молитву: »Да воскреснет Бог«.

Одноманітно минула зима на хуторі. Прийшов великий піст; одговілися, піст проводили й Великодня святого діждалися. На святах, коли господарі поїхали до пан-отця Нила вгості, Лукія сам-на-сам із своїм сином удруге повторила ту саму сцену, що й на Різдвяних святах, тілько що тепер вона вже вперше наділа нову спідницю й юпку, а голову повязала шовковою хусткою, — все це, як знаємо, були дарунки старого Якима.

Та пополудні зайшов на хутір угорець із різними »краплями«.

Коли він постукав у вікно, то Лукія, що саме захопилась була розмовою з сином, трохи зляка-лася та зараз же стямилась, одсунула засув і впустила угорця до хати.

Угорець, звісно, був у капелюсі з широкими крисами та кулястим верхом, у широкій синій кереї, за плечима мав короб, у руках довгий ціпок, а сам із довгими вусами.

Лукія попрохала його сісти на лаві, й він без церемонії так і зробив, спершу скинувши з плечей короба, а Лукія тимчасом поклала свого Марочка в колиску й закрила його ряденцем, боячись лихого ока. Потім вона повернулась до угорця й запитала його.

— Які ж у вас є ліки?

— Ліки? У мене всякії, різні єсть краплі: і на зуби, і на голова, і на рука, і на нога — всякії краплі єсть, тілько хорош фрау деньга буде не жалкувать! — сказав угорець, досить нахабно всміхаючись.

— Ну, гаразд; а чи є в тебе такий лік, щоб од усякої хворости дитині поміг?

— А як же! Від різної хороби різні, всякі краплі єсть.

І він розкрив свій короб і почав показувати

їй пляшечку за пляшечкою з різнобарвними рідинами.

— Оце від зуба, це — від голова, це — на пропасниця, це — на рука, це — на нога, це — як животик трохи не теє...

— А семибратньої крови не маєш? Вона сама від усіх хороб помагає.

— Єсть, єсть! Знайду зараз.

І він скоро дістав із короба загорнену в папір семибратню кров. Це були невеличкі грудочки чогось скамянілого, щось ніби дрібні скойки темнорожевої барви; а чому це звуть семибратньою кровю, того й самі угорці не знають.

— А що коштуватиме ота грудочка?

— Це — два карбованці й пів.

— Ой, Боже, мій! що ж мені робити? Я тілько три копи маю.

— Тілько о д н а карбованець і пів? Не можна, — трохи мало, хіба ще, хороший фрау, чарочку шнапс, розумієш — горілка, і трошки їсти.

— Добре, і горілки дам, і їсти дам, уступіть тілько мені, ради Бога, за три копи.

— Добре, добре! Віддаю, — і він подав їй грудочку чарівного ліку.

Вона взяла його побожно, загорнула в шмагочок полотна й заховала за образи; потім дістала із скрині мідяні гроші, розплатилася з угорцем, самого його посадовила за стіл, дістала з мисника восьмикутну розмальовану пляшку з горілкою й поставила перед ним; поставила паску, холодне порося й пиріжки з сиром та із сметаною. Поставивши все якслід, поклала йому на коліна білий рушник, вишитий на краях червоною заполоччю, а сама відійшла до колиски.

Угорець, хоч і прохав тілько трошки шнапсу, проте випив дві чарки зразу одна по одній, а третю, — після першого шматка поросятини. Зївши все, що було поставлено на столі, угорець чемно

вклонився Лукії, потім попрохав вогню, запалив свою порцелянову люльку з кривим чубуком і почав збиратися в дорогу. Поклавши короб на спину, керею на плечі, капелюх на голову та взявши ціпок у руки, він іще раз уклонився Лукії та й пішов із хати.

Лукія, випровадивши угорця за ворота, вернулася до хати, підійшла до колиски, відхилила ряденце й, побачивши, що Марко спить, перехристила його й ледве доторкнулася губами до його почервонілої щічки, боячись розбудити його поцілунком.

— Тепер я, хвалить Бога, спокійна, — говорила вона до себе: тепер я добре знаю, що мій Марочко буде живий і здоровий; тепер я маю лік на всяку недугу, а за щастя його я вже певна: я виблагаю йому в Бога й вік довгий, і долю добру... Чи сказати йому колись, що я його рідна мати? чи ніколи не говорити?

І вона задумалась.

— Ні, не скажу, ніколи не скажу! Хіба перед смертю на сповіді покаюся, а то нікому в світі не скажу!

І з тим словом, вона прибрала з столу після угорця, підійшла до колиски, подивилася на сина, стала навколішки перед образами й, плачучи, молилася за життя та щастя улюбленого сина...

Сонце вже зайшло; челядь, співаючи, вернулася додому. Нарешті ворота відчинилися, й приїхали самі господарі.

— А ми, Лукіє, на дорозі угорця зустрінули, — хвалилася Марта, входячи в хату, — і я в нього купила семибратньої крови для нашого Марочка: Бог його знає, а може що й трапиться коли, то в нас і лік буде.

— А що, він спить? — спитала вона, вже знизивши голос.

— Спить, — відповіла Лукія тихо: — І тут

угорець був, і я також семибратньої крови купила.

— »Ой гоп по вечері,
Затуляйте, діти, двері,
А ти, стара, не журись
Та до мене прихились«...

Так приспівував веселий Яким, входячи до хати.

— Цить!.. пяний лобуре! — проговорила пошепки Марта, вказуючи на колиску.

Яким замовк і, нібито злякавшись, скинув шапку й почав христитися перед образами, потім мовчки роздягся й ліг на постіль.

— Ну, вже й той отець Савелій... а бодай-же його!..

— Цить!.. просичала Марта.

Яким замовк, поклав голову на подушку й скоро заснув. Незабаром за його слідом пішло й усе, що жило на хуторі.

Весна швидко розвивала зелені віті в Якимовім гаю; черешні, вишні й усі овочеві дерева поверх зеленого листу вкрилися молочним, білим цвітом, а земля — різнобарвним рястом. Почалася робота в полі. Яким вирядив у дорогу своїх чумаків із пшеницею, та сам не пішов чумакувати: боявся, щоб не довелося покласти свої старі кості десь на чужині, в степу, при дорозі, як то часто трапляється з завзятими чумаками. Вирядивши чумаків, він із покорою взявся до пильної праці на своїй пасіці:

— Де вже мені тепер по дорогах вештатися та з купцями торгуватися? Моє діло тепер — вертоград та бджілки Божії!.. Нехай молоді чумакують!

І він мало не зовсім оселився на пасіці. Раз на день заходив до хати та й то, щоб тільки пообідати. Прибравши й упорядкувавши в пасіці все якслід, він, доки бджоли ще не роїлися, розгор-

тав собі псалтир та й читав уголос, з ранку до ночі, від дошки до дошки; а коли вже язик втомиться, то береться дороблювати новий вулик, початий іще минулого літа, або латає стару сіру свиту. Іноді приходила до нього на пасіку стара Марта з Марком, і це було в його велике свято: виймав тоді стільник меду з кращого вулика й з усією ласкавістю частував дорогого гостя, тобто Марка.

З початком весни, Лукія з другою наймичкою невтомно копала за гаєм грядки під городину, а коли грядки були готові, й городина посіяна та посажена, вона скопала дві грядки в гаю між деревами, посадовила квітки й щовечора їх поливала. Прийшло літо; настали жнива, прийшов і день Маркових уродин, що його знала одна тільки Лукія.

Того памятного дня вона вдосвіта пішла до свого квітника, нарвала найкращих квіток, сплела з них вінок, тихесенько зайшла до хати, так що й Марта не почула, й поклала вінок на голівку сонному Маркові. Від дотику свіжих, вогких квіток дитина прокинулась і заплакала. Марта збудилась і побачила над колискою злякану Лукію.

— Нащо ти його збудила? — спиталася Марта.

— Я його не будила: воно само прокинулось; я тільки вінок йому принесла, бо воно сьогодні... — і вона ледве не проговорилась.

— Нащо йому твій вінок? Тільки дитину злякала! Візьми його та повісь перед Варварою великомученицею.

Лукія мовчки взяла вінок і повісила його перед образом.

Саме того дня було якесь велике церковне свято; вона позичила карбованець грошей у другої наймички і вперше за ввесь час попросилася в Марти піти на село. Вона прибралась у свою юпку й спідницю, повязала голову шовковою

хусткою, подивилася в дзеркальце, що було вмазане в стіні, і з радощів аж почервоніла. Та й правду сказати, хоч вона й пролила багато сліз і натерпілася горя сердечного й тілесного, а все ще була кралею, все ще живо нагадувала вона ту заквітчану вінком із пшениці, ту щасливу царицю свята — Лукію.

Попрощавшись із Марком та Мартою, вона пішла на село.

Ще й у всі дзвони не дзвонили, як вона ввійшла до церкви; в церкві людей було чимало, і всі до єдиного помітили незнайому молодицю. Дівчата й хлопці пошепки одне в одного питали: »Чия це така гарна молодиця? Вона ж, ні на кого уваги не звертаючи, поставила перед місцевими образами по свічці й подала на часточку »о здравії младенця Марка«.

Після Служби Божої найняла молебень »о здравії рабів Божих: Якима, Марти й младенця Марка«. Пан-отець Нил дав їй проскуру й прохав зайти до нього пообідати.

Вона зайшла. Матушка Лікерія привітала її, як свою рідну; багато розпитувала про хуторян, особливо про Марка: чи прокололися в нього зубки, чи здоровий, чи великий він виріс і т. інш.

По обіді Лукія попрощалася з пан-отцем Нилом та з матушкою й пішла на хутір.

На селі довго говорили про неї парубки та дівчата, та ніхто не довідався, хто вона й звідкіля.

Вернувшись на хутір, Лукія переказала поклон од батюшки та від матушки, проскурку поклала до завтра за образ, помилувалася на сонного Марка, скинула з себе святкове вбрання, затопила піч у другій хаті й заходилася варити вечерю.

Отак минув перший рік Лукіїного перебування на хуторі. Так або майже так само минув без

якихось пригод і другий рік, хіба тілько, що Марко почав виразно вимовляти слово »мама«. Боже мій, як же ж усі тішилися! Його сердешного раз-у-раз примушували, мов папугу, вимовляти оте чарівне слово! За тиждень, чи за два старий Яким добився того, що Марко почав вимовляти слово »тато«. Старий радів, як дитина; він уже хотів був починати вчити Марка грамоти, та, на превеликий його жаль, Марко не міг вимовити ні єдиної літери, а Марта щодня милила своєму старому його сіру голову за те, що по-дурному мучить бідну дитину.

Ще під кінець того таки літа, якось у неділю, після обіду, сиділи вони втрьох за хатою й куштували червонобокі спасівські яблука, а Марко перед ними лазив собі по шпоришу. Куштуючи яблука, вони заслухалися Якима, що може в сотий раз розповідав їм, як, ідучи раз із Дону, з заднього возу колеса й лушню загубив. Заслухались вони й не бачать, що Марко, ставши на ніжки, дибає до них, простягнувши рученята, та всміхаючись промовляє: мамо! тату! Що ж то була за радість, як побачили вони, що Марко ходить! Лукія аж затремтіла з радощів, кинулася до свого Марочка, взяла його за ручечку й підвела до несподівано вщасливлених старих. Старі, навперемінки, почали водити його коло хати й доводилися до того, що Марко заплакав і крізь сльози промовив: »мамо, ка..«. Старий Яким не тямився з радости, тішучись цим Марковим висловом:

— Так їх, сину, так! Бач, старі баби замучили бідну дитину! — говорив він, забуваючи, що він же ж сам найбільше мучив його оцією першою наукою.

Того таки року, восени, по першій пороші, мисливці, гонячи зайця, підскакали до самого хутора, а що бідолашний заєць сховався від собак у хуторському гаю, то несамовиті псарі вирішили видобути бідне звірятко з гостинного хутора. Тому

вони, підїхавши до воріт, почали голосно вимагати, щоб їм одчинили ворота.

Яким, накинувши на плечі кожуха, сам вийшов до них і, знявши шапку, спитав, чого їм треба.

— Відчиняй ворота, кажуть тобі, старий х а х о л !

Яким надів шапку і, не кажучи ні слова, пішов назад до хати.

— Що там таке за ворітьми? — спитала його Марта.

— Татарва набігла! — спокійно відповів Яким.

Ворота були, крім засува, замкнені на тяжку шведську колодку. Мисливці, мабуть, були трохи »з н а м о ч е н и м и м о р д а м и« (термін теж із їхнього лексикону); вони позлазили з коней і заходилися виважувати ворота; та праця була їм не по силі, і це ще більше їх розлютило. Яким вийшов удруге, а з ним — не втерпіли — вийшли Марта й Лукія.

Один із мисливців ускочив до двору через перелаз і, наміряючись гарапником, біг до Якима; та враз спинився, наче вкопаний, і гарапника дав долі. Це був гарний стрункий юнак, з вусами, що ледве засіялися. Це був безсердечний спокусник Лукії. Вгледівши її, він і руки опустив — так здивувався; але ж, схаменувшись, чемно звернувся до Якима:

— Слухай, дідусю! Коли вже не хочеш нас пустити до свого хутора пополювати, то пусти, будь ласка, хоч до хати трохи погрітись.

— Просимо ласкаво! — сказав привітно Яким.

— Просимо, панове, до двору, — гукнув мисливець на своїх товаришів.

Лукія, що пізнала його з голосу, швидше побігла до світлиці, взяла з колиски сонного Марка й перенесла до другої хати.

— Що це ти робиш? — спитала її Марта.

— Вони пяні ввійдуть до світлиці та розбудять його сердешного.

Лукія не помилилась: мисливці ввійшли до хати з галасом, несучи велику обплетену пляшку; вони досить нахабно звеліли дати собі закуски, посідали до столу та й заходилися »мочити морди«.

Молодий корнет випив тілько дві шклянки й більше не схотів пити; він усе водив очима по хаті, а потім спитав у Марти:

— Прешановна бабусю! Я бачив із тобою на дворі ще одну молодицю, — хто вона така?

— То Лукія, наша наймичка.

— Так оце, мабуть, колиска для її дитини?

— Ні, то наша дитина.

— Куди ж сховалася твоя наймичка? Ми ж не звірі, чого їй лякатися? — так питав чорнобривий, з кирпатим синім носом і довгими вусами, мисливець. Це був командир уланського ескадрону.

— Вона в другій хаті, порається.

— А чи не можна, голубонько, подивитись на твою наймичку? Вона, здається, гарна з себе, — мовив той самий ротмістр, закручуючи вуса.

— Така сама, як і інші люди. Та їй тепер ніколи, — відповіла Марта.

— Ну, панове! Запалюйте люльки та й гайда! Мабуть наші коні таки добре померзли. Бабусю, дай лишень нам огню.

Марта засвітила їм свічку. Мисливці позапалювали різноманітні люльки й вийшли з хати. Яким випровадив їх за ворота, побажав їм щасливого полювання й вернувся до хати.

Як тілько пішли непрохані гості, Лукія принесла Марка, що все плакав, поклала його в колиску й стала колихати, тихенько наспівуючи якусь пісню. Марко замовк і скоро заснув.

Яким довго сидів мовчки за столом, спершись на руки, а потім ледве чутно промовив:

— Бог його святий знає, коли оті улани підуть од нас. Прогнівили ми Господа милосердного! От уже четвертий рік стоять та й стоять, наче навіки тут оселилися. І що той дурний турок думає? Хочби швидше війну починав, то може б дав Бог, що й уланів од нас на війну вивели б, а то дурно тілько хліб їдять, — бо, бачте, дешевий. Ну, та хліб іще байдуже, у нас його, слава Богу, чимало, а з ними то вже гріх та й годі! От хочби й наші Бурта, — чи велике село? А люди добрі говорять, що вже третю покритку покрили.

Лукія здригнулася.

— Так, третю покритку! Чи ж то жарти? А як же воно батькові та матері безталанній? А їм бідолашним? Пропащі, навіки пропащі!

Лукія тихо заплакала.

— Плач, моя доню, плач! Ти ще, слава Богу, хоч московка, та все ж не покритка; у тебе ще зосталася хоч добра слава, а в тих бідолашних що зосталося? Сором, до самої могили сором!

Доки Яким проказував оцей свій монолог, Марта сиділа на скрині, підперши стару голову руками, а потім і сама заговорила:

— Так, Якиме, так! Вічна наруга, вічний проклін на землі! А на тому світі що? Огонь невгасимий... сказано — блудниця.

— Ото ж то й є, що ти дурна баба: стоїш у церкві, а не чуєш, що отець диякон із євангелії читає?

— А що ж він там читає?

— А те, що Господь прощає всіх покáяних грішників, навіть і блудницю!

— Правда!.. Правда, Якиме! От і Марія Єгипетська... як ти читаєш у житії...

— То-то ж бо й є... а от приподобилась!

— Не плач, дочко Лукіє! Тобі нема чого пла-

кати, — ти чоловікова жінка. Нехай плачуть та моляться оті безталанні, а ти й без чоловіка знайдеш шматок чесного хліба... Але ж от що, — ну-мо обідати, а то за тими уланами й пообідати не вдасться...

Лукія мовчки накрила стіл чистою скатертиною, поставила сільницю, поклала паляницю й ножа на стіл. Яким, перехристившись, почав краяти хліб тоненькими скибочками, зробивши спершу ножем хреста на хлібі. Перехристившись, сіла за стіл і Марта, а Лукія насипала борщу в миску.

Заєць, собі на лихо, вискочив із хутора в поле саме в той час, коли Яким зачиняв фіртку й бажав мисливцям доброго полювання. Мисливці, побачивши свого косоокого ворога, загукали: »Гуджа, гуджа« й помчалися слідом за своїми хортами, аж сніговий пил знявся за ними.

Один із мисливців, проскакавши трохи, відстав од товаришів, спинив коня, трошки постояв, наче про щось міркуючи, потім махнув нагаєм і повернув коня на Ромоданів шлях.

Мисливець той був молодий корнет, що в хаті пив горілку шклянкою. Але це — недоречі: можна й горілку пить, і чесним бути, — одно одному не вадить. Та молодому корнетові, здається, горілка, а може й виховання перешкодило бути чесним, — саме тому, що він був б л а г о р о д н о ї породи.

Довго він їхав мовчки, наче глибоко задумавшись. Про що ж думав цей благородний юнак? Може він згадував минуле, може він згадав свою провину перед простою селянкою, і совість гризе його молоду та вже попсовану душу? Та де там! Він усе промовляв сам до себе:

— От, біс її не взяв, як вона після пологів покращала, просто б е л ь - ф а м! *(мовчанка)*. Шкода, що не бачив хлопчика, а, мабуть, дуже гарненький; я памятаю його оченята, — зовсім як у неї

(*знову мовчанка*). А що якби на дозвіллі почати знову? Далеко, бісового батька, їздити — верстов із тридцять, принаймні!.. А таки страх як покращала! І чого вона, дурна, втікла з свого села? Насміхаються... Велика біда! Посміються та й перестануть (*знову мовчанка*). Ба, чудова думка! Ескадрон наш один на два села! Гаразд! Пожертвую ротмістрові Мурзу, нехай переведе мене до третього »взводу«, що стоїть в тому селі, як його?.. Гурта, Бурта, чи що? Браво! Чудова думка! Тоді б я щодня міг бувати на хуторі. Чудесно! Ну, моя чорноброва Лукієчко, загуляємо! Згадаємо колишнє-минуле! Гайда! Нема що довго роздумувати...

І він пустив коня навскач.

Проскакавши верстви зо дві він дав коневі відсапнути й знову заговорив:

— Гаразд, тілько як я розлучуся з »братами розбійниками«? День, другий, хай тиждень, можна їсти рябчика, але потім забажається й куріпочки! Автім можу принаймні раз на тиждень одвідувати свою завзяту братію, — воно буде різноманітніше, а тому й цікавіше. На тому й стане! Бож у таких випадках якась жертва неминуча!.. Неси мене, мій коню баский!

І він шмагнув нагаєм по ребрах свого баского коня. Кінь летів усе швидше та швидше, зачувши, що близько село. В широкій, заметеній снігом долині, позначилася синя смуга, — це було село, рідне Лукіїне село. Корнет ходою проїхав царину, а потім підтюпцем вїхав до села. Перша жива річ, що впала йому в око, був пяний селянин, що ледве тримався на ногах. Корнет пізнав у ньому Лукіїного батька.

— Здоров був, дядьку! — мовив корнет, спиняючи коня.

— Здорові були, ваше благородіє! — ледве провив той, скидаючи шапку.

— А я знайшов твою Лукійку!

— Вона тепер не моя, а ваша! — відповів Лукіїн батько.

І з тим словом насунув на очі свою зруділу шапку й пішов, хитаючись, до своєї, давно вже немазаної хати. А корнет подивився йому вслід і промовив:

— Дурний мужик, а теж митикувати хоче!.. і, взявшись у боки, поїхав селом ходою.

А дурний мужик без жадного митикування прийшов до своєї нетопленої хати, глянув на голі стіни й, ніби протверезившись, скинув шапку, перехристився тричі й ліг на дубову, давно вже немиту лаву, промовляючи наче крізь сон:

— Оце тобі й постеля, старий дурню! Не вмів спати на перині, так тепер — на лаві, під лавою, в помийниці, на смітнику, в калюжі з свиньми спи, старий пянице! О Господи, Господи, твоя воля! А здається, така тиха, така плоха була! А от же обдурили мою сиву голову!

І він, не підводячи голови, вголос заплакав.

Хата була порожня, холодна; під лавою лежали порозбивані горщки та розтріпаний віник. По хаті валялися тілько рештки столу та ослону, а лави й решток не було видко. Коцюби, макогону, рогачів також не було видко біля печі, а попіл у печі наморozзю припав. Пустка! Зовсім пустка! А ще недавно була це весела, біла, світла хата!

Де ж поділася принадна, скромна краса селянської хати?

Сорому своєї єдиної дитини, своєї Лукії, не пережила стара мати; плакала вона, плакала, потім занедужала та скоро й померла. Старий, поховавши свою бідолашну дружину, не встояв перед великим горем, — почав пити, і за два роки пропив усе своє добро та вже добирався й до самої

хати. Ось які бувають іноді наслідки оманливого пориву.

Довго ще він бурмотів напівсонний, аж замовк. Трохи згодом вибігла на середину хати миша з нори, покрутила голівкою і, мабуть, помітивши, що на лаві спить хазяїн, вернулась назад, ще раз оглянулась та й сховалась до своєї нори.

А на хуторі дні минали без особливих пригод. Марко виростав не днями, а годинами; зубки в нього прокололися без особливих припадків, як то з іншими дітьми буває; він уже почав ходити по хаті без допомоги лави чи ослону. А старий Яким цілими годинами дивився, як Марко ходить, та, милуючись ним, давав йому різні назви, як гайдамака, чумак, запорожець, а раз якось ненароком назвав його уланом, од чого Лукія здригнулась, зблідла й геть із хати вийшла, Марта ж, не помітивши Лукіїного збентеження, гукнула на Якима: »Перехристись, божевільний, який він тобі улан!« і, взявши Марка на руки, цілувала й христила його, приказуючи: »Заступи й заховай тебе Мати Божа від усякої лихої напасти!« та, приголублюючи, почала класти його до колиски.

Лукія вернулася до хати, Марко заснув, і тиша запанувала в хаті.

Минув тиждень після списаної нами сцени. Яким, як звичайно, відпочивав по обіді, Марта також дрімала на печі, а Марко, озброївшись гарапником, що вмисне для нього сплела Лукія, й розмахуючи ним, бігав од столу до порога та від порога до столу. Лукія мовчки милувалася на свого сина. Вона з почуттям тихої радости дивилася на нього й не знала краю своєму щастю, та враз почула, що надвірні двері рипнули; вона здригнулась... За хвилину відчинилися й хатні двері, й до хати ввійшов по-мисливськи вдягнений корнет. Лукія скрикнула, вхопила Марка й вибігла з хати; він побіг був за нею та не міг її догнати.

Лукія сховалася в клуню, а він туди не зважився зайти, бо там були молотники.

Походивши трохи по подвірю, він вийшов за ворота, сів на коня та й поскакав у поле.

Марта, що дрімала на печі, спросоння скочила долі й, не бачучи в хаті ні Марка, ні Лукії, злякалася. За нею прокинувся й Яким, і вони обоє, не розуміючи, що сталося, дивились одне на одного.

— Де Марко? — спитала Марта.

— Не знаю! — відповів Яким.

— Хто тут кричав у хаті?

— Не знаю! — відповів Яким.

— Ти ніколи нічого не знаєш! — мало не скрикнула Марта й вийшла з хати.

— А ти то добре знаєш, коли їдять, а тобі не дають! — сказав Яким, поволі встаючи з постелі.

Марта вийшла до другої хати, — і там немає ні Марка, ні Лукії; вона вийшла на двір і зустріла там перелякану Лукію, що йшла з клуні. А сердешний Марко посинів з холоду й голосно-голосно плакав.

— Бога ти не боїшся, Лукіє! — гукала Марта. Ну, як таки можна бідну дитину носити на такий холод; бачиш, як воно, сердешне, посиніло. Дай його мені... Та що це тобі на думку спало, скажи мені, ради Матері Божої!

— Я злякалася... — ледве промовила Лукія.

— Якого ти дідька там ізлякалася?

— У нас у хаті був...

— Хто ж там у нас у хаті був?

— Улан неначе, — пошепки мовила Лукія.

Вони ввійшли до хати.

— Що таке з вами трапилось? — спитав Яким.

— Лукія каже, що в нас у хаті був улан.

Яким засміявся і спитав:

— А вовка з уланом не було?

Лукія на його жарт не відповіла. Марка сяк-так заспокоїли, а старий Яким знову почав посміхаючись:

— Ну, скажи, Лукіє, який це до нас улан приходив: рудий, сірий, чи волохатий? А бодай же тебе, Лукіє! От насмішила, так так!

І Яким щиро зареготався.

Лукія мовчки всміхалася, а Марта, гойдаючи колиску, нишком говорила:

— Цить! Дитину збудиш своїм клятим сміхом; воно, бідне, тількощо оченятка заплющило.

— Та як же його не сміятись? Бач, вовкулака, чи той, як його, — улан рудий до хати заходив...

— Та нехай собі й заходив, тілько ти цить, — сказала Марта, безперестання гойдаючи колиску.

Не минало й дня, щоб старі не глузували з бідолашної Лукії; так воно було, аж поки корнет не навідався до них удруге, а це сталося саме через тиждень.

Старі й Лукія тішилися, дивлячись, як Марко тягав за собою возочка, що його Лукія з редьки зробила, та поганяв себе нитяним гарапником. І от не встиг він од столу до дверей перейти, як двері відчинились, і до хати ввійшов корнет та мало не збив із ніг »чумака« Марка. Лукія кинулася до дитини, вхопила її та притьмом геть із хати. Марта вибігла за нею, а корнет, скинувши шапку, поздоровкався з Якимом.

— Доброго здоровя! — відповів Яким, встаючи.

— Чого це вони в тебе такі дикі?

— Та що вже там, добродію! Сказано баби, а баби, що кози: як побачать чоловіка, то й ну скакати. Дурні хуторянки, жадного звичаю не розуміють.

— А я сьогодні пополював трохи та й тебе

старого відвідав, — сказав корнет, сідаючи на лаві.

— Дякуємо щиро; просимо сідати. Може ваша ласка пополуднувати? у нас по-простому, та ви, міркую, полюючи таки зголодніли?

— Так, воно б не пошкодило, бо я таки досить голодний, зранку нічого не їв.

— Отож то; посидьте трошки, а я піду пошукаю своїх диких хуторянок.

І Яким вийшов із хати.

Корнет, зоставшись на самоті, пройшовсь разів зо два по хаті й спинився біля колиски.

— Ба! Чудова думка! — прошепотів він і, дíставши з гаманця червінця, поклав його в колиску під подушку; ледве встиг він ізнову сісти на своє давнє місце, як до хати ввійшла Марта, мовчки вклонилася гостеві, дістала чисту скатертину, застелила стіл і почала мовчки готувати полуднувать. За кілька хвилин увійшов до хати Яким, кажучи: »Хоч кіл на голові теши, не хоче ввійти до хати, та й годі!«

— Хто це не хоче до хати? — запитав мисливець.

— Та наша наймичка; така дурна, наче людей зроду не бачила.

— А не йде, то хай собі не йде! — сказала Марта: ми й без неї вправимось.

Приготувавши все на полудник, вона вийшла з хати.

— Прошу, як ваша ласка, сідайте до столу та полуднуйте, що Бог послав, — сказав Яким, сідаючи на ослоні.

— Гей, а я й забув, що в мене роменська кизлярка є!

І корнет вийняв із мисливської торби пляшку з горілкою та поставив на стіл.

— Не турбуйтеся, будь ласка, добродію, воно в нас, щоправда, й своя є, та ми з старою

мало вживаємо, а тому й добрих людей часом забуваємо почастувати.

Яким хотів устати, та мисливець його затримав.

— Стривай, стривай, дядьку! У вас такої нема, а в мене справжня кизлярка! — і він вийняв із торби срібну чарку.

— Не знаю, не доводилося пити такої, а всякого вина покуштував на своєму віку, — сказав Яким.

— Так ось і покуштуйте, дядьку! — промовив мисливець, подаючи старому чарку.

— Скуштуємо, що то воно за кизлярка, — сказав той, приймаючи чарку й перехристившись. — Господи благослови!

Випивши горілку, Яким трохи помовчав та й каже:

— Нема що казати, — добра горілка, а чи дорога?

— Карбованець — пляшка.

— Ого, цур їй, коли так! У нас за карбованця відро купиш!

— Купиш, та не такої!

— Ет, всі вони однакові, — аби назавтра голова боліла!

І вони мовчки взялися закушувати ковбасою та холодним салом, до якого, доречі, мисливець і не доторкнувся: неук! не знав, що свиняче сало краще за всяке патефруа. Автім, у кожного свій смак.

Мисливець доречі нагадав приказку, що по одній не заїдають, потім другу, що без тройці хата не строїться, далі ще приказку за приказкою, а за приказкою, звичайно, пилося й по чарці, так що й години не минуло, а пляшка стала порожня, як кишеня в пяниці.

Розмова ставала голосніша та жвавіша. Мисливець наговорив Якимові багато приємних ре-

чей, малощо не великосвітських, а між іншим і таку:

— А ти мені, дядьку, з першого разу вподобався — памятаєш?

— Памятаю, — відповів Яким. — А ви мені, попросту кажучи, й зовсім тоді не вподобались, а тепер таки бачу, що ви чоловік добрий.

— Тож бо то й є! Ти розкуси мене, дядьку, то й не те ще побачиш!

— Ні! Кусати тебе я не вкушу, а знайомитися — будь ласка!

— Та ж я, правду тобі кажучи, задля тебе й до вашого села на кватирю перейшов, щоб тілько до тебе в гості ходити.

— Дякуємо! дякуємо! Марто, — гукнув Яким, встаючи з лави: пряж яєшню з ковбасою! Давай відро вистоялки! Ти ж знаєш, стара, що то в нас за чоловік сидить?

— Годі, годі, дядьку, нічого не треба! Я зараз одїду.

— Одїдеш та не зараз, я тобі ще нашого Марка покажу.

— А хто це такий ваш Марко?

— А наша дитина. Хіба ж ти не знаєш, що в нас і син є?

І Яким пішов до дверей, бурмочучи: »Ось я вам дам, вражі баби«, і вийшов геть.

За хвилину він приніс на руках до хати Марка всього в сльозах, а за ним увійшла й Марта.

— Дивись, дивись! — говорив Яким, — яке нам Господь добро на старі літа послав! Ось на, забавляй його по своєму, — промовив він, звертаючись до Марти та передаючи їй Марка.

— Іди собі, йди, гайдамако! Ти, сякий-такий сину! — примовляв Яким і розповів мисливцеві історію Марка, що вже на той час заспокоївся.

Мисливець, неуважно вислухавши Якимове оповідання, спитав:

— А хто ж його справжня мати?

— А Бог її знає! Мабуть, що покритка якась безталанна!

— У тебе все покритка! а може й чесна жінка, та тілько бідна, — сказала Марта.

— А може й чесна, Бог її знає! — Куди ж ви, — сказав він, звертаючися до мисливця: погостюйте, Бога ради, ви в нас і так рідко буваєте. Стара, вистоялки! яєшні!

— Дякую, дядьку! Часто буватиму, тілько сьогодні не задержуй, не можу — в дома справа є.

— Як справа, то справа; ваша воля, вам краще знати. А добре б було ще нашої вистоялки покуштувати!

— Ні, дякую, другим разом; прощавайте, дядьку!

І мисливець вийшов із хати.

Яким випровадив за ворота дорого гостя і, в сотий раз попрохавши не минати їхнього хутора, повернувся до хати, бурмочучи сам до себе:

— Притча во язицix! От тобі й москаль! От тобі й улан! Та, дай Боже, щоб і хрищені люди отакі на Божій землі росли. Молодець, нема що казати! Де то він таку дорогу горілку купує? Каже, в Ромні. Треба буде поїхати до Ромна та й собі такої горілки здобути, щоб не сором було, як удруге заїде. Але, мабуть, не дістанеш: пани всю повипивали. Ну, вже за тими панами нашому братові нема де й дітись! Та він також пан, хоч і московський. А людина хороша, дуже хороша людина! Хоч би й у нас таких панів насіяти! А чи на Москві теж пани ростуть?

І поставивши собі таке хитре запитання, Яким, хитаючись, увійшов до хати.

Лукія, перестеляючи надвечір Маркову постельку, знайшла під подушкою червінця і зразу догадалася, що це справа його ніжного тата, взяла червінця в руки й не знала, що з ним ро-

бити; але, трохи роздумавшись, поклала його за пазуху й мовчки своє діло далі робила.

Мисливець дотримав свого слова: він двічі-тричі на тиждень справно відвідував хутір, дарма що в серцевих справах заохоти не зустрічав ніякої. Поїв Якима кизляркою, а Яким його частував десятиліньою вистоялкою, — на тому його відвідини й кінчалися. Лукія завжди втікала з хати, як тілько його вгледіла, а він був такий скромний, чи лукавий, що ніколи й словом перед старими про їхню наймичку не обізвався, наче б її ніколи й не бачив. Милувався щоразу на свого Марка, як зовсім йому чужий, завжди привозив йому медівників, а часом то й інщих гостинців, і цим зумів прихилити до себе дитину. Бувало, як входить він до хати, то дитина біжить йому назустріч, простягаючи рученята, й кричить: »да... да!«

У Великий піст, коли старі говіли, а в пятницю проти суботи заночували в пан-отця Нила, щоб не заспати на утреню, корнет надвечір приїхав на хутір. Він знав, що старі на селі й удома не ночуватимуть. Лишивши свого коня з слугою, він крадькома, як злодій, увійшов до двору, а потім і до хати. Лукія саме бавилась із Марком. Побачивши улана, вона скрикнула й мало дитини з рук не випустила. Мовчки вони стали одне проти одного: Марко простягнув був до нього рученята й вимовив своє звичайне: »да... да!«, але »дада« ні словечком не відповідав на Маркове привітання, а Лукія, схопивши його рученята, міцно пригорнула до себе.

— Скажи, Лукієчко, защо ти мене не любиш? Чому від мене все ховаєшся, як я сюди приїду?

Лукія мовчала.

— Я мучусь! Я страждаю! Я вмираю без тебе! Квіточко моя прекрасна, трояндо ненаглядна, промов до мене хоч слово, хоч глянь на мене!

Лукія глянула на нього, але не промовила ні слова.

— Чому враз став я тобі немилий? Пригадай темний садок і ті короткі солодкі хвилини, що ми їх із тобою зазнали.

Вона знову глянула на нього, й з її прегарних карих очей покотилися великі сльози.

— Чогож ти плачеш, моя крале?... Чи тобі жаль за минулим? Так це ж од тебе залежить, — зачнемо знову...

Лукія плюнула йому межи очі.

— Не гнівайся малесенька! Я тобі всього, всього себе, все життя своє тобі віддам.

Лукія з огидою відвернулася від нього, підійшла до дверей і, одчинивши їх, голосно гукнула: »Катре!«

— Не клич нікого, побудь зо мною на самоті: я тобі всю правду, щиру правду скажу; і коли є в тебе хоч іскра почуття, ти пробачиш мені!

Тимчасом увійшла в хату, з качалкою в руках, дебела Катря.

— Катре, голубочко, побудь із оцим паном, а я винесу Марка до другої хати, а то він його боїться й плаче.

І на тому слові вийшла з хати. За хвилину вона повернулась, тримаючи в руці червінця, підійшла до ніжного свого коханця й, подаючи йому червінця, сказала:

— Марко й без твоїх червінців багатий: візьми!

Корнет одвів її руку; вона кинула червінця перед ним на підлогу й вийшла з хати.

Він узяв червінця й повертів його в руці, наче міркуючи, що з ним робити.

— Це тобі, голубко! — сказав він до Катрі, даючи їй червінця, — тілько поможи мені її »уламати«.

Катря, взявши червінця, проговорила:

— Який гарненький дукачик! Але чому це в ньому дірочки немає, як же ж його носити? От тепер якби ще добре намисто!

— І намисто куплю, тільки ти »уламай« її.

— Добре, вламаю!

І корнет вийшов із хати.

— Що це він ламати просив? — спитала Катря в Лукії, як та знову вернулась до хати.

— Не знаю, відповіла та.

— Глянь, якого гарненького дукачика він мені подарував.

Лукія глянула на червінець — й не сказала слова. Катря вийшла, а Лукія зосталася в хаті й цілу ніч проплакала.

В суботу після вечірні старі повернулися додому й не могли нахвалитися на гостинність свого знайомого мисливця. Він їх після обіду в пан-отця Нила закликав до себе на кватирю, і чим він їх там не частував! І чаєм, і цукром, і всякою всячиною, так що про все й не згадаєш. Одне тільки Марті недовподоби було, — це те, що в нього скрізь тютюн: і на столі тютюн, і на вікнах тютюн, і на лаві тютюн, скрізь тютюн; вона думала, що в нього й чай з тютюну, а тому зїла грудочку цукру, другу сховала для Марка, а до чаю й не доторкнулася. Ще дві речі їй дуже не вподобались: це собаки на постелі та слуга, такий старий, обірваний, брудний, — на руках бруду, що й віхтем не відмиєш. І ще чудно: слуга вже сивий, а він його лає, гукає: »Гей, малий!« А може це за їх московським звичаєм так і слід, Бог їх там знає!

Корнет і далі їх одвідував, як і перше, та, як і перше, без успіху. Він часто дарував різні дрібнички дебелій, немудрій Катрі, а та з простоти своєї говорила йому, що Лукія щодня й щоночі за ним плаче та що, як дасть Бог Великодня

діждати, так можна буде просто до церкви та й »Ісаіє лікуй«.

Піст кінчався, треба було й Лукії відговітись. Та як це зробити? Він тепер у Буртах кватирує; він не дасть їй і Богу помолитись, не те що відговітись. Поміркувавши, Лукія попросилась у своїх хазяїв провідати свого батька, а заодно й одговітися у своєму селі.

Старі охоче погодились і казали їй узяти сані та коня. Вона відмовлялася була та ніяк не могла відмовитись. А на говіння, крім платні за службу, Яким їй іще карбованця дав.

По обіді в неділю шостого тижня вона виїхала з хутора на маленьких санчатах просто на Ромоданів шлях. Не хотілося їй, бідолашній, їхати до свого села, та любов дочки перемогла в ній сором покритки; вона вже третій рік не мала ніяких вісток про своїх батьків. Тремтючи, вїхала вона до свого рідного села, підїхала до своїх воріт, і жахнувшися, скрикнула: ворота були розібрані, тин завалився, соломяна стріха на хаті вітром розірвана, і чорні крокви виглядали з неї, мов ребра напівзотлілої потвори. Вона привязала коня до верби, що ще стояла біля воріт, а сама пішла до хати. Пустка, — і знадвору, і в середині пустка!

— Де ж вони поділися? Невжеж повмирали? — спитала вона сама себе й вийшла з хати.

У кого ж вона тепер знайде питулок?

Давно колись, років зо три тому, була тут у неї край села знайома, стара московка, що в її хаті збиралися колись вечорниці; до неї вона й спрямувала свою конячку.

У цієї старої московки майже на вигоні було не те, що звуть хатою, а скоріше те, що в нас куренем називають, себто, коли здалека дивитись, — щось таке, що більше на купу гною, ніж на житло людське скидається; зблизу ж вона була,

як то кажуть і справедливо кажуть, мальовнича, — і мальовнича до такої міри, що я, хоч і не люблю таких мальовничих речей, проте беруся змалювати її, щоб показати своїм майже сонним слухачам, що я не брешу, як той курієр.

Ахнули в селі добрі люди, як побачили, що біля москалишиного куреня шкапа й ледве помітні санчата стоять.

— Звідкіля це в неї таке добро взялося? — загомоніло ціле село: аджеж вечорниці вже давно в неї не збираються!

Пішов по селі поговір, такий саме, як то буває в повітовому місті, коли його єдиною вулицею жандарм тройкою проїде.

Лукія, розпрягши коня, привязала його до полозу саней і, підкинувши йому сінця, ввійшла до москалишиного куреня (було це вже смерком). Ввійшовши, перехристилася й ледве-ледве намацала свою давню знайому, а намацавши сказала:

— Добривечір!

— Добривечір! — ледве відповіло їй щось.

Лукія обмацала лахміття, а в лахміття загорнене було щось живе.

— Нездужаю: стара, погана, погана стала!

— Чи нема в вас лою? Я б каганець засвітила.

— Нічого нема! й печі не топила. Я позавчора ходила в гості, вернулася додому та й занедужала.

— Що ж у вас болить?

— Все болить, моя голубко!

Лукія лишила її (й вийшла), а за півгодини вернулася з дровами, затопила напівзавалену піч, знайшла десь під припічком щербатий горщик, наклала в нього снігу й приставила до вогню.

— Спасибі тобі! — промовила хора.

Поки танув сніг, а потім грілася вода, Лукія

вийшла на двір, поглянула на шкапу, на санки, говорячи сама до себе:

— Господи, у мене хоч чужі добрі люди єсть, а в неї нікого, правдива сирота!

Вона підійшла до саней, вийняла з них торбу з паляницями й мовчки ввійшла в хату. Вода в горщику вже кипіла; вона відставила його від огню й спитала хазяйку:

— Чи немає в вас якоїнебудь мисочки?

— Є, голубонько! на печі подивись; цими днями мені Майчиха прислала рибки, — дай їй Боже доброго здоровя! — так я ще й досі їй мисочки не віднесла.

Лукія справді знайшла глиняну невелику миску, вимила її, налила гарячої води й, подаючи хорій, сказала:

— Випий трохи гарячої води та зїж хоч шматочок паляниці, то воно й полегшає. Якби можна було шавлії дістати, то воно б іще краще було.

З тими словами вона відломила шматок білого хліба й подала хорій.

Хора випила води, зїла трохи хліба й дякувала своїй лікарці.

— Тебе сама Мати Божа до мене послала!

— Лежи, не вставай, я тебе вкрию, — і вона вкрила її своїм кожухом.

Тимчасом піч протопилася; Лукія закрила димар. Хора почала дрімати. Задзвонили до вечірні. Лукія вдягла білу свиту, ще раз оглянула свою хору й вийшла з хати.

Пішла Лукія до вечірні. Як вона ввійде до церкви? Та ж на неї всі пальцями вказуватимуть! Всі скажуть їй у вічі, що вона свою матір і батька в могилу загнала.

— Хай указують на мене, — думала вона собі, — хай говорять, глузують, знущаються, — все витерплю, все вистраждаю! Повинна вистраждати, бо я велика грішниця! Одного тільки прошу

я в Тебе, милосердний Боже, пошли ти здоровя й щасливу долю моєму єдиному синові!

Та глузування вона даремно боялась: в церкві людей було мало, й її ніхто не помітив; вона стала собі біля самих дверей, а в церкві ніхто назад не оглядається, так принаймні в наших селах ведеться.

Уже смеркало, коли Лукія вернулася в хату, та помітивши, що хора все ще спить, тихенько вийшла з хати й повела свою конячку до Сули напоїти; вернувшись, підклала їй сіна й обійшла круг хати, вибираючи місце, де б краще свою конячку поставити. Хоч був уже й березень місяць, а все таки, якби вітер знявся, якийсь захист не завадив би, та жадного захисту не було.

— Господи! Яка ж вона бідна! — сказала Лукія: — хочби тобі тинок який, хоч би хлівець, — нічогісінько! Як вона так живе, бідолашна?

З тими словами ввійшла вона в хату. Хора вже прокинулась і хотіла встати з постелі, щоб дістати води; Лукія подала їй цим разом уже холодної води, поклала її в постелю і потемки сіла на підлозі біля її постелі. Хора промовила:

— З мене, як рукою зняло; якби не ти, то не знаю, що й було б зо мною. Спасибі тобі, хай тобі Бог заплатить.

Лукія мовчки зітхнула.

— Чого ти так тяжко зітхаєш?

— Так собі! — відповіла Лукія.

— Може, й ти нездужаєш?

— Ні, хвалить Бога, я здорова.

— Ой, ти моя безталаннице! — промовила хора з почуттям.

— Я й забула за своєю недугою про твоє тяжке безталання! Ну, скажи ж мені, моя горлице, чи воно живе? Чи здорове воно, моя рибонько?

— Хвалить Бога, здорове.

— Як же його звуть, моя галочко?

— Марком, — неохоче відповіла Лукія.

— Ой горе моє, тяжкеє горе, — помовчавши, почала знову хора: чим же ми з тобою вечеряти будемо? У мене ж нічого немає.

— У мене паляниця є.

— У тебе... у тебе... але в мене нічого немає!

— Дасть Бог, і в тебе буде.

— А де ж ми світла візьмемо? — за хвилину обізвалася хора.

— Сьогодні й так повечеряємо, — відповіла Лукія й, намацавши торбину з хлібом, подала шматок хорій, а собі другий одломила.

— Повечерявши, чим Бог послав, Лукія навідалася до коня й, вернувшись до хати, помолилася та й лягла на підлозі спати. Балакуча старенька пробувала була з нею розмовитися, та Лукія, побажавши їй доброї ночі, невдовзі заснула, або прикинулась, що спить.

Другого дня ранком, Лукія, вернувшись із утрені, застала свою хору на ногах; вона вже затопила в печі й щось у горщику приставляла до вогню. Побачивши, що ввійшла Лукія, вона швидко обернулася до неї й сказала:

— Добридень! добридень, моя голубко! а я вже й піч затопила.

— Добридень вам! — сказала Лукія.

— А ти ще краща стала, ніж була. Єйбогу, правда! Та в тебе й кінь є!

— Кінь — не мій; добрі люди позичили.

— Добрі люди! Спасибі їм! Побудь, моя голубонько, трохи вдома, а я збігаю теж до добрих людей, може роздобуду чого на обід. Ти ж знаєш, як я живу, — де день, де ніч!

— Візьми в мене грошей, за гроші швидше дістанеш, ніж випросиш.

— Правда! Правда твоя, голубко сиза! — і хазяйка взяла в Лукії копу грошей. — От тепер

можна й на свіжу рибку лічити, і на олію вистарчить, і на все добре. Хазяйнуй же, моя рибко, я духом вернуся! — сказала вона й вибігла з хати.

Задзвонили »на часи«; хазяйка не вертається до своєї господи; уже на шостий і на девятий час дзвонять, її все нема. Лукія хотіла була замкнути хату та йти до церкви, та от біда, — і засунути нема чим, не те що замкнути. Нічого не поробиш, треба дожидати: хати не можна так покинути. Хоч, правду кажучи, злодієві зовсім нічого було там робити. Нарешті вже далеко за південь, вернулася хазяйка: вона, щоправда, принесла крім харчів, чотири свічки й навіть дещо з посуду, а саме: дві ложки та якийсь черепочок, але хоч і покупки зробила, сама була напідпитку: не втерпіла таки, сердешна, — забігла до своєї щирої приятельки шинкарки.

— Оце тобі, моя голубко сиза! — цокотіла вона: оце тобі й усе наше господарство. Тепер заходімося обід варити!

— Вари вже без мене, — відповіла Лукія, усміхнувшись: вари, а я піду до церкви.

— Хіба вже дзвонили?

— Скоро дзвонитимуть.

І справді, незабаром заблаговістили до вечірні. Лукія вдяглася й пішла до церкви. Хазяйка зосталась сама й заходилась поратися, тихо виспівуючи:

»Упилася я,
Не за ваші я:
В мене курка неслася,
Я за яйця впилася«.

Не знаю як назвати подібні явища серед людської породи: жалюгідними чи щасливими? Я думаю, що скоріше щасливими, бо такі люди з усякого свого лиха мало не сміються, і не думайте,

щоб це було тому, що в них немає того, що ми звемо почуттям: зовсім ні! Вони відчувають усе по своєму. От хоч би, наприклад, оця бідолашна стара, що виспівує, — Бог її знає, — може тою піснею вона висловлює найгірший сарказм, а може й найчутливішу елєґію; та вона потрапила б, щиро сміючись, розповісти вам про свою сумну подорож до Казані й назад, а над чужою малою бідою заридати, і в ту саму хвилину обтерти сльози, начеб нічого не сталось. На мою думку, такі люди щасливі!

Коли Лукія прийшла з церкви, в московки була вже готова вбога вечеря. Замість стола, накрила вона свою порожню бодню, поставила на ній засвічену свічку, свіжу рибу й чвертку горілки.

Од горілки й од риби Лукія відмовилась тому, що говіла.

— Не хочеш, — як хочеш, моя голубко сиза, а я на старості випю.

— Пий на здоровя!

Повечерявши, вони ще довго сиділи, — Лукія за працею, а хазяйка, розповідаючи та розпитуючись. Лукія шила свому синові на свята обнову: жупанок із червоної китайки та білу сорочечку з мережаним коміром.

— Так ти його з того часу й не бачила, голубко сиза?

— Ні!

— Його недавно з нашого села до якогось іншого на кватирю вивели. І що ж би ти думала? Знайшлися такі дурненькі, що й туди за ним пішли. Може знала Одарку Норівну? Так ото ж вона! Та й завдав же він їй тут лиха! Та й то правда, чи ж їй одній?...

Слухаючи це, Лукія то блідла, то червоніла. Сердешна жінка! Невже ж злість або ревнощі вкрадаються до твоєї смиренної душі? Забудь його, не варт він, щоб ти за нього згадувала!

Отак, чи майже так, проводили вони вечорі ввесь тиждень. Лукія відговілась, запрягла конячку, попрощалася з хазяйкою й виїхала за село. В полі снігу мало вже що й було, а лежав він тілько де-не-де на дорозі та й то зчорнілий. Сяк-так дотягла до Ромоданового шляху, а там встала з своїх санчат і повела коня за повід до хутора.

»В селі довго говорили
Дечого багато,
Та не чули вже тих річей
Ні батько, ні мати«.

А улани, як довідалися про полюбовницю свого командира, то дивлячись на неї, як ішла вона з церкви, тілько всміхалися та вуса крутили.

А жалісливі сусідки-цокотухи, дізнавшись, що Лукія ще й у московки мешкала, аж рукою махнули.

Вернувшись на хутір, Лукія не могла налюбуватись на свого Марочка. Вона ще ніколи з ним не розлучалася на цілий тиждень. На радощах хотіла була його ще й в обнови, ушиті для нього, прибрати та здержалася. Старі, як про щось радісне, сповістили її про те, що того самого дня, як вона поїхала говіти, приїздив до них улан-мисливець, брав Марка на руки, цілував його, милувався ним і обіцявся на свята подарувати йому щось таке, що »ми всі здивуємося«.

Лукія навіть не посміхнулась; це не сподобалось старим, і коли вона вийшла з хати, то Марта, приголублюючи Марка, сказала:

— Та що їй до тебе, моя дитино? Ти для неї чужий, то їй і байдуже!

— Ну, ти вже почнеш прибирати! — пробурмотів Яким, надів шапку й вийшов на двір.

До свят не відвідував їх улан-мисливець через бездоріжжя; зате на святах не минало дня, щоб він не побував на хуторі, і кожного разу все

говорив, що пошта ще не прийшла з Петербурґу: мабуть через бездоріжжя. Траплялось іноді, що він заставав Лукію саму; тоді краю не було його присягам, що любитиме її ще більше, ніж досі. Вона ж на нього вже майже не гнівалась.

Мерзенний, лукавий чоловіче! Чого ти від неї хочеш? Невже, задля звірячої насолоди на одну мить, ти знову хвилюєш її ледве заспокоєне серце?

Бідолашна, слаба жінко! Ти знову готова слухати його підступної диявольської мови! Ти знову готова заплутатись у його отруйнім павутинні! Ти готова забути своє власне горе минуле, горе батька та матері й навіть їх могили! І мабуть таки забула б (сатана ж і святого спокусив), знову впала б у безодню і може впала б уже без вороття, та на її щастя на провідному тижні визначено уланам похід до другої ґубернії, і тілько ця обставина її врятувала.

Яких зусиль, якого тяжкого труду треба було їй, щоб перемогти себе! І тілько благородна висока любов матері врятувала тебе від тієї прірви, що вдруге перед тобою розкрилась. Без тієї високої любови до своєї дитини пішла б ти за ескадроном так, як ідуть тисячі подібних до тебе. Спершу твій милий-чорнобривий обстриг би тобі коси та перебрав би за хлопця (як сердешну Оксану), щоб затаїти від товаришів твою стать! А за місяць перестав би вже тебе й ховати, ще за місяць — пяна молодь бавилася б тобою десь у таборі; а на третій місяць — ти б їм здалася старою й набридла, бо стала б знову вагітною; возили б тебе на возі разом із дорогими псами, бо відчепитись від тебе не можна, а тобі самій ніде, крім уланського полку, притулитись. І от ти знову породила дитину вночі під возом. Тілько німий місяць був

свідком твоїх фізичних мук, тілько Бог милосердний втішав та заспокоював твій сердечний смуток. Ти втихомирилася трохи, втерла сльози, — прислухаєшся: навкруги все тихо, тілько, ледве чути, — десь далеко порскають коні, а ближче коники цвірчать. Дитина твоя мовчить; ти ледве підвелася на ноги, береш її й крадькома, тихенько йдеш із табору в степ. Вийшовши на шлях, ти знову з нього збочуєш, бо боїшся шляху; знову в степу, вже далеко від дороги та від табору, кладеш свою дитину на запашну траву та, як вовчиця риє нору для своїх прийдешніх вовченят, так і ти, навіжена, риєш могилу для своєї дитини. Спинись! Воно плаче, але ти не чуєш! Тобі ввижається, що то в степу виють вовки. Яма готова; і ти, тремтячи, хапаєш свою дитину, кидаєш її в яму; у тебе не стає духу засипати її землею; ти, як божевільна, біжиш у степ. О, яким великим добром було б для тебе божевілля! Але ти, знесилена, падаєш на траву й незабаром, мов після страшного сну, прокидаєшся на горе. Ти невиразно, але все пригадала, й з несили не можеш стати на ноги, — силкуєшся, силкуєшся — та все даремно. Так і світанок, і ранок тебе застає, так і сонце у південь пече. Смерть наближається до тебе, але смерть грішників — люта! Вечір освіжив тебе, і ти, зібравши останні сили, повзеш у траві й, на своє горе гірке, виповзуєш на шлях. Тебе ледве живу взяли чумаки, привезли до села, віддали добрим людям на руки, й ти поволі оживаєш. Ти видужуєш і напівгола йдеш до корчми; ти пригадала собі, що коли тебе улани вином напували, так тобі було весело, й ти знаходила забуття; та хто ж тепер тобі, нужденній, змарнілій дасть вина? У жида в корчмі найнялася ти носити воду за чвертку вина. Та ба! вино не помогло, а ще гірше нагадало тобі, що ти вбила свою дитину. І розпалена уява твоя вказує тобі безкраї страж-

дання. — Що мені робити? — кричиш ти несамовито, а диявол шепче тобі на вухо: »втопись!« І ти, покірна сатані, біжиш, може до твоєї рідної Сули, й топишся. Косарі тобі стали на перешкоді; ти розповіла їм про свій злочин. Тебе взяли до сільської розправи, потім до вязниці, далі — відвезли до твого рідного села та, не скидаючи кайданів, поклали на »к о б и л у«, а з »к о б ил и« простісінько на Сибір.

Могло статися й інакше: ти могла заприятелювати з уланами й подорожувати собі за їх ескадроном у всяку погоду, як ота єдинородна Енеєва мати (у Котляревського), — »задрипана, боса, простоволоса«.

І часто-густо сердешна богиня Патосу —

»В шинелі сірій щеголяла,
Манишки офіцерам прала,
Горілку з перцем продавала« і т. і.

Отак може й тобі довелося б коротати своє, повне наруги, грішне, неприкаяне життя. Та тебе врятував янгол прекрасний, тебе врятував твій син, і твоє майбутнє, хоч яке гірке воно й сумне, та не злочинне й не безрадісне.

В понеділок на проводах старий із старою поїхали на село поминати батьків. Лукія й за своїх дала їм »на часточку«.

— От що, Якиме, — сказала Марта, — запишімо й її батьків до нашої грамотки, та нехай так укупі й поминають: вона ж нам, як дочка рідна.

— А що ж, — гаразд, запишімо!

Лукія попрощавшись із старими, засунула зсередини двері, ввійшла в хату, стала над колискою, довго дивилася на заспаного Марка, й нарешті промовила:

— Господи милосердий, укріпи й спаси мене! Де в цілому світі знайду я таких людей, щоб

мене дочкою звали та батька мого й матір мою до своєї грамотки вписали?

І вона тихо заплакала й почала молитись. Саме тоді прокинувся Марко й, простягаючи до неї з колиски рученята, пролепетів: »Мамо!« Вона, мов налякана, обернулася до нього, взяла на руки й, цілуючи його, залилася сльозами, ледве вимовляючи: »Сину мій, сину, моя ти дитино!« А Марко, неначе розумів її слова, обійняв її прекрасну шию своїми пухкими рученятами й лепетів: »мамо! мамо!«

Стямившись, Лукія стала навколішки перед образами, перехристилася, потім узяла Марка за ручечку, склала його рожеві пальчики й почала вчити його христитися, крізь сльози промовляючи: »Молися сину! Молись, моя дитино! Молися, янголе Божий, за мене грішну молися!«

До обіду Лукія втішалася своїм сином у хаті, а по обіді закутала його й пішла в садок рясту рвати. Погулявши в садку й нарвавши рясту, вона верталася в хату й уже була взялася за клямку, як почула, що її хтось кличе. Вона оглянулася й затремтіла: за ворітьми стояв її полюбовник; вона хтіла сховатись у хату, та він знову покликав її:

— Та відчини ж ворота: мені не хочеться з коня злазити!

Лукія, наче мимохіть, підійшла до воріт, але не відчинила їх.

— Чого ж ти так стоїш? А то й не відчиняй, — вийди сюди, я тебе поцілую.

Лукія не вийшла.

— Та що ти остовпіла, чи що? Готова ти, чи знову передумала?

— Передумала.

— Тьху на тебе, — яка ти нестерпна! Годі дурною прикидатися! Вдягайся швидше! За хутором тебе віз чекає.

— Хай собі чекає!

— Та не дратуй ти мене! Скажи, підеш ти, чи ні?

— Ні!

— От клята! Та я ж без тебе жити не можу!

— То не живи.

— То не живи? Тварюко ти бездушна! Що ж мені — повіситись через тебе, чи що?

— Вішайся!

— Жартуєш ти зо мною, чи що? Останній раз тебе питаю, — скажи, підеш, чи ні?

— Ні, не піду!

— Дурна ж ти, дурна! А я ж тобі добра бажав, хотів тебе щасливою зробити!

Лукія сумно глянула на нього. Він говорив далі:

— Хотів у Ромні звінчатися з тобою!

Лукія ще раз глянула, відвернулася й хотіла була до хати йти.

— Зажди! Одне слово!

Лукія спинилася.

— Підійди ближче!

— Ну, кажи, що ти таке скажеш?

І вона підійшла до воріт.

— Ну, скажи дурна, хіба тобі краще мужичкою бути?

— Краще!

— Та зрозумій ти мене! Ти ж будеш офіцерша!

— Не хочу я бути офіцершею; я мати офіцерського сина, з мене досить!

І вона знов одвернулась.

— На ж тобі, уперта хохлушко! — і він із словом »клята« вдарив її нагаєм по голові, повернув коня й поскакав у поле. Лукія подивилася йому вслід, спустила дитину на землю й тихо пішла з Марком до хати, та не сила була їй увійти до хати; бліда й знесилена сіла вона на призьбі,

випустила з рук Марочка й закрила лице руками. Довго вона так сиділа, а Марочко тимчасом присів у неї в ногах і розсипав круг себе зівялий уже ряст. Нарешті Лукія пошепки промовила:

— Офіцерша!.. бреше!.. За що ж він мене вдарив? Що я йому зробила? Сина привела!

І вона гірко, гірко, заплакала! Марочко, дивлячись на неї, й собі заплакав. Вона взяла його на руки, поцілувала й мовчки пішла до хати.

Старі повернувшись надвечір додому, сміючись, розповідали, як улани виходили з села, та як одна, вже вагітна, дівчина пішла за возом їх знайомого мисливця.

— Як бо її звуть? — говорила Марта: — стривай... стривай... от і забула... ага... згадала — Одарка!

Лукія здригнулась.

— Тілько з якогось іншого села, не Буртянська.

— Чому це нашого знайомого не видко було між уланами?

— Еге, не видко було, а я навмисне його виглядала; так ні ж, не видко було.

— Мабуть, чи не поїхав уперед.

— Мабуть.

Тихо й безтурботно линули години, дні, місяці й роки на благодатному Якимовому хуторі. Якимові комори начинялися всяким добром; воли й корови його та всяка інша худоба множилася й гладшала. Чумаки його що Божого літа верталися з дороги з великим прибутком; бджоли його тричі за літо роїлися, так що самого тілько меду продавав він щороку сот на пять, коли не більше, карбованців, не кажучи вже за віск. Садовини, щоправда, він не продавав, а то й за неї не одну сотню лупнув би. »Нехай, — каже, — добрі люди споживуть, спасибі скажуть!« Одне

слово, до Якима на хутір з усіх сторін добро лилося: наче сама фортуна коловоротна в образі Лукії й Марка в нього на хуторі оселилася. Та й те правда, що з Лукії хазяйка була невсипуща й розпорядлива.

— І Господь його знає, де це вона всього так навчилася! — говорила, бувало, стара Марта, дивлячись на її працю, — от тобі й московка! Та з нею благодать Божа, та й годі! Мабуть, розумного батька дитина.

Старим зоставалося тілько дивитись на неї та Богу молитися. Та вони таки й не забували Бога. Марта щороку ходила до Києва на прощу, щоб святим угодникам печерським поклонитися, а Яким, хоч і не ходив, та зате вдома ввесь рік молебствував: то криницю в саду, то пасіку посвятить, а то й так собі запросить пан-отця Нила відправити молебень »о здравії й благоденствії«, а сам усе сидить собі на пасіці, рої збирає та псалтир читає.

Отак то щасливо минали дні, місяці й роки на хуторі. А Маркові тимчасом до сьомого годочку доходило. Та яка ж дитина з нього виростала! Прекрасна, тиха, слухняна, хоч і всі, особливо Лукія, мало не на руках його носили. Часом у неділю, коли старі поїдуть на село до церкви, вона вбере його в жупанок, у червоні сапянці, в сиву з кримських смушків шапочку, поставить перед собою й милується на нього, мов на мальованого. Автім вона й знаку не давала, що вона йому мати. Чому вона так поводилася, Бог її знає. Може боялася старих, а може й так собі. Старі часто говорили, що пора Марка до школи дати, та все ждали, доки йому сім літ скінчиться.

І ось йому вже й сім літ. Було це саме на Зелені Свята, в неділю. Прямо з церкви привезли на хутір пан-отця Нила, отця диякона

й увесь причет церковний. Одправивши в саду молебень із водосвяттям, вони зайшли в ризах до хати, потім окропили свяченою водою оселю, сіни й комору та знову вернулись до хати. Тоді пан-отець Нил узяв Марка за руку й поставив його навколішки перед образами, а сам, розкривши псалтир та тричі перехристившись, прочитав псалом: »Б о ж е в п о м о щ ь м о ю в о н м и !«. Прочитавши псалом, скинув із себе ризи, сів за стіл і казав Якимові подати собі граматку. Марта дістала із скрині граматку — (граматка в неї була схована, бо вона її з Києва принесла) й подала Якимові, а Яким уже пан-отцеві Нилові.

— Приступи до мене, чадо моє! — сказав він Маркові.

Марко підійшов.

— Говори за мною!

І Марко несміливо повторяв за ним: а з, б у к и, в і д и й т. д.

Прочитавши азбуку, пан-отець Нил згорнув граматку й сказав:

— Корінь ученія горек, плоди же єго сладки суть. На сьогодні покищо досить, а надалі вяще потрудимся! Тепер же, оддавши Божеє Богові, оддаймо й кесареве кесареві.

Яким, сам людина письменна, зараз же втямив, до чого пан-отець Нил наводив слова з Св. Письма, моргнув на Марту й на Лукію, а сам побіг до комори, сказавши:

— З ласки вашої, пан-отче, милости просимо до столу сідати.

За хвилину заставили стіл стравами й напоями, різними квасами з садовини й наливками, а, крім того всього посеред столу Яким поставив шкляне, хитро зроблене барильце з вистоялкою. Пан-отець Нил, прочитавши »О т ч е н а ш« та »Я д я т у б о з і ї і н а с и т я т ь с я«, поблагословив »я с т в а й п и т і є« й сів за стіл; за ним,

перехристившись, посідали й инші, крім Марти та Лукії, й мовчки почали віддавати кесареве кесареві. По обіді пан-отець Нил та цілий причет церковний пішли в сад і сіли на траві під старою грушею біля криниці. І пан-отець Нил отверз уста своя, в притчах глаголя. Чого він тілько тут не глаголав! І про Симона Столпника, і про Марію Єгипетську, і про страшний суд. Та ледве був почав: »Отолсті серце їх«, як прийшла Лукія з килимом, а Марта із шкляним барильцем, та тілько вже не з вистоялкою, а з сливянкою. Пан-отець Нил, побачивши їх, воскликнув:

— Хваліте, отроци, Господа!... і господиню, — додав він, ласкаво всміхаючись до Марти.

Лукія тимчасом розстелила килим, а Марта поставила на ньому барильце з сливянкою та, вклонившись, прохала пан-отця благословити.

Пан-отець, возвися глас свій та хрестом барильце познаменувавши, возгласив: »Ізийди з тебе, душе нечистий, і вселися в тебе сила Божа та яви чудеса мирові!«.

У цей час підійшов до них і старий Яким, тримаючи в руках мальовану тарілку з свіжими великими яблуками.

Пан-отець Нил, побачивши яблука, промовив:

— Благ муж, щедряя і дая! — Тілько скажіть мені, Бога ради, Якиме, яким робом ви їх переховали?

— А от як покуштуєте, то тоді й скажу, — говорив Яким, ставлячи яблука на килим.

— Добре, й покуштуємо! А де ж це наш новий школяр? Хай би й він нас хоч сливянкою почастував, — сказав пан-отець Нил, простягаючи

руку по яблуко. Вмить Лукія привела в сад і Марка.

— А ну лишень, новий школяре, — мовив Яким, сміючись, — почастуй пан-отця сливянкою, а вони колись тебе березовою кашею почастують.

— Корінь ученія горек! — саме доречі примовив пан-отець Нил.

Лукія взяла барильце, а Марко — чарку, й почали частувати гостей. Коли Марко підніс чарку дияконові, то той, беручи чарку, промовив: »Не упивайтеся вином, в нем же єсть блуд!«.

— Та воно що блуд, то блуд, — процокотіла Марта, — а ви таки, отче Єлисею, випийте ще чарочку нашої сливяночки!

Отець Єлисей це й »ісполнив«!

Сиділи вони під грушею до самого вечора слухали пан-отця Нила; а пан-отець Нил договорився до того, що замість »пророк Давид«, говорив, »пророк Демид«. Потім усе духовенство заспівало гуртом: »О, всепітая Мати«, далі: »Богом ізбранну Мати Отроковицю Діву«, потім: »О, горе мені грішнику сущу«. Тут уже й Яким не втерпів і підтягнув таки тихенько басом.

— Гей, якби нам тимпан та органи, або хоч гуслі доброгласні! — гукнув пан-отець Нил, — отоді б ми воскликнули Господеві! А чи не послати нам за гуслями?

— Послать! послать! — гукнули всі в один голос.

— Як послать, то послать — сказав Яким. Лукіє, скажи Сидорові, нехай зараз коні запрягає, я сам поїду, а тимчасом, пан-отче Ниле, прошу до господи, і ви, отче Єлисею, і ви, й ви! — сказав він, звертаючись до причту: надворі й темно й холодно.

Товариство пішло до хати. А що там у хаті діялося, Бог його знає! Знаю тілько, що Яким за гуслями не поїхав.

Клечальна Неділя тягнулася до вівторка. У вівторок, уже поснідавши, гості поїхали додому, а Яким і Марта, провожаючи їх, усе жалкували, що вони не зосталися ще на годиночку, себто днів на два.

Другої неділі рано-вранці вбрали Марка в найкращий його жупанок, засунули йому граматку за пазуху, посадовили на воза й повезли в село, буцім-то до церкви: піддурили бідного Марка, бо відвезли його до школи.

Лукія, хоч і не плакала, розстаючись із сином, а все ж таки шкода їй було розлучатися з ним.

З жалем, неохоче, розлучалася Лукія з своїм сином, із своєю втіхою єдиною, та не спиняла, не відмовляла, як то робила стара Марта, що крізь сльози дорікала Якимові:

— Ну, скажи, скажи ти мені, де ти бачив, щоб із школи добро вийшло? Вийде якийсь пяничка, а може ще, крий Боже, й злодій; от тілько дитину зіпсують.

— Цить ти, поки я не розсердився! — говорив Яким, вдягаючи на Марка поверх жупанка нову свитку.

— Та куди ти його кутаєш?

— Куди? В дорогу! Він уже там зостанеться, так не возити ж за ним свитку.

Отак виряжали Марка в далеку дорогу. Лукія мовчки на це все дивилась і, слухаючи Мартиних доводів, ось-ось уже згожувалося з нею; та коли Яким, помолившись Богу і виходячи з хати, промовив: »Наука — світ, а невчення — тьма«, то Лукія вже зовсім із ним згодилася, говорячи: »Принаймні хоч Богу навчиться молитись!«.

Випровадивши їх за ворота, Лукія довго

стояла й дивилася їм услід, як вони відїздили, а коли воза не стало видно, перехристила повітря в їх бік і, повертаючись до хати, сказала: »Пошли тобі, Господи, благодать свою святую!«.

Увечорі Марта розповіла Лукії про Марка, що він, бідний, плакав, як прощався з ними; що він житиме в пан-отця Нила, а до школи ходитиме тілько вчитись, та що вона сама заходила до школи подивитись, де він буде вчитися.

— Пустка! Справжня пустка! — говорила вона: так що самій страшно було й зайти до неї; а школярі такі жовті, бліді, наче з хреста зняті, сердешні; а під лавою все різки, все різки, та такі колючі! Бог їх знає, де вони їх беруть? Справжня шипшина! А на стіні, біля самого образу — трійчатка, справжня дротянка, та я думаю, що вона таки з дроту й сплетена. А дяк такий сердитий, аж страшно дивитись! Я, щоправда, дала йому копу, щоб він, знаєш, не дуже силував Марка хоч на перших порах. Треба буде йому ще чогось послати; я думаю, хоч полотна на штани та на сорочку, а то замучить бідну дитину! Чи не понесла б ти йому, Лукіє, хоч би й завтра, а то я боюсь, убє він, занівечить сердешного Марочка!

— Добре! — відповіла Лукія, — я понесу, та й сама на ту школу подивлюся.

— Подивись, подивись! Та ось ще що: вчини на завтра паляниці. Я думаю й паляниць зо дві послати Маркові, а то воно, бідолашне, хоч і в попа обідає, та який там у них обід! Я думаю — завжди голодне.

Другого дня Лукія пішла в село з паляницями і з сувоєм полотна. Вона не зайшла до пан-отця Нила, а пішла просто до школи. Її зустрів дяк, зовсім не сердитий, а школа не скидалася на пустку: хата, як хата, тілько, що школярі сидять та читають, — хто що та як уміє; і Марко її там

між школярами сидить і також читає. Лукія, як побачила, що й Марко читає, то трохи не заплакала. »Як воно, сердешне, швидко навчилося!« — подумала вона й подивилася під лаву; під лавою не видко було ані одної різки. Глянула на образ, — біля образів трійчатки теж не видко. Віддавши дякові »посильноє приношеніє«, вона спитала, чи можна їй побачитися з таким і таким Марком.

— Можна, можна! Чому не можна! — і підійшовши до »новобранця«, як він звав Марка, сказав йому:

— Ти, Марку, сьогодні вчився добре, а тому решту дня й погуляти можеш, — іди з миром додому!

Марко згорнув граматку, поклав її за пазуху, встав з лавки й, побачивши свою наймичку, заплакав.

Лукія теж трохи не заплакала. Вона взяла його за руку, попрощалася з дяком і вийшла із школи. Вийшовши із школи, вона втерла своїм рукавом Маркові сльози, потім сама заплакала, й пішли вони помалу до хати пан-отця Нила.

Такі »приношенія« возила вона дякові й Маркові щотижня, а в неділю ще крім того й Марта копу грошей, чи меду, чи шматок сала, чи ще чогось такого дякові привозила.

Місяців за два Марко з Божою поміччю подужав граматку аж до самого »іже хощет спастися«. За стародавнім звичаєм треба було вже кашу варити. Про це ще заздалегідь дали знати на хутір. Варячи кашу, Марта поклала до неї шість пятаків, а Лукія, як Марта відвернулася, кинула до каші десять копійок. Коли каша зварилася, Лукія понесла її в село до пан-отця Нила, а від пан-отця Нила Марко поніс її до школи в рушнику, що його вишила Лукія. Тут він поставив її долі, рушник дав учителеві, а до каші запросив товаришів. Товариші, звичайно, не дали

себе вдруге просити — посідали круг горщка, а Марко, взявши трійчатку, став над ними, й почалася забава: він без милосердя бив усякого, хто хоч крихотку дорогої каші на підлогу впустив.

Як зїли кашу, Марко трійчаткою погнав своїх товаришів до води, а як вернулися, то заходилися громадою горщка бити. Розбили горщок, і вчитель розпустив усіх додому з нагоди урочистої події. Після описаної церемонії, Марка пустили до батьків на хутір відпочити тижнів зо два після граматки. Та замість одпочинку Марка зустріла нова несподівана праця: Яким примушував його в присутності Марти й Лукії щодня читати граматку від початку до кінця, навіть »і же хощет спастися«.

— Для чого ти оте »іже хощет спастися« примушуєш його читати? — говорила Марта: він його навчився, то й читати не треба.

— Ти, Марто, людина неписьменна, то й не втручалася б не в своє діло! — говорив звичайно Яким, — ми знаємо, що робимо.

Під кінець другого тижня Марко ладен був тікати з батьківської хати до школи. В школі ждали його однолітки-товариші, а вдома хто йому був за товариша? Щоправда, воно й у школі не тепло, та все таки краще, ніж дома.

Як минуло два тижні, надавали Маркові всякого добра їстивного, а в додаток дали ще й »Часослова«, що його того літа принесла Марта з Києва, та й вирядили до школи.

У Великий піст, коли Яким і Марта говіли, Марко читав уже посеред церкви велике повечеріє, а старі так тішилися, що й не опишеш. Виходячи з церкви, Яким погладив Марка по голові й дав йому мідну гривню на бублики, сказавши:

— Учись, учись, Марку! Науку за плечима не носять.

А вдома Марта Лукії чудеса про Марка розповідала. Вона говорила, що дяк, як прирівняти його до Марка, просто дурень; що Марко незабаром і самого пан-отця Нила за пояс заткне! Хіба що тілько на гуслях не гратиме, але цього йому й не треба!

— Та як же ж це він? Як же ото він там читає? — звичайно допитувалася Лукія.

— Так читає, що хоч би й самому дякові, то не сором. Та я думаю, дяк і загадує йому читати все таке, чого сам не втне; я думаю, що так!

Лукія нетерпляче дожидала шостого тижня посту, коли вона збиралася говіти. Нарешті діждалася й таки почула, як Марко читав, і вже не тілько »Нескверную, неблазную«, а й всенощну й навіть часи.

Яка ж велика була її радість сердечна, коли, виходячи з церкви, чула вона такі слова: »Який гарний школяр! Як він прегарно читає, — немов пташка щебече! Наділив же Господь добрих людей такою дитиною!«.

Отакі, або подібні слова чула Лукія кожного разу, виходячи з церкви. Зате Марко й нагороду діставав чималу: цілий тиждень усю школу годував він бубликами.

Марко швидко посувався вперед на ниві освіти, так що під кінець другого року, надиво всім, особливо ж надиво вчителеві, вивчив він увесь псалтир, навіть із молитвами, а за те, як він кафізми читає, все село його знало й хвалило; на що вже Денис Посяда нікого не хвалив, та й той, виходячи з церкви, казав, бувало: — »Нема що казати, славний школяр, добре читає!«.

Довго радилися пан-отець Нил із Якимом, чи вчити Марка писати, чи так і кінчити псалтирем. Із своїми Яким про це не радився: він добре знав, що Марта перша йому в опозиції стане, а тому й мовчав розсудливо. Поміркувавши

добре з отцем Нилом, вирішив, щоб Марка вчити писати.

Можна сказати, що »хитрость книжная« далася нашому Маркові, та й »хитрость скорописця« не відвернулася од нього. Трохи більш як за півроку він збагнув усі тайни каліґрафії і так, бувало, виведе букву »ф е р т«, що сам учитель тілько плечима здвигне та й годі. Та кого найбільш він своїм пером скорописним захоплював, так це старого Якима. Марко при кожній добрій нагоді писав до нього »п о с л а н і я«, надписуючи на коверті: такої й такої ґубернії, такого й такого повіту, на благодатний хутір такий і такий, Якиму Мироновому синові такому й такому. Старий невимовно радів, дістаючи такого листа від свого сина із школи.

— От воно що значить письменна людина! — говорив він Марті й Лукії, тримаючи в руках листа, якого він, звичайно, не розумів, бо читав тілько по-друкованому. — От я й не був на селі, а знаю що там діється, а ви, баби, ну, скажіть, що ви знаєте? То ж то бо й є! А от я, так знаю: вчора пан-отець Нил на гуслях грав »І с у с е м і й п р е л ю б е з н и й«, а пані-матка Ярина з іншими мироносицями йому підспівувала, — от що!

— Ну, та ти ще з свого листа наговориш такого, що й груші на вербі ростуть — одповідала звичайно Марта.

— Що ж, як не віриш, то ось на, — сама прочитай! — І він їй подавав листа.

— Читай уже ти сам, а ми й так собі зостанемось

І Яким, бувало , пяте через десяте, по складах прочитає їм:

»Любі та дорогі батьки мої. Я, хвалити Всевишнього, живий і здоровий, чого й вам бажаю. Єдинородний син ваш М. Г.«

— Так то й усе? — питала Марта.

— А тобі чого ще хочеться? — відповідав, сміючись, Яким.

— А як же там пан-отець із панею-маткою? Казав ти, що в листі написано.

— А дзусь вам знати, цокотухи, — і після того клав він листа за образи.

Весело, сміючись, пролітали роки над хутором. Марко ріс і став з нього парубок, та який парубок! Просто надиво! Сільські красуні то було не намилуються на Марка Гирла.

Школу він покинув ось із якого приводу: раз якось Марта, вертаючись із Києва, занедужала, та, прохворівши сім тижнів, і Богу душу віддала. Довго плакав старий Яким і, плачучи, перебрався нарешті жити до пасіки. Треба було, на втіху старому, взяти Марка із школи. Лукія так і зробила. Нехай уже, думала вона, чого не довчився в школі, вдома довчиться, а сердешному старому все таки буде розвага, бо ще й він, бідолашний, помре з журби та з туги.

І в неділю, обрахувавшись із дяком та з пан-отцем Нилом, привезли Марка на хутір. Яким зрадів, ожив, побачивши перед собою єдину істоту, що ще звязувала його з життям.

До того, як повернувся Марко із школи, Яким схожий був до Афанасія Івановича після смерти Пульхерії Івановни, тілько що ні в господарстві, ні в хаті не віяло тою сумною пусткою, що її знать було в домі Афанасія Івановича після смерти Пульхерії Івановни, бо в Якима зоставалася ще Лукія.

Сидів був собі бідолашний старий у пасіці по кілька годин зряду, не підводячи голови; тілько зітхне й витре машинально сльозу, що скотилась йому на сиві вуса; зітхне знову й знову заплаче, та так і просидить, аж доки Лукія не прийде його обідать кликати: тоді він мовчки встане та йде за Лукією до хати. Вона заводила з ним мову про

господарство, про чумаків, про бджоли, про яблука, та він відповідав тілько »еге« або »ні«.

Раз якось вона йому сказала:

— Ви хоч би взяли псалтиря почитали за її грішну душу, то вам би й полегшало.

Яким мовчки дістав з полиці псалтир, пішов у сад (Марту поховали в саду між старими липами), став над Мартиною могилою, розгорнув книжку, перехристився й почав читати: »Б л а ж е н м у ж«. Коли ж дочитав до »с л а в и« й почав читати »с о с в я т и м и у п о к о й«, то не міг вимовити »р а б у Т в о ю М а р т у« й залився слізьми, а книжка випала йому з рук на могилку.

Отак от час та самота привязують простосердних людей одно до одного. Благословенні ж будьте й час і самота і ви простосердні люди!

Яким щодень оживав усе більше. Лукія годила йому й ходила за ним, як за малою дитиною, а Марко (не зважаючи на його »юность« і, як Гоголь каже, »юркость«), не відходив від нього ні на хвилину. Він уже знав, що він Якимові не рідний син, і в глибині своєї молодої душі відчував усе те добро, що йому зробили чужі добрі люди. Іноді він, задумавшись, питався сам себе: »хто мій батько і хто моя мати?«, та, звичайно, не діставав відповіді.

Що-суботи з ранку аж до обіду читав він псалтир над могилкою Марти, а Яким, сидючи біля нього, молився й плакав, та, плачучи, часом шепотів:

— Хто б це за твою душу псалтир читав, якби ми його до школи не дали? Читай, сину! читай, моя дитино! Вона з того світу почує й спасибі тобі скаже. Душа її праведна саме тепер по митарствах ходить... старий знову залився сльозами.

Маркові тимчасом уже на двадцятий рік пішло, пора було й на вечорниці навідатися, по-

дивитись, що там діється. Діждавшися осени, він це й зробив, та так влучно, що вже після першого разу, вернувшись додому, почав просити в Якима благословення, щоб одружитися.

— От тобі й маєш! — сказав Яким, вислухавши його: я думав, що він все ще школяр, а він уже он куди пнеться! Рано, рано ще, сину! Ти спочатку погуляй, попарубкуй трохи, почумакуй, привези мені гостинця з Криму або з Дону. А то — сам подумай — яка ж за тебе без того всього піде, хіба що безпритульна яка! Та ось Лукії спитаємося, — думаю, й вона теж скаже, що ще рано.

Спиталися Лукії, й вона теж сказала, що ще рано. Наш Марко й носа був похнюпив, а проте ночувати почав у клуні: в хаті йому, бачте, душнс стало.

— Знаю я, чому тобі душно! — говорив, посміхаючись, старий Яким. Лукія ж нічого не говорила, а тілько цілими ночами Богу молилася, щоб він заховав Марка від усякого поганого діла, від усякої нечистої спокуси.

Раз якось після обіду, коли Яким саме спочивав, вона викликала Марка до другої хати й лагідно спитала його:

— Скажи мені, Марку, щиру правду, кого ти покохав, із ким хочеш братися?

Марко, як і всі закохані, так розписав їй свою красуню, що вона така й така, краля над кралями, що кращої за неї в цілому світі немає. Зворушена Лукія радісно вислухала свого сина й нарешті сказала:

— Вірю Марку, що кращої за неї в світі немає, та скажи мені, якого вона роду, хто її батько та мати, що вони за люди та як вони з людьми живуть?

— Чесного вона й багатого роду!

— Багатства тобі не треба: ти й сам, хвалить Бога, багатий, а от ти скажи, чи ти її таки любиш?

— Як свою душу, як святого Бога на небі.

— Вірю тобі, що ти її кохаєш, а коли кохаєш, то й лиха їй не заподієш. Дивись Марку, крий тебе Мати Господня, — якщо ти її погубиш, не простить тебе Бог, ні добрі люди.

— Як же ж мені її загубити, коли я її кохаю?

— Як загубити? Дай Господи, щоб ти не знав, як ви нас губите, й як ми самі себе губимо.

— Лукіє, ти давно в нас живеш, скажи мені, чи ти не знаєш, хто моя мати?

На це несподіване запитання Лукія затремтіла й слова відповісти сили не мала.

— Скажи мені! Скажи! Ти напевно знаєш.

— Не знаю, — ледве промовила Лукія.

— Знаєш, єйбогу, знаєш! Скажи мені, моя голубонько, моя матінко! — і він ухопив її за руки.

— Марта, — тихо відповіла Лукія.

— Ні, не Марта, я знаю, що не Марта, що я байстрюк підкинений!

Лукія вхопила його за руку і з словами: »Мовчи, хтось іде!« хутко вийшла з хати.

— Вона напевно знає, — подумав собі Марко й пішов слідом за нею.

Діждавшись весни, Яким доручив усе господарство Лукії, а сам по обітниці поїхав на прощу до Києва, взявши й Марка з собою. Лукія не пропускала ані одної неділі, щоб на селі не побувати. Після Служби Божої вона завжди заходила до пані-матки й по обіді довго з нею віч-на-віч розмовляла. Вона розпитувала попадю про свою майбутню невістку й довідалася, що та чесного й хорошого роду, та що про неї недоброї слави не чути. Нарешті, через попадю, вона й сама

з нею спізналася та побачила, що син і попадя правду кажуть.

За місяць Яким із Марком вернулися на хутір і навезли своїй наймичці всяких дорогих гостинців, а собі, крім синього сукна й китайки, привезли Єфрема Сирина й Житія святих отець за цілий рік.

У літні дні та в довгі осінні вечорі Марко читав святі книги, а Яким слухав і обновлявся духом. Він вернувся до нормального стану й часом був не від того, щоб послухати, як пан-отець Нил грає на гуслях та отець диякон »Всякому городу нрав і права« й таке інше співає, тілько завжди додавав: »Гей, якби то тепер зо мною Марта була! Дали б ми себе знати!« Після цього старий, бувало, зажуриться, а часто й заплаче, промовляючи: »Сиротою й у домовину ляжу. Марко!... Що ж той Марко?... Звичайно, — не чужий!.. Оженю його, конче оженю після Покрови, а влітку нехай сходить у дорогу та привезе мені з Криму сиву шапку, таку сиву, як моя голова«. А Марко, прочитавши житіє якогонебудь святого, йшов »у клуню ночувати«, тобто на село до своєї коханої.

Лукія ж, поклавши спати старого Якима, до півночі молилася, щоб Бог її сина заховав від усякого лиха.

Весною, справивши нові вози, нові мережані ярма, нові притики, лушні й занози, Яким вирядив свого Марка чумакувати — на Дон по рибу.

— Іди, мій сину! — говорив він — та привези своїй нареченій подарунків. Після Покрови дасть Бог, ми вас і окрутимо.

Пішов Марко, сумуючи, на Дін по рибу, а Лукія, взявши торбинку на плечі, пішла до Києва помолитися святим угодникам, щоб синові допомогли щасливо додому повернутись. Зостався Яким сам у господі. Встановивши розпорядок ве-

сінніх робіт, вийняв він бджоли з омшаника, порозставляв їх якслід на пасіці, взяв Єфрема Сирина й оселився із бджолами на ціле літо. Тимчасом Лукія прийшла до Києва, стала там в якоїсь міщанки, та щоб не платити грошей за кватирю та харч, узялася носити воду про домашні потреби. Опівдні вона носила воду з Дніпра, а рано та ввечорі ходила по святих церквах та по печерях. Одговівшись та запричастившись Святих Таїн, вона на збережені гроші купила малий образок святого гробокопателя Марка, перстень від Варвари Великомучениці та шапочку Івана Многострадального, поклала це все в торбинку й, попрощавшись із своєю хазяйкою, пішла назад додому. Але, не доходячи Прилуки, саме в Дубовому Гаю, занедужала на пропасницю. Таксяк допленталася до Ромна, а з Ромна мусіла вже підводу до хутора найняти, бо йти вже була їй несила. Вона так хотіла була зайти ще до Густині, бо саме тоді там манастир поновляли, та не пощастило бідній! Злякався старий Яким, побачивши її. »Так змарніла й постарілася, мов із хреста знята« — говорив він.

— Чи не послати нам за знахаркою? — спитався її Яким.

— Пошліть, бо страх нездужаю!

Яким не послав, а сам поїхав на село й привіз знахарку. Знахарка лікувала її місяців зо два, та не помогла їй.

За своєї найніжнішої молодости (тоді мені 13 літ було) чумакував я з небіжчиком батьком. Виїзжали ми з Гуляй-Поля; я сидів на возі й дивився не на Новомиргород, що в балці над Тикичем лежить, а на степ, що далі за Тикичем простягся, дивився та думав (а про що я тоді думав, то тілько один Бог розгадати може). От перейшли ми собі вбрід через Тикич, виїхали на гору, дивлюся я, а там знову степ та степ, широкий без

краю, тілько ліворуч щось, ніби лісок, ледве мріє. Питаюся в батька, що це видко.

— Девята рота, — відповідає він мені. Але мені цього не досить. Що ж то за девята рота? — думаю собі.

Все степ та степ.

Нарешті в Дубовій Балці заночували.

Другого дня той самий степ і ті самі дитячі думки.

— А ось і Єлисавет! — каже батько.

— Де? — спитав я.

— Он на горі циганські шатра біліють.

Опівдні доїхали ми до Грузівки, а другого дня вранці й до самого Єлисавету.

Сумно мені, сумно згадувати тепер мої молодощі, моє юнацтво, мої дитячі літа безтурботні! Сумно мені згадувати ті степи широкі, безкраї, що я бачив тоді й уже ніколи не побачу.

Побуваши в Таганрозі та в Ростові, Марко з своїми чумаками вийшов у степ, і не поштовим шляхом, а степом прямували чумаки через Орель та Старі Санжари. У Санжарах переправилися чумаки через Ворсклу й справили бенкет добрим людям. Купили три цебра горілки, найняли троїсту музику та й понесли горілку перед музиками. Кого зустрінуть, однаково, чи пана чи селянина — »стій! пий горілку!« Музики грають, а чумаки всі до одного танцюють. Отак бучно пройшов Марко Санжари.

Те саме було й у Білоцерківці. Хоч у Миргороді й не було переправи, та чумаки й там свого додержали.

— Хорол хоч і невелика річка, — казали вони, — а все таки треба свято відбувати.

І відбували свято. У Миргороді вони взяли горілки вже не чотири цебра, а цілу бочку й усе місто покотом поклали. А вже про музики та про танці нема що й казати.

З Миргороду з Божою допомогою вийшли на Ромодан, попасли воли та й потягли Ромоданом на Ромен.

Ідуть собі чумаченьки
Та йдучи співають.

А ти, Марку? Чому ж ти не співаєш з товаришами-чумаками? — Ой, тому ж я не співаю з товаришами-чумаками, що покинув я вдома дівчину молодую. Що там тепер із нею? Везу я їй з Дону парчі, оксамиту, всього дорогого,а вона, молода, може вже й з іншим побралася?

І чим ближче вони підходили до корчми, від якої йому треба праворуч повертати, тим він сумніший ставав.

І чого це мені та наймичка з голови не йде?.. А може вона скаже? — додавав він, роздумуючи.

Минули Лохвицю, прийшли й до корчми. Попрощався Марко, як годиться, з своїми товаришами-чумаками, подякував їм за науку й повернув собі на хутір із своїми возами.

Путь недовга: всього може верстов із пять, та все ж він спинився з валкою ночувати в полі. Наймити собі ночують у полі біля возів та волів, а він подався до своєї милої.

Серце моє! Доле моя!
Моя Катерино!

промовив він до неї, коли вона вийшла до вишневого садочку. Багато таких слів говорив він, їй, бо не знав, що вдома діється. А вдома діялося ось що:

Ворожка своїми ліками довела бідолашну Лукію до того, що Яким просив пан-отця Нила з причтом відправити над нею маслосвятіє... Після цього духовного ліку Лукії покращало: вона принаймні почала говорити. Перше, що вона промовила, був запит:

— А чи не прийшов іще?

— Хто саме? — спитав Яким.

— Марко! — ледве прошепотіла вона.

Надвечір їй полегшало, й вона прохала Якима послати їй на полу. Коли перенесли її на піл, вона кивнула Якимові, щоб сів біля неї. Яким послухався, й вона пошепки промовила до нього:

— Я його не діждуся, помру! Є в мене гроші, — віддайте йому. Всі гроші, що я від вас брала, сховані в коморі, на горищі, під соломяним жолобом. Оддайте йому: то я їх для нього ховала; та ще віддайте йому образок Марка святого Гробокопателя, що я принесла з Києва, а його молодій, як стануть до шлюбу, віддайте обручку від святої Варвари, а собі, тату мій, візьміть шапочку святого Івана.

І помовчавши, сказала:

— Ох, тяжко стає мені! Не діждусь його, помру! А він мусить бути близько, я його бачу.

Помовчавши, знову спитала, чи скоро світатиме.

— Треті півні оце тілько проспівали, — відповів Яким.

— Дай, Господи, мені ранку діждати, хоч подивитися на нього. Він ранком приїде.

А Марко тієї ночі, як вона сповідалася Якимові, цілував свою наречену, стоячи з нею під калиною, говорив їй солодкі, сердечні й пянкі речі молодечі, а замовкнувши, довго мовчки дивився на неї та все цілував її прекрасні карії очі.

Проспівали треті півні, стало на день займатися.

— До завтрого, моє серце єдине! — сказав Марко, цілуючи свою наречену.

— До завтрого, мій голубе сизий! — і вони розсталися.

— Іде, йде... — шепотіла недужа, коли зійшло сонце. — О, чуєте! ворота рипнули.

Яким вийшов із хати й зустрів Марка, що саме входив до двору з чумаками.

— Іди швидше до хати! — сказав, зрадівши, Яким — а я тут і без тебе ладу дам.

Марко ввійшов до хати. Хора, побачивши його кучеряву голову схудлими руками й шепотіла руки, промовляючи: Сину мій! Моя дитино, йди, йди до мене!

Марко наблизився до неї.

— Сядь, сядь біля мене, схили до мене свою голову.

Марко мовчки послухався. Вона схопила його кучеряву глову схудлими руками й шепотіла йому до вуха:

— Прости! Прости мене!... Я... я... я твоя мати...

Коли Яким повернувся до хати, він побачив, що Марко, плачучи, цілував ноги в мертвої вже наймички.

25 лютого 1844 р.

Переяслав*).

*) Ця дата фіктивна — конспіраційна: Шевченко написав повість у Новопетровському форті 1853 р. **Ред.**

ВАРНАК

ЕДВАРДОВІ ЖЕЛІҐОВСЬКОМУ

Єсть у нашому величезному православному царстві російському невелика благодатна країна; така собі невелика, що в ній помістились би чотири німецькі держави, з Францією на додачу; а живуть на тій невеликій земельці різномовні народи, й поміж ними народ російський і то найправославніший. І отой народ російський не оре, не сіє нічогісінько, крім динь та кавунів, а хліб їсть білий, пшеничний, що по їхньому зветься »калаци́«, й оспівує свою річку славетну, звучи її своєю кормителькою, золотим дном із берегами срібними.

Сумно бачити бруд і злидні на землі вбогій, неродючій, де людина бореться з невдячним ґрунтом і нарешті падає, знемігшись під тягарем праці та злиднів. Сумно, невимовно сумно!

Але як його дивитися на такі самі огидливі злидні в країні, де мед тече й молоко, як, наприклад, в отій землі благодатній!? Гидко! Та ще гидше серед тих ледарських злиднів натрапити на достатки, а при достатках — на огидний бруд та темноту!

А в отій благословенній країні трапляється це нерідко, ба, навіть часто-густо.

Які ж можуть бути причини злиднів у країні, де мед і молоко тече?

На цю важливу політично-економічну тему я напишу на дозвіллі звичаєво-описний історичний роман на чотири томи, в яких захожуся змалювати з мікроскопічними подробицями норови, звичаї та історію цього архіправославного народу. А поки доспіє в моїй многодумній голові той знаменитий роман, розкажу вам ось що.

Є в отій благодатній країні неглибоко під землею величезна груда соли, а на тій груді збудовано невеличку фортецю, що по-простому зветься »Соляною Защитою«.

Обставини примусили мене побувати якось в отій »Соляній Защиті«.

Першої ж неділі за мого там перебування побачив я в церкві старого чоловіка, зовсім сивого, але ще досить бадьорого, з надзвичайно виразним та благородним лицем.

Він у церкві був за дяка; ставив свічки перед образами, здіймав із них пригару, гасив догорілі, а під кінець Служби Божої ходив з карнавкою, замість титаря.

Мене вразила його велична постава: високенного зросту, сива й довга хвиляста борода; таке саме біле, густе, кучеряве волосся й темні густі брови, обличчя правильне, щоки злегенька рум'яні, наче в юнака, — одне слово: надався б на модель для Мойсея Боговидця або для Гомерового Нестора.

Захоплений симпатичною старечою вродою цього шановного мужа, я, виходячи з церкви, спитався в кривого інваліда, хто такий отой поважний старець, що здіймає пригару з свічок перед образами?

Інвалід відповів мені досить лаконічно: »Це, добродію, колишній варнак, а тепер тутешній п о с е л е н е ц ь, найдобріша душа«.

Після цієї відповіді я зупинився біля церкви й проводив очима старого, що так мене зацікавив; і чим більш я на нього дивився, тим менш здавався він мені подібним до варнака.

Але ж інвалід не сказав би на вітер такого слова!

Я пригадав собі, що колись тут добували сіль арештанти, та що багато їх, скінчивши свій тяжкий термін, були тут і поселені залежно від поведінки.

Але невжеж таку благородну поставу міг мати злочинець?

І я вирішив — довідатися докладніше про минуле цього показного з постави старого.

Напротязі тижня я довідався, що він справді таки тутешній поселенець і правдивої чесности людина; людина хоч і не багата, але й не бідна, живе в свому власному домочку, хоч і невеличкому, та живе так, що, дай Боже, щоб і по палацах так жили: чисто, ситно й чесно.

Мав він у себе чоловіка з десять наймитів, хоч і з киргизів, та дай Боже, щоб і росіяни так працювали, як оті півдикуни! Ще довідався я, що його на той рік за його чесноти неодмінно виберуть за титаря й т. ін.

Я постановив познайомитися з ним особисто та при добрій нагоді довідатися певніше про його минуле життя; коли знайду там щось таке морально-повчальне або, принаймні, цікаве, то, записавши, дам до друку, — для науки або для розваги.

Чи вам коли траплялося зустрічати старого такої поважної й шляхетної постави, що мимоволі здіймеш шапку та вклонишся йому?

Зо мною це трапилося.

Якось зустрів я того старого, як він ішов з вечірні, і мимоволі вклонився йому. Він одповів ввічливим поклоном і спитався:

— Ви, здається, нетутешні? Я не зустрівав вас тут раніше.

— Ви не помилились: я справді недавно прибув до вашої Защити.

— А дозвольте запитати: чи здалека?

Я сказав, звідки я родом.

Старий, хвилюючись, простяг мені руку, і я трохи-трохи її не поцілував.

— Ви земляк мій, — промовив він смутно. — Чи давно ви покинули нашу прекрасну батьківщину?

— Не більше року, — відповів я.

— Щасливі ви! Ви так недавно ще бачили наш Богом благословенний край. А я от уже більш, як тринадцять літ, не бачив його. Що там тепер діється?

У старого навернулися сльози.

— Коли маєте час, — сказав він, — не погордуйте мною, відвідайте мене; нехай хоч подивлюся на вас, на земляка свого. Будьте добрі й ласкаві, не відмовтесь!

Ясна річ, я зрадів таким запросинам. За кілька хвилин ми прийшли до невеличкого біленького, соломою вкритого домочку. Вигляд його нагадав мені Україну. Біля воріт зустріла нас літня жінка, по українському вдягнена, й привітала нас:

— Добривечір!

— Добривечір, Мотре! Прошу вас ласкаво до нашої хати, — сказав старий, звертаючись до мене. — Тут, бачите, недалеко живуть наші земляки харківляни та куряни, так я й узяв до себе землячку за наймичку. Воно все ж якось краще.

З тими словами старий увів мене до своєї хати. Всередині, як і знадвору, хата нагадувала Україну: стіни вимазані білою, а долівка жовтою глиною; на долівці натрушено запашної трави; навколо попід стінами — чисті й широкі дубові лавки, а перед образом Усіх Скорбящих Матері горіла лампадка й стояв налой, укритий чистим рушником, білим із широкими торочками; на налої лежала книжка — на вигляд ніби псалтир in quarto.

— Сідайте, прошу вас, дорогий мій гостю!

Я сів і почав уважно роздивлятись по хаті чи, краще сказати, я милувався нею. Скрізь і на всьому видко було лад доброго господаря та дбайливість господині; усе було чисте й принадливе. Кімната була поділена на дві половини вузькою довгою грубою замість перегородки; а сама груба оздоблена ліпленими визерунками — твір домашнього мистецтва (такі груби можна бачити на Во-

лині та на Поділлі). На покуті перед образами стояв стіл, засланий бухарським килимом, а поверху його білою скатертиною; на столі лежав житній хліб, прикритий до половини білим тонким рушником, гаптованим різнобарвними шовками; біля хліба стояла фаянсова сільниця з білою, мов рафінад, сіллю. І там таки, на другому кінці столу, лежала велика книжка на взір »Четії-Мінеї« в червоних сапянових палітурках, з золотими, затертими й зчорнілими від часу прикрасами. То була Біблія (як я потім довідався) прегарного київського видання з року 1743, з високомовною присвятою гетьманові Розумовському — видання дуже рідке. Між вікнами, на стіні висів у золоченій рамі естамп, виритуваний Міллєром з картини Доменікіно Цампієрі »Іван Богослов«. Біля дверей у кутку стояв ціпок із степового дерева джиґілу, а біля нього на цвяху висіли кайдани.

Старий тимчасом хазяйнував десь на дворі й вернувся до хати саме тоді, як я дивився на кайдани.

— Що, земляче, милуєшся моїм трофеєм? Тяжкий трофей! Я здобув його довголітнім злочином та приніс його сюди на ногах своїх аж із самого Житоміру. Тут я носив його двадцять літ, і тепер ще караюся ним, і буду каратися та сповідати йому гріхи свої до самої смерти.

Все це сказано було голосом, що вразив моє серце вкрай, і я не міг вимовити ані єдиного слова потіхи хорому старому й сидів мовчки, доки він сам не озвався:

— Вибач мені, старому грішникові, земляче! Своїм нечистим спомином скаламутив я твою душу. Що діяти? Проти волі рветься на язик. Я тримаю в себе оце прокляте знамено людського пониження; тримаю на покарання власної душі. Але даймо спокій минулому та поговорімо краще про щось інше. Розкажи мені, друже мій, щонебудь про нашу прекрасну Волинь та про Поділля.

Та я зовсім не міг ні про що говорити і скоро попрощався з ним.

Старий не затримував мене, — просив тілько відвідувати його, коли дозволить час.

Час мені дозволяв, і я мало не щодня відвідував його. Часто ми з ним забалакувалися до півночі, і кожного разу знаходив я в ньому нові чесноти, нові вартості: був він освічений, як котрийхоч аристократ того часу, тілько що любив читати, а особливо італійських поетів: Боккаччіо, Аріосто, Тасса, а »Божественну Комедію« читав з памяти.

— Давно вже я нічого не читаю, — сказав він мені якось, — окрім цієї »Божественної Комедії«. Та й нащо тепер читати? Був час, я читав, захоплювався чудовими описами прекрасного мистецтва. Тепер — годі; постарівся, зачерствів і вже нічого не можу відчувати так, як колись бувало. Та правду сказати, до чого прислужилося моє читання? Мої чисті, молоді почування! Що я з ними зробив, чи, краще сказати, що з ними люди зробили? Гріх та довічне горе! Коли б я нічого не читав, нічим не захоплювався, не те було б із мене: був би собі простий хлібороб, добра людина... а тепер що́ я?

З кожним вечором ми ставали з ним все щиріші та щиріші.

Якось я навів його на думку звіритися мені з своїм лихом, оповісти мені про свій вік молодий. Він довго наче б то не хотів мене зрозуміти; йому прикро, гірко було згадувати про своє минуле, і якось він сказав мені:

— Друже мій щирий! Ти хочеш моєї сповіді? Ти бажаєш знати моє колишнє життя безталанне? Тяжко тобі буде слухати, мій добрий друже, бож моє життя минуле — повне гріха та беззаконня. А нинішнє, як сам бачиш, — неміч та самотність, далеко від моєї любої Волині. Знаю, що із співчуттям слухатимеш моєї сердечної сповіді, і тобі за́-

чужа гірко буде її слухати. Слухай же, щирий друже, мою сумну та правдиву повість! Нехай востаннє перед смертю перейде передо мною день за днем усе моє життя. Тоді довідаєшся, в чому винен я, а в чому — люди. Сам себе я давно вже засудив за все.

Він зітхнув, перехристився й розпочав свою повість од самого малечку.

На ґранітових берегах прекрасної річки Случі, там, де вона верстов із девять угору за Новгородом-Волинським, звиваючись немов змія, витворила правильної форми кільце, верстов із дві впоперек, там, в осередку того кільця лежать оточені дібровою останки величезних мурованих палат, що колись були житлом одної значної польської родини, а тепер там живуть сови та кажани́.

Це діло моїх клятих рук. Я оселив там змію та нічне птаство. О, Господи, прости мені цей гріх невільний, гріх великий!

На косогорі, спускаючись до самої річки, лежить укрите садками велике село з почорнілою від часу деревляною, на три бані, церквою.

Поляки в нас такі церкви звуть козацькими, — мабуть тому, що більшість таких церков побудована козаками нашвидку за часів унії, і становлять вони тип простої, грубої, — хлопської, як кажуть поляки, архітектури.

Те село — моя батьківщина! В тому чудовому селі я народився на гріх та на страждання!

Батька свого я не памятаю, а матір мов у сні бачу; бачу, як її поклали в домовину й понесли на марах на цвинтар. Ледве памятаю, як священик над її тілом прочитав молитву, надруковану на білому папері червоними й чорними літерами та, прочитавши, закрив її лице тією молитвою; потім труну забили і спустили в яму; священик запечатав яму заступом хрест-на-хрест і казав мені ки-

нути жменю землі на труну моєї матусі... Я кинув і пішов за людьми до села.

Памятаю ще, як у нашій хаті було багато людей; усі обідали, та тілько без гомону, а тихо й пристойно: як видко, вдова не залишила після себе грошей на багаті поминки.

В час обіду я грався з дітьми на дворі, а коли по обіді всі розійшлися, так мене й діти покинули, і я зостався сам з моєю загнузданою палічкою-конячкою. Зайшов я до хати; в хаті сусідка наша, теж удова бідолашна, поралася з посудом. Вона дала мені шматок пирога, я зїв його й заснув на материній постелі. Старенька, прибравши все в хаті, замкнула її на ключку, а сама пішла собі додому. Цілу ніч один я проспав у порожній хаті, а прокинувшися вранці, чогось злякався й заплакав.

Плакав я недовго; незабаром прийшла старенька сусідка, принесла мені повну миску угорських сливок і мене втішила. Бабуся насипала курам пшона, нагодувала сірого кота й рябого собаку, взяла мене й повела до себе в хату.

У вдови була дочка, старша за мене на кілька років; вона мене приголубила, нагодувала яблуками, грушами та іншими ласощами.

Як повертавсь я додому, вона мене завжди проводила; а коли, не знайшовши в хаті матері, я починав плакати, вона втішала мене, кажучи, що мати поїхала на ярмарок і привезе мені гостинця — »медяного москаля«; і це, звичайно мене розважало.

Отак помалу став я забувати свою велику втрату завдяки вдовиній прекрасній дочці. Я прихливсь до неї, наче до сестри рідної. І справді, вона мені рідну сестру заступала.

Пізніше я гадав, що зватиму її матірю, та не благословив Господь моєї гадки.

Часто відвідував я нашу вбогу порожню хату. Скажіть: що може бути сумніше за пустку?

Я й досі памятаю те тяжке сумне враження, що тоді мене обгортало!

На страсному тижні великого посту священик, обходячи з молитвою, відвідав і мою бідолашну добродійку; побачивши мене, взяв до себе, обіцяючи вивести мене в люди.

У священика був син Ясь моїх літ. Не знаю чому, — він мені відразу не сподобався.

Мене посадовили за граматку разом із Ясем. Це було мені дуже недовподоби, а проте я вчився успішно, а Ясь був тупий. Яся хвалили, а про мене казали, що я ледащо й тупиця. Мене ображала така несправедливість, і я став тікати від попа до своїх добродіїв. Звідси мене знову приводили назад до попа, а піп жорстоко карав мене за втечі.

Раз якось утік я від попа до своїх приятелів, але, боячись увійти до них у хату, пересидів цілий день у буряні під тином, вижидаючи, чи не вийде сестра з хати (я звав вдовину дочку сестрою). Нарешті вона вийшла; я обізвався до неї й попросив хліба. Вона винесла мені великий окраєць хліба й шматок сала. Я крізь сльози поцілував її й сховався в густому сливняку.

Вгамувавши голод, почав я думати про ночівля. До попа піду — битимуть; до вдови піду — вона до попа відпровадить, і однаково битимуть! Піти ночувати до своєї пустки — боязко. Отак міркуючи, вийшов я за царину.

А за цариною стояли копи зжатого жита. Не вагаючись, я пішов до кіп, примостився під першою копою й заснув сном праведним. Вночі прокинувся й чую, десь далеко вовки виють. І досі не можу забути того прикрого почуття! Не був то страх за життя, а якась мішанина страху та огиди.

Потроху вовче виття почало затихати, і я, скорчившися з холоду, вкрився снопом та й знову заснув.

Рано-вранці розбудив мене гарапником лановий.

— Ти що тут робиш? — спитав він мене грізно.

— Сплю, — відповів я.

— Я тобі дам »сплю«! Найшов місце спати! Хіба в тебе нема хати?

— Є, дядечку, та тілько пустка, — відповів я крізь сльози.

— Ну, а батько-мати в тебе є?

— Нема, дядечку, я сирота!

— Ну, коли сирота, то ходи за мною.

Він повернув коня на дорогу, вдарив його злегка гарапником і поїхав, а я йшов босоніж по колючій стерні; у мене все тіло тремтіло з холоду та з остраху.

— Чи не поведе він мене, — думав я собі, — крий Боже, до попа? Подумавши так, я хотів був тікати від нього до села й сховатись десь у буряні, але ж він щохвилини оглядався на мене й спрямував свого коня в протилежний від села бік; привів мене до панського двору й віддав до рук управителя, оповівши йому, де і як мене знайшов.

Управителем був добрий старенький пан Кошулька; [він] звелів пошити мені з домодільної пістрі куртку й штани, і я став у нього за домашнього козачка. Прожив я в нього осінь та зиму; малощо краще мені було в пана Кошульки, ніж у попа; ріжниця була тілько та, що мене не вчили грамоти, а били й щипали, хто хотів. Якось навесні побачила мене на дворі стара графиня (управитель жив в одному дворі з нею, тілько в окремому флігелі). Покликала вона мене до себе, спитала, як на імя, й пішла собі до покоїв. Другого дня після того кравець узяв з мене міру й пошив одежу, та вже не з пістрі, а сукняну, з тонкого дорогого сукна; справили мені чоботи й шапку, а до того я й так ходив.

Коли все було готове, дали мені чисту со-

рочку, чого раніш не бувало. А як мене вмили, зачесали й одягли в нову суконну одежу, тоді сам пан Кошулька вдяг новий синій фрак із мідяними ґудзиками й повів мене до графині. Черговий гайдук доповів їй про нас. Графиня веліла покликати нас до приймального покою, де ми її довго чекали, і пан Кошулька ввесь час стояв. Мені дивно було, що в покої так багато стільців, а він не сідає.

Зрештою графиня вийшла, привіталась із управителем, кивнувши до нього злегенька головою, й звеліла покликати панну Маґдалену.

За хвилину з бокових дверей вийшла панна Маґдалена. Чарівний, незабутній образ! От наче тепер її бачу: молода, струнка, прегарна! Задумливі, блакитні, виразні очі її дивилися просто на мене; їх проникливий погляд збентежив мене. Вона була дочкою одного пана, що проциндрив своє добро. Маґдалена була добре вихована, й тому графиня взяла її собі за компаніонку, а для малого свого сина за ґувернантку.

— Ось, люба моя Маґдалено, — сказала графиня, — рекомендую тобі компаніона й льокая моєму бідному Болеславові; візьміть його до себе, нехай вони у вільний час бавляться вкупі.

Графиня вийшла, а панна Маґдалена взяла мене за руку й повела до себе в покої. У покоях панни Маґдалени зустрів мене хлопчик моїх літ, худий та зелений. Це був граф Болеслав, одинчик графині. Він досить зухвало спитав мене:

— Як тобі на імя?

Я тихенько відповів: Кирило.

— Фе, яке хлопське імя! та дарма, я зватиму тебе Яном. А що, Яне, вмієш ти грати в коники?

— Ні, не вмію.

— Так я тебе навчу.

І він зараз заходився вчити мене грати в коники. Я цю науку розумів не згірш од нього,

але чомусь не хотів бути з ним щирий. Другого дня вранці, коли граф Болеслав ще спав, панна Маґдалена нагодувала мене булкою й теплим молоком і ласкаво, як сестра, спитала в мене, хто були мої батьки й де вони тепер? Я розповів їй усе з такими подробицями, що вона поцілувала мене й заплакала. З того часу вона що день Божий напувала мене теплим молоком та годувала солодкими булочками.

— Ну, Ясю (мене всі в домі звали Ясем), хочеш ти вчитися грамоти? — спитала мене одного ранку панна Маґдалена.

— Я вже вчився грамоти в попа, але коли ви будете мене вчити, то знов буду вчитися; а як не ви, то не хочу, щоб мене вчили.

Вона всміхнулася й сказала: »Сама тебе вчитиму!« — і дала мені французьку граматку.

— Глянь, чи знаєш ти оці літери?

— Ні, в попа мені показували іншу азбуку.

— Ну, так я вчитиму тебе з цієї азбуки, — з цієї легше, — і стала показувати мені нові для мене літери.

На диво й на радість їй я швидко вивчив усі літери французької азбуки, а коли почав досить швидко читати по-французькому, вона стала вчити мене по-італійському; ця, улюблена нею мова, була тоді модна.

Я й тут виказав досить швидкі успіхи й незабаром зрівнявся наукою з Болеславом на невимовну радість панни Маґдалени.

Мир душі твоїй, прекрасна, добра істото! Ніколи не забуду я твоєї привітної, ласкавої мови, твого сердечного спочуття до моєї долі сумної!... Вона полюбила мене так, як тільки мати може любити свою єдину дитину.

Ласкавістю заохочувала вона мене до науки. Бідна, вона не передбачала, як недоречі випаде моя освіта.

Час минав, я підростав, учився пильно й успішно.

З графом Болеславом ми ніяк не могли здружитися: мав він щось у собі, що від нього відштовхувало, якусь передчасну, — зухвалу, недитячу пиху. Іноді показував він свою приязнь до мене за те, що, коли він бувало не в міру пустує, я всю вину брав на себе, — це мені, ясна річ, не минало дурно.

Через його пустоти стали мене вважати мало не за розбишаку. Про мою великодушність знала тілько панна Маґдалена й завжди платила мені за те щирою ніжністю.

Графиня була жінкою з великого світу; розпещена колишніми успіхами на арені світського життя, вона любила справляти бенкети, де, розуміється, була першою між провінціялками; читала італійські та французькі новелі й більше нічого не робила. Сина свого, хоч і зростав він під одним дахом із нею, бачила вона може двічі на день, та й то мимохідь.

Раз якось спостерегла вона, що Болеслав — уже хлопчина таки дорослий, і що треба знайти для нього вчителів, бо вона мала думку підготувати його до університету.

Запросили вчителів, почалася наука. Як слуга, я бував на лекціях та навчався всього, що читали та пояснювали графові.

Я мало не завжди готував графа до іспиту, бо він нічого не міг чи не хотів запамятати з лекцій своїх учителів.

Панна Маґдалена, як і раніше, пестила мене, любила й розмовляла зо мною тілько по-італійському. Увечорі, перепитавши мене з того предмету, що я його слухав у шкільній кімнаті графа, вона вчила мене грати на фортепіяні. Була вона справжньою артисткою на цьому інструменті; часто було, після лекції зо мною сиділа вона допівночі при фортепіяні, виграваючи варіяції на чудові

твори Бетговена (це був її улюблений композитор, що саме тоді зявився в музичному світі). А я, було, сижу в куточку й не поворухнуся, сижу та слухаю, слухаю та й заплачу, сам не знаю чого. Музику я полюбив з усією пристрастю, і тою любовю обовязаний панні Маґдалені. Щось за рік ми вже грали з нею на чотири руки декотрі сонати Моцарта й Бетговена. Раз графиня застала нас за фортепіяном та була дуже незадоволена, завваживши — зовсім слушно — панні Маґдалені, що я народився не для музики, а для рала та плуга. Панна Маґдалена відчула всю слушність цього завваження, обійняла мене й гірко заридала. За нею заплакав і я: хоч і не дуже добре розумів розсудливу увагу графині, та збагнув, що панні Маґдалені це було дуже прикро.

Граф зростав швидко, а вчився дуже поволі й тупо. Не можна сказати, щоб зовсім не було в його здібностей: ні, дещо він мав, та все те було приспане через недбайливість необачної матері. Графиня раз-у-раз захоплювалася успіхами свого любого Болеслава, успіхи ж його не йшли далі гармонійного лепетіння по-італійському; вона була зачарована й нічого більше не вимагала від свого любого Болеслава, хоч і готувала його до університету. Учителі справно діставали платню й утримання й робили своє діло, як наймити або як більша частина вчителів: давали щодня лєкції або оповідали на дозвіллі про полювання з хортами й такі інші розваґи. Одна панна Маґдалена, як добра мати, піклувалася про його моральне виховання; але їй перешкожало оте недоречне захоплення графині, та й Болеслав уже дуже добре розумів (а може й учителі навчили), що він граф та ще й багатий, що йому жадної науки й чеснот не треба, — тож часто своїми грубіянськими вибриками він доводив до сліз бідну панну Маґдалену. Тяжко було мені дивитися на цю благородну, прекрасну жінку; в душі я не-

навидів Болеслава і, коли б не вона, я скрутив би йому вязи. А вона бідна, тяжко ображена, приголубить, було, мене й повторює мені святі слова: »Любіть і ненавидящих вас!«

Я забув, друже мій добрий, сказати вам, що графиня була, як кажуть, »ні вдова, ні мужня жона«: чоловік покинув її та перебував постійно в Італії, швидко гайнуючи там свої подільські маєтності, а графиня з сином жила, як вам відомо, на Волині й займалася, як сама казала, »едукацією« свого одинака.

От тепер і скажіть мені, який добрий приклад моральний міг бачити хлопець у родинному житті своїх батьків? Раніше, було, він раз-у-раз допитувався у своєї ніжної матері: »Чи скоро татусь приїде?« А мати йому на те відповідала, що його татусь поганець та коли й приїде, то вона його й на поріг не пустить. Добре було синові чути від матері такі слова!

Та серед багатих людей такі родинні контри трапляються частенько, то й на молодого графа не робило це великого враження. Домашнє його виховання скінчилося; треба було вибрати школу, відповідну його уродженню, куди б можна було його послати для закінчення освіти. З цієї нагоди відбувся великий бенкет, а по бенкеті покликали гостей на домашню раду: куди саме послати графа для завершення освіти? Перебрали всі ліцеї, всі університети, починаючи від Ґеттінґенського, й нарешті одноголосно ухвалили вислати його до Вільна й зробити з нього політика-економа.

Через місяць після цієї важливої події графиня справила один великий бенкет, на якому молодий граф одзначився мазуркою. За кілька день після того бенкету граф у величезному дорожньому берлині відїхав до Вільна.

Я почув себе вільнішим, бо він стояв перепоною між мною й панною Маґдаленою. При ньому не можна було мені й простого слова до неї ска-

зати без того, щоб той лихий хлопець не почав з неї, бідолашної, сміятися. Нарешті він поїхав. Ми зосталися самі, справді самі: в цілому домі не було нікого, з ким можна було б поговорити так приязно й так щиро, як ми з нею розмовляли. Стара графиня ледве помічала присутність панни Маґдалени в своїм домі. Така грубіянська неуважливість тривожила панну, і кілька разів вона збиралася покинути графиню. Та де б вона, сердешна, могла прихилити свою самітню голову? Вона ладна́ була побратися з першим-ліпшим неотесою-посесором, аби тільки спекатися графині, таж неотеси-посесори не женяться з убогими дівчатами, а в бідної Маґдалени нічогісінько не було, опріч чистого, благородного серця.

Повіряючи мені свої думки задушевні, вона говорила мені, що житиме у графині тільки доти, доки я не виросту й не зможу сам своє життя влаштувати; тоді вона виїде до Варшави або до Вільна й прийме свячення, як смиренна кармелітка. Мир твоїй добрій, твоїй праведній душі! Сумно було мені чути її щиру сповідь, її гадки непорочні. Бувало, геть за північ просидимо, наговоримося, наплачемося й розійдемося до другого вечора мало не щасливі. Часто свої сумні проєкти вона кінчала симфонією Себастіяна Баха на домашньому органі. Це була свята Цецилія, а я, бувало, духа затаївши, слухав її, молився на неї. То були найчистіші, найщасливіші години мого сумного життя!

Незабаром мене посадовили писати в панській конторі, й отут я й відчув свою підневільність! Тут уперше почув я слово: кріпак! Гірке, кляте слово! І день той клятий, коли я його вперше почув! Та нічого було робити, — треба було коритися долі! Настав тяжкий для мене час. Одна тільки незабутня панна Маґдалена могла вгамовувати й заспокоювати мене. Одній їй я завдячую те, що не наклав на себе грішних рук... А може воно

й краще було б?... Та ні! Хоч і яке сумне та тяжке наше життя, але ми не маємо права його прикорочувати. Нехай Той його в нас одбирає, хто його нам дарував.

Я й далі писав у конторі, а вечорами відвідував панну Маґдалену. Про що тільки ми з нею не говорили, про що не мріяли! І всі наші мрії, всі гадки розвіялися, як дим на ясному небі. Вона давала мені книжки доброго змісту, які тільки могла знайти в домовій бібліотеці графині, бо бібліотека та мало не вся складалася з французьких романів та італійських новель двозначного змісту.

В конторі писарі сміялися з мене, звучи паничем, білоручкою та німцем, бо я читав не російські й не польські книжки... Раз якось у жнива або, як тут кажуть, у »страду«, послали мене з лановим переписати на лану жниці і копи нажатої пшениці. Йдучи мимо жниць, побачив я жінку, наче б знайому мені, а біля неї між снопами спала дівчинка років зо три, прикрита зеленим холодком і заквітчана польовими квітами; біля неї, в затінку, тиква з водою й торба з хлібом. Я довго милувався прекрасним личеньком заснулої дитини; намилувавшися цією скромною, прекрасною картиною, я спитав у наче б то знайомої мені жінки, як їй на імя, щоб записати її до реєстру жниць. Вона відповіла. Імя та голос здалися мені дуже знайомі.

Я спитав, чи вона, Домаха, часом не дочка такої й такої вдови?

Вона відповіла, що то вона й єсть.

— А це твоя дитина?

— Моя, — відповіла вона.

Я розпитавсь у неї про її домашнє життябуття, нагадав їй той вечір, як вона мені, голодному втікачеві, винесла шматок хліба. Вона теж пригадала, пізнала мене, зраділа мені, наче братові рідному, й прохала відвідати її в старій материній хаті.

Другої неділі, після Служби Божої відвідав я її у знайомій мені хаті. З сумного її оповідання дізнався я, що старенька вдова, моя добродійка, давно вже померла, а після смерти матері сама вона вийшла заміж; чоловік її скоро потому втік до Басарабії, покинувши її саму з малою дитиною. Оповіла вона мені про це просто й зворушливо, — так, як оповідають тільки про найсумнішу правду. Вона просила мене пообідати в неї, чим Бог дав. Я згодився, а вона, сердешна, мало не плакала, що не було в неї навіть пятака на чвертку горілки. Бідолашна! Скрізь у хаті знати було недостаток та злидні, проте все було охайне й чисте; стара хата була старанно вимазана, хоч і жовтою глиною, бож білу глину треба купувати або вимінювати на хліб, а за жовтою тілько піти на берег Случі. Усе бідне хатнє начиння було в чистоті та в порядку; сорочки як на ній самій, так і на доні були чисті, білі. Скрізь у неї був такий лад, що й самі злидні здавалися мені не такими огидними, якими я їх уявляв собі.

Попрощавшися з нею, я пішов додому, обіцявши відвідувати її щонеділі.

По дорозі зайшов я до своєї старої пустки. Сумний вигляд: вікна вибиті, двері виламані, стежки заросли бур'яном, а в розваленій печі сова собі гніздо намостила. Подивився я на це спустошіння й сумно мені стало, — я глибоко відчув свою самітність.

Прийшло мені до голови оселитися в своїй пустці. Але що я в ній сам один робитиму? Одружитися хіба? Та з ким же? З селянкою? Як же я житиму з нею?

Поміркувавши, став я на тому, щоб обновити свою пустку та оселити в ній мою нову-стару знайому, виховати по-своєму її доню та й побратися з нею. Подумав-погадав і пішов до своєї контори. По дорозі забуяла моя молода фанта-

зія. Я уявляв собі все щастя, всі радощі мого майбутнього родинного життя.

Увечорі переказав про свій план панні Маґдалені. Вона захопилась, аж плакала; цілувала мої руки, звала мене своїм сином, своїм братом рідним; говорила, що я роблю добре діло християнське, захищаючи від злиднів і горя вдову з сиротою; врешті приобіцяла допомагати мені всім: і радсю, і грішми, навчити мою майбутню дружину і грамоти, й музики, й господарювання. Другого таки дня заходився я коло цього діла: випросив собі кілька день волі, найняв майстрів, і почалася відбудова хати, що в ній проминули мої дитячі літа.

До хати, замість комори, приставив я світлицю, сад обгородив новим частоколом, біля хати зоставив місце на квітник, не забув і про хлів для корови й іншої домашньої худоби, — одно слово, влаштував усе потрібне в селянському побуті.

Коли все вже було готове, пішов я прохати свою сусідку на новосілля. Заплакала вона, сердешна, коли я сказав їй, що все те влаштовано для неї та для маленької її Марисі.

У неділю по обіді пішли ми з панною Маґдаленою відвідати їх. Як же ж вона, бідолашна, тішилася, що й панна не погордувала нею.

Тому, що хата моя була недалеко від панського двору, ми з панною Маґдаленою щодня відвідували нашу годованку, а через пять літ панна Маґдалена стала вчити її читати по-польському, а я по-російському.

Швидко летіли мої літа молодії, швидко зростала Марися. І зросла, і стала красунею, справжньою волинською кралею. Боже мій! Було дивлюся на неї й не надивлюся. А коли було ввечорі, в садку, вона з ґітарою заспіває нашу журливо-мелодійну пісню, то я тільки плачу та молюся Богові. Та яка ж вона була розумна, дотепна! Панна Маґдалена, бувало, не налюбується,

не надивується її тямливості. Я був щасливий Вона мене любила, себто теж була щаслива. Життьові справи мої теж рушали наперед: з простого писаря мене зробили конторщиком, а після смерти пана Кошульки управителем маєтків графині.

Була така гадка, щоб після Різдвяних Свят вінчатися нам з Марисею. Панну Маґдалену запрошено за посадну матір, а за батька — шановного сусіду, нашого титаря... Все було готове, та не сталося...

Молодий граф, скінчивши університет, — Бог його знає, який факультет, — не заїхав навіть побачився із старою матірю, а вирушив у чужі краї, щоб досконалитися в деяких науках, — так, принаймні, писав він до матері. Стара графиня, розуміється, дуже тішилася такою похвальною ревністю сина до науки.

Ніжна мати справно посилала йому гроші й у кожному листі прохала, щоб він швидше удосконалювався в науках та їхав додому, бо вона вже стара, їй недалеко вже й до могили, так хотілось би хоч подивитись на його перед смертю. Але добрий син не вважав на благання старої матері. Вона ввесь час плакала, вона його нарешті полюбила й не знала, чим заманити його до себе. Я бачив її завжди засмучену й справді таки близьку до могили, й тому на погибель свою порадив я їй, щоб вона не посилала синові грошей, — тоді він хоч-не-хоч приїде. Стара так і зробила. За кілька місяців син вернувся до старої вмираючої матері.

З-за кордону повернувся він із французом-камердинером та двома будьдоґами, а любій мамі привіз мосяжну браслетку та анекдота про те, як він, щоправда сам того не знаючи, на дуелі у Фльоренції убив свого рідного батька. За те стара мати вкрила його рвучкими поцілунками.

Було це в вересні; мені треба було їхати

до подільських маєтностей графині, щоб звідтіль вислати до Одеси пшеницю та й самому слідом за нею їхати, продавати її. З Балти до Одеси я поїхав поштовими кіньми. Як минув я дві стації, за Балтою мене захопила в степу ніч, ясна, місячна, тиха, чарівна ніч! На степу ніщо не ворухнеться, найменшого звуку, найменшого руху, — тілько, коли проїдеш повз могилу, на могилі тирса немов ворушиться, і тобі чогось страшно робиться.

Гей, могили, могили, високі могили! Скільки промайнуло в душі моїй високих прекрасних думок, коли я дивився на вас, темні німі памятки минулої народньої слави й неслави! І за тої години сумної задуми чуєш, було, вночі, як десь далеко-далеко в степу чабан виграває на сопілку одноманітну журливу мелодію.

Лихо моє, що не можна мені осісти в тій чудовій країні та на старості літ послухати рідної пісні журливої!

Бувало нераз, спиню я візника-поштаря на дорозі та й слухаю чабана, слухаю й не наслухаюся. Бідолашний поштар аж дрижить од нічної роси, без діла сидючи, а я сижу собі на возі та поти слухаю, аж доки не заплачу. Гей-но, поштарю, гей жвавіше! Карбованця на пиво! Поштар трухне віжками, махне гарапником, коні полетіли, дзвоник заскиглив-заголосив, і ось знов серед степу землянка: то поштова стація!

Мені наче полегшає; та ночувати не хочеться; беру коні, їду далі. На другому перегоні те саме, що й на попередньому: широкий степ та темні могили; такий самий чабан, та сама журлива пісня й той самий чудовий повний місяць!

Приїхав я до Одеси, діждався своїх чумаків, продав пшеницю і з мішком дукатів вернувся додому.

Лихо, гірке лихо дожидало мене вдома. І тепер, друже мій, тепер, на старості літ, по всіх тяж-

ких переживаннях, не в силі я спокійно про те згадувати...

Віддаючи графині гроші за пшеницю й рахунок з своєї подорожі до Одеси, помітив я, що в другій світлиці промайнула Марися в німецькій голубій сукні (вона звичайно носила наше національне вбрання). Мене це вразило в серце.

Од графині побіг я швидше додому, — мене зустріла Марисина мати в сльозах.

— Що сталося? — питаю я.

— Боже мій! Боже милостивий!

— Що сталося?

— Доле моя! Клята доле моя!

Я довго стояв, не розуміючи її. А вона все плакала, кляла свою долю та цілувала мої ноги.

Коли вона стямилася, я спитав її, що сталося.

Вона крізь сльози ледве проговорила: графиня Марисю взяла за покоївку.

— Так що ж! Великого лиха тут ще немає; я упрошу графиню, щоб вернула її назад додому.

— Велике... велике лихо, — простогнала вона. — Молодий... молодий граф... Будь він проклятий з усім його родом і кодлом!

— Та що таке? Що граф?

— Не питай! не говори зо мною! Іди до нього! Нехай він сам тобі розкаже. — І вона знову стала плакати і рвати на собі волосся та, стогнучи, промовляла імя Марисі.

Нарешті я зрозумів, що моя сердешна Марися стала жертвою огидного розпусника. Боже мій великий! Чом тоді не вбив Ти мене своїм святим громом? Скільки гріхів обминуло б тоді мою грішну душу! Воля Його недовідома, — Він судив мені інакше!

В нестямі побіг я до двору, ввійшов до кабінету графа й побачив біля ніг його мою заплакану Марисю. Я кинувся на нього, і тілько два гаремні гайдуки врятували його від смерти. Мене звязали, винесли до льоху й приставили сторожу.

Не памятаю, чи довго я був звязаний. Коли ж я очуняв, то почув, що лежу на соломі в вогкому й темному льоху, а біля мене — відро з водою та шматок хліба. Тіло моє все було знесилене, минуле здавалося мені якимсь страшним сном.

За кілька день сили мої вернулися: добра моя панна Маґдалена нишком присилала мені чаю й білого хліба; але сама провідувати мене не відважувалася. Силкувався я кілька разів виламати двері й утікти; але вартові погрожували мотуззям. Мотуззя я не боявся, та двері були залізні, й силою нічого не можна було вдіяти.

Просидів я в льоху, аж доки граф, укравши в матері гроші, знов не поїхав за кордон.

З льоху випустили мене вночі, і я, мов хижий, кинувся за браму. Це було зимою, і я без шапки побіг світ за очі. Незабаром помітив я в полі вогник; я пішов до нього, — то була корчма. Я почув, що мені холодно, й побіг до неї.

Вхожу до корчми, бачу: за столом сидять два широкоплечі мужики, а перед ними на столі — мідна кварта з горілкою. Я привітався; вони мовчки кивнули головами. Я сів до столу й казав дати кварту горілки. Жид пізнав мене й, подаючи горілку, з якимсь острахом указав мені очима на моїх сусідів.

Я випив шклянку горілки, далі другу; почастував сусідів, і вони не відмовились. Розмовився я з ними, і на запитання, що вони за люди, вони сказали, що були в Одесі на заробітках, а оце тепер вертаються додому.

Голова моя солодко пяніла, і я казав дати ще кварту горілки, а вони казали дати їм дві. Незабаром стали вони з мене жартувати, що я не випив ще й двох кварт горілки, а вже пяний. Спершу я на жарти відповідав жартами, а далі щиро розповів їм свою історію з самого малечку та прикінці й заплакав. Один із них, сміючись, сказав до мене:

— Гей-гей, земляче, бий лихом об землю, як швець мокрою халявою об лаву!... Слізьми, земляче, нічого не вдієш. Ми теж, сам бачиш, люди вбогі, покривджені, загнані, пограбовані, а проте, хвала Богові милосердному, пануємо! Ти тілько глянь та подивись. Кинь лихом об землю! Ходи з нами, вільними козаками; далебі, каятись не будеш! Живемо вільно, весело. Палати наші — зелена діброва; майдани наші — степи широкі та просторі. Удень спимо в зелених палатах, а вночі — гуляємо та топчемо ногами оксамити й золото. Що ж, товаришу, по руках, чи що?

— Заждіть! Дайте трохи подумати, — сказав я.

— Як на мене, земляче, то ждати й думати — нема чого. Хай жиди та пани думають, куди їм дукати краще ховати, що понакрадали в селян убогих. Не думай, а лучче випий ось цієї »думи«.

Він налив мені шклянку горілки. Я випив і подав йому руку.

— Оце так! Оце по-нашому! а то — думати! Що там видумаєш! Єйбогу, нічого! І чарки горілки не видумаєш, — авжеж!

— Гей, ти, свиняче вухо! — гукнув другий — давай вина, давай меду, давай пива! Горілки не хочу! Та слухай-но ти, свине, щоб було порося печене. Я гиндика та півня не зношу! Чуєш? Миттю!

Бідний жидок затремтів і пішов із лихтарем та поставцем до льоху.

Просиділи ми за північ. За щирість і вони заплатили мені щирістю: з оповідань їх довідавсь я, що один із них — батько моєї Марисі, що втік був до Басарабії, а другий таксамо — кріпак-утікач, і вони з товариством чесним промишляють промислом лицарським, тобто розбишацтвом.

Удосвіта вони пішли спати до стодоли,

а мене сон не брав, хоч я й був пяний: ненависний граф не давав мені очей стулити. Я тихесенько встав, вийшов із стодоли й пішов на село. Прийшовши до своєї хати, обійшов її навкруги. Гірко мені було дивитись на неї. Машинально викресав я вогню й засунув трут до соломяної стріхи. За хвилину вона спалахнула, і я спинився на вулиці, поглянув, як горить моє добро, та й пішов назад до корчми, до своїх нових товаришів.

Почало світати, як я прийшов до корчми й розбудив товаришів. Вони були зовсім тверезі, я теж був майже тверезий. Вони випили ще кварту горілки (я вже не міг пити), взяли приготований жидом мішок із печеними курями та гусками й мовчки рушили полем до діброви. І я пішов із ними. Довго я оглядався на своє рідне село, його вже й не видко було, тілько чути було якийсь гомін та видко було заграву над моєю убогою хатою.

Прийшли ми на хутір, знайшли там стареньку жінку, що топила піч. Товариші мої спитали її:

— Чи не було Марка?

— Ні, не було, — відповіла вона.

— Ну, то вари обідати, а ти, приятелю, лягай та спочинь!

Я ліг і заснув. Мені снилось розбійницьке пристановище; з переляку я прокинувся й побачив, що я справді в розбійницькому таборі.

Минув один тілько місяць, і я став справжнім розбійником. Щоправда, я нікого не вбивав, зате без милосердя грабував багатих жидів і шляхту й усякого, хто їздив у дорогих повозах. Начитавшись романів про великодушних лицарів-розбійників, я задумав наслідувати їх, тобто брати в багатих і роздавати бідним. Так я й робив.

Минув іще місяць, і мене однодушно проголосили отаманом. Ватага моя швидко збільшувалась, так що за чотири місяці у мене було вже

більш сотні шибайголів. З такою силою я відважувався вже явно нападати на панські двори, і то з успіхом, бо селяни зражували своїх тиранів. Лицарськими вчинками своїми я здобув собі любов селян на Поділлі й на Волині. Слава про мою безкорисливість швидко ширилась поміж ними, і ватага моя все більше зростала, так що за півроку мав я біля трьох сот товаришів. В одному місці ніколи я війська свого не тримав, бо тяжко було його прохарчувати, та ще й поліції треба було забити памороки щодо місця мого перебування, та поліції я не дуже й боявся, бо селяни мене любили й переховували в разі небезпеки.

Часом я скупчував свою армію до одного місця, але не на те, щоб нападати на ворога, а для того, щоб укупі тиждень-два побенкетувати. На те в мене були по ріжних лісах льохи або позабуті давні печери, що їх знали тільки мої осавули та дехто з випробуваних товаришів. В льохах ми ховали вино, харчі, зброю, оливо, порох та гроші. Один такий льох був у мене біля Звинигородки в так званому Братерському лісі. За народнім переказом, льох той викопаний був гайдамаками року 1768-го. Другий такий самий льох був між Заславом та Острогом, — теж, здається, гайдамацької роботи. Третій, найбільший — біля Києва, за мурами Китаївської пустелі, теж у лісі. То були величезні печери, викопані, здається, ще за Андрія Боголюбського. На горі, що в ній викопано ті печери, знати й досі сліди тих земляних валів, можливо — з огорожі його загороднього терему.

У тих печерах бенкетував я з товариством по кілька день, на виду Китаївського манастиря, а святі отці й гадки про те не мали.

Світив я в печерах білими свічками восковими, що їх тут таки в Китаївському манастирі виливали для Києво-Печерської Лаври. Застеляв я ті похмурі печери килимами коштовними, ша-

лями та оксамитами. Гучно було й весело! А іноді й тепер перелечу думкою до того краю, згадаю колишнє й наче помолодію!... Господи, прости мене грішного!

Оповідач побожно перехристився.

Побенкетувавши кілька день, розпускав я своїх хлопців на всі сторони, призначивши до кожної ватаги нового осаула, або давнього затвердивши, та ще й наказував, щоб усі осавули звалися моїм імям та моїм прізвищем, а сам передягався за селянина або за пана та й вибирався до Києва або іншого якогось міста. Одно слово, поводився, як той уславлений Рінальдо-Рінальдіні.

Траплялося мені часто бувати на берегах Случі, близько мого села рідного, але зайти до села я боявся. Мене не лякала зрада селян, я всіх їх понаділяв — кого грішми, кого майном: волами, кіньми чи іншим чим; я не боявся їх. Мені страшно було зустріти Марисю або панну Маґдалену. Цілі ночі було висижував я на березі моєї любої Случі, дивлячись, як гаснуть вогники по вбогих хатах братів моїх мирних, долі своїй покірних. Плакав часом і каявся, але надто далеко зайшов я, щоб можна було вернутись назад, без допомоги щирого друга. Я кілька разів захожувався відвідати панну Маґдалену та все передумував: і соромно, і боязко було бачитися з нею. Отак диявол боїться зустрінути чистого янгола! Тоді я був наймізернішою й найбезталаннішою людиною! Повештавшися біля села, намилувавшися ясними водами Случі, я відходив до лісу, як вовк, боячися спіткати людину. В лісі знаходив я одну з своїх ватаг, на широкому гіллі столітнього дуба розвішував коштовний килим та оксамити й починав пити з своїм злочинним товариством. Я думав утопити свою брудну совість у дорогому вині. Де там! Совість виринала з вина і, як скажена кішка, впивалася мені в серце! За тих страшних хвилин зявлялися передо мною, як живі,

панна Маґдалена й моя прекрасна, зведена наречена! Вони зявлялися мені, як два янголи; розмовляли зо мною так тихо, солодко, так любо, що я притомнів і ставав зовсім щасливою людиною.

Раз якось зважився я написати листа й просив у листі побачення з ними на самоті; місцем побачення я призначив порожню хату в саду в нашого титаря, — мого гаданого весільного батька. Я став на тому, щоб кинути своє ремесло кляте, й готовий був хоч каторжним бути, аби тілько очистити свою брудну совість.

Я пильно ховався від товаришів із своїми замірами, та й до чого б довела щирість? До грубіянського глуму, а більше ні до чого! Тремтів я, дожидаючись дня, призначеного мною панні Маґдалені на побачення; в той час вештався я з своєю малою ватагою біля Луцька. Раз помітили ми з лісу, що поштовим шляхом котиться в куряві великий дорожній берлин. Я скомандував своїм завзятцям: »З яру на долину!« — себто вийти на шлях та спинити берлин. Сказано—зроблено. Берлин спинили. Ще здалека здавалося мені, що берлин той мені знаний, а поки я добіг до нього, щоб запевнитися в тому, що я не помиляюся, валізи були вже від берлина відрізані, а сам їх хазяїн, роздягнутий до голого тіла, тремтів за своє життя.

І кого ж я пізнав в отій голій людині? Свого найлютішого ворога, — похітливого розпусника, графа Болеслава. Признаюсь, що мені було смішно й болюче дивитися на нього: він теж пізнав мене й затремтів усім тілом. Я відвернувся від нього, наказав привязати валізи до берлина й одягти графа та його камердинера француза; дав іще фурманові червінця на горілку та й пустив їх із Богом, не рушивши й волосини. Граф із переляку не міг слова вимовити, а француз, сівши до берлину,

ввічливо зняв капелюха й промовив до мене: „Merci, monsieur!“

Після цієї події мені здавалося, що я сміливо можу йти на побачення з панною Маґдаленою. Я мріяв уже про тиху й солодку розмову з нею, про її прекрасний, милосердний погляд. Ввижалося вже мені, що я — покаяний, безмовний, покірний працьовник з очищеною совістю — десь у глухому манастирі або на далекому засланні. Я був щасливий, але Бог судив, щоб були продовжені мої злочинства.

В дорозі я тяжко занедужав. Товариші привезли мене на хутір у лісі біля Дубна до старої ворожки та там і зоставили. Старенька годувала мене й лікувала, як уміла.

Отаманування своє я передав товаришеві Прохорові Кичатому, людині великої фізичної сили й нерозбійницького серця.

Пролежав я майже нерухомо від жовтня аж до квітня; під кінець квітня міг уже вставати на ноги й переходити до другого кутка хати. На провідній неділі я вже сидів під хатою й милувався тихою, меланхолійною красою природи, що оживала по весні.

Хутір цей був такий самітний, що, здається, крім моєї лікарки та її старого, ніхто й не гадав, що той хутір є на світі. З дозволу моєї лікарки я мало не щодня почав виходити, щоб посидіти кілька годин під хатою. Сижу, було, та й милуюся невеличким прозорим ставком, заквітчаним зеленим очеретом; дивлюся на греблю, обсажену в два ряди старими вербами, що поспускали своє віття до прозорої води. Нижче греблі був старий, як і його хазяїн, млин на одне коло з лотоками, що солодко шепотіли. На поверсі ставка пливають гуси й качки, кожна в двох постатях — одна головою вгору, а друга вниз, бо здалека здається, що й у воді качка, й над водою качка. На березі біля греблі маленький човник догори дном;

на піддашші старого млина розвішані рибальські сіті, а навкруги хутора, непрохідний, дубовий ліс, і тілько в одному місці щось наче просіка, немов навмисне прорубана на те, щоб доповнити пейзаж; а серед тої просіки, далеко на обрію, синіють, неначе величезні вали — відноги карпатських гір. Я оживав, дивлячись на оту чарівну, прекрасну природу.

Час од часу відвідував мене Прохір Кичатий, привозив завжди моїй лікарці гостинця, а мені різних ласощів; говорив мені, що товариші без мене нудяться, що нема жадних заробітків, що він мало не опинився в руках поліції у Кремянці, що товариші ждуть мене, неначе самого Бога з неба.

А в мене було що інше на думці: я все думав, як би тілько набратися сили та зараз вирушити просто до Почаєва помолитися Святій Заступниці Почаївській, далі пробратися на берег Случі, побачитися з панною Маґдаленою, а потім уже, — куди Бог дасть, тілько не до товаришів.

В кінці травня я міг уже, спираючись на ціпок, вирушити в дорогу. Одягся я в стару селянську одежу, взяв на плечі торбу, в руки ціпок, за пазуху — за старим звичаєм — пистоль, подякував, як міг, моїм добрим господарям, помолився й вийшов із хати. Старий провів мене на Кремянецький шлях, і я, попрощавшися з ним ще раз, пішов дорогою на Кремянець, гадаючи спершу зайти до Почаєва, а потім уже на побачення з панною Маґдаленою.

Вертаючися з Почаєва, звернув я до Кремянця подивитися на »Королеву Бону« та на палац, що його будували тоді під Кремянецький ліцей. Пером земля тобі, благородний Чацький! Ти любив мир і просвіту! Ти любив людину так, як заповів нам любити Христос. З Кремянця через село Вербу рушив я до Дубна, а з Дубна на

Острог, на Корець та на Звягель — на береги моєї рідної прекрасної Случі.

Тут я перепочив і другого дня ввечорі був уже під нашим селом. Думка була переночувати в діброві, а вранці подати звістку панні Маґдалені, що я тут. Але як я дам знати? У мене не було ні паперу, ні пера, ні чорнила. Поміркувавши, я пішов до знайомої корчми, щоб там написати до панни Маґдалени листа й послати до неї жида; а тут іще й голод почав мені сильно докучати, от і пішов я до корчми.

Жид і знаку не дав, що пізнав мене. Я взяв чвертку горілки, шматок хліба й тараню. Вгамувавши трохи голод, узяв я в жида клаптик паперу, написав цидулочку й послав з нею жида до панського двору, а сам, покищо, приліг одпочити на лавці. Почав уже був куняти, як одчинилися двері, і до корчми вбіг граф із юрбою озброєних селян.

— Держіть його! Вяжіть його! — гукав він.

Я скочив з лавки, вийняв пистоля і, ні на кого не міряючись, спустив курка. Граф звалився на долівку. Прости мені, милосердний Господи, сей гріх мій невільний! Я не бажав його смерти: був він уже в мене в руках, і я пустив його. Сам сатана спрямував мою руку, і я став невільним убійником! Хоч я й уславився був у цілому краю, як розбійник, але це була перша й остання жертва моїх рук. Та це не виправдує мене, — я таки був розбійник, бо сягав на чуже добро.

Селяни, знаючи мене особисто та мою розбишацьку славу, — а з нею лучилися чутки, нібито я ворожбит, — не хотіли мене вязати. Але я кинув пистоля в голову жидові-зрадникові та в супроводі селян пішов на панський двір. На дворі вже мене звязали з наказу графині й замкнули в знайомому вже льоху. Але не дали вже мені ні хліба, ні води, і панна Маґдалена вже не присилала, як колись, ні білого хліба, ні чого іншого. І вона, —

так думав я тоді, — і вона, моя єдина, моя добра, і вона покинула мене!

Три доби пролежав я звязаний у льоху; кажу, три доби, бо тричі показувалося денне світло зверху через продуховину. Не давали мені ні хліба, ні води, та й не треба було мені нічого: годувало мене моє горе сердечне, напували мене сльози, а мучила й мордувала совість. Я відчув разом усі свої злочинства: був я хижак, грабіжник, нарешті — убійник! Моє горе за ту безконечну тридобову ніч було незмірне! Усі мої злочини ввижалися мені такі живі, такі страшні й виразні, що я закривав очі руками. Іноді, та й то ненадовго, картина змінялася, й мені ввижалося моє дитинство: пустка, ніч у полі, виття вовків, лановий, пан Кошулька, моя благородна панна Маґдалена, а за нею, наче Божий янгол ясний, прекрасна, непорочна Марися... »Боже мій, Боже мій! Вскую мя єси оставив!« Змінялася картина, і я бачив ворога, що згубив мене; навкруги все палало вогнем, і я скаженів, кричав, плакав та гриз муровану підлогу в льоху.

Муки мої були страшні, бо молитви й усякі інші добрі думки покинули мене на поталу лютим демонам. Напади шалу повторювалися щогодини.

Але якось я опритомнів і почув спрагу, підліз до дверей (ходити я не міг, бо руки й ноги були в мене звязані) і став кричати, просячи води. Ніхто не озивався, а спрага мучила мене. Я шарпнувся, — й мотузки на руках подалися, я вдруге, — почув, як більше попустили. Сяк-так визволив я руки, а потім і ноги, походив напомацьки по своїй тюрмі, й мені наче полегшало. Підхожу до продуховини, дивлюся — світу не видко, мабуть ніч. Тепер усі сплять, чи невжеж і вартові мої заснули? Підхожу до дверей, стукаю, кличу, — ніхто не озивається. Прислухаюся за хвилину: на дворі легенький гомін, голоси людські — мабуть мене почули. Знов гукаю — ніхто

не озивається, а гомін на дворі все більшає та більшає. Оглядаюсь, через продуховину пробивається до льоху червоне світло й чую голоси: »Пожежа! Пожежа!« Тут я втратив усяку надію випросити води: хто тепер мене почує? А спрага більш та більш стала мучити мене; я спробував лизати вогкі стіни моєї тюрми, але мені не полегшало. Я знав, що в льоху є вино, але воно за другими залізними дверима. З муки я вив, як звір; мені уявлялась голодна смерть з усіма своїми страхіттями. Слухаю, — двері відчиняють і кличуть мене на імя; я кинувся до дверей, двері відчинилися, і я побачив на порозі своїх товаришів! Перше слово моє було: води! Принесли мені води, я напився, оглядаюся навкруги і, страшно вимовити, що я побачив. На дворі при світлі пожежі товариші мої ріжуть, бють і живих у вогонь кидають нещасних гостей графині. Ой, краще на світ не родитися, ніж бути свідком і причиною такого страхіття!

Поки держали мене в льоху, селяни дали знати моїм товаришам про те, що сталося, і вони злетілися на рятунок. Страшний був той рятунок!

До графині на похорон сина зібралася сила гостей із жінками, з дітьми, — та не судив йому Господь у землі лежати: грішне тіло його згоріло на пишному катафалку. Все було вже готове до похорону, вже ксьондзи почали співати, як налетіли мої розбійники — немов ті шуляки, запалили розкішний палац, і почалося мордування. Над немовлятками навіть не змилосердилися — варвари!

А селяни збіглися до двору, немов на якесь видовище втішне; ніхто й пальцем не ворухне, — тілько реготалися, дивлячись, як розбійники з другого поверху кидали гладкого пана або паню. Безсердечні, жорстокі люди!

А проте панну Маґдалену селяни врятували за її доброту янгольську й за те, що вона по не-

ділях ходила до нашої церкви. Врятували й Марисю мою безталанну, бо вона не була панянкою.

Я шукав їх на селі, ще раз хотів подивитись на них бідолашних, та селяни не показали мені їх притулку, — боялися, щоб я мимохіть не вбив злочинницю Марисю. Бідні! Вони не йняли віри, що я щирим серцем простив її. Так і не довелося мені їх тоді побачити.

При світлі пожежі товариші затягли мене з собою до тієї корчми, де я вперше зустрівся з розбійниками й де заподіяв душогубство. Товариші напилися вина, запалили корчму, а жида-зрадника живого кинули до вогню... Пішли ми ночувати в діброву.

Надиво собі я не помітив у розбійників жадної здобичі: виходить, що все те було зроблено, щоб тільки мене визволити. Бідна моя воле! Душогубством та вогнем тебе куплено!

Я не брав жадної участи в справах злочинного братства: я трохи не ввесь час слабував, і скоро колишня недуга моя знову до мене вернулася. Сталося це недалеко від мого рідного села, тимто я й прохав своїх товаришів перенести мене в село й покласти у титаревій хатині, що в саду, а там уже, що Бог дасть! Довго вони не хотіли моєї волі вволити, боялися, що поліція нападе на слід, але я запевнив їх, що мені тут безпечно: я знав, що титар не видасть мене, а коли б і видав, то ні суду, ні кари я не боявся, бо й без того карався я щоднини. Мені геть остогидло розбійниче життя, до звірячого подібне.

Вночі перенесли мене товариші до титаревої хати, поклали в ній та дали знати господареві, що в нього є гість недужий. Вранці прийшов до мене сам титар, приніс мені води, хліба й пареного молока з шавлією; ласкаво розпитав, що в мене болить, напоїв мене гарячим молоком, потім приніс постіль, а ввечорі привів знахаря. Прекрасне, благородне знахареве обличчя з бі-

лою широкою бородою, викликало довіря, а проте ліки його мені не помагали. Титар і знахар просижували зо мною цілими днями, але з жінок нікого я не бачив у себе в хаті: мабуть, розсудливий титар не говорив про мене своїй жінці, бо не вірив у жіночу здержливість. Мені все гіршало та гіршало, так що я прохав покликати до мене священика.

Вночі привели до мене священика, і я пізнав того самого отця Никифора, що колись обіцяв вивести мене в люди. Старий був уже сивий, але ще бадьорий. Здивувався він, коли я йому нагадав про того бідолашного Кирила-сироту, що його він колись давно взяв був у вбогої вдови Дорошихи.

Після сповіді й прийняття Святих Таїн я відчув, що мені краще стає. Свята, велика річ — релігія для людини, особливо для такого грішника, як я!

День за день мені кращало. Добрий мій титар хоч як пильнував, щоб не довідалися, що я перебуваю в його хаті, одначе таємниця стала явною.

Пізно ввечорі сидів я під вікном і слухав, як співає соловей у садку, і дихав пахощами цвіту вишень та черешень. Здалося мені, що за дверима щось чорне мигонуло: придивляюся пильніше, — людська постать тихо підходить до хати; ще ближче, бачу — жінка в чорній одежі, тілько не в селянській, підходить до самого вікна, і кого ж я пізнав? Мою єдину, незабутню Маґдалену! Вона тихесенько ввійшла до хати. Ми припали одне до одного, поцілувались і довго держалися за руки, не говорячи ні слова. Потім, як сестра, як найніжніша коханка, вона обняла мене своїми руками й гірко-прегірко заридала. Недовго протяглося наше побачення, бо я був іще слабий: вона це зрозуміла й хутко попрощалася зо мною, обі-

цяючи відвідати мене другого дня. Задля моєї Марисі зосталася вона жити з нею на селі, бо Марися, як кріпачка, не могла йти з нею до манастиря. Випадково довідалася вона, що я перебуваю в титаря: вона шукала для себе кватиру на селі; диякониха порадила їй титареву хату, як найбільш захисне пристановище. Вдень прийшла вона подивитись на ту хату; господарі були в полі на роботі, а то б вони не пустили її до саду. Я тоді саме спав, як вона приходила в хатину. Вона побачила мене, коли я спав, пізнала й не збудила мене, а прийшла ввечорі. Побачення наші й далі відбувалися щодня, коли господарі були в полі на роботі. Боже мій! Про що тільки ми з нею не говорили! Які високі, які благородні думки-чуття вона повіряла мені! Вона оповіла мені, що, діставши мого листа, в якому я просив побачення, все літо й осінь щовечора приходила до цієї самої хатини, щоб побачитися зо мною, і часом дожидала мене до самого світу. Які чисті християнські заходи обдумувала вона тоді, щоб повернути мене на добру стежку. Ми сповідалися одне одному, говорили про все, що було нам близьке, сердечне, але про Марисю не промовили ані єдиного слова. Вона неначе боялася згадати мені про Марисю, а я боявся почути її імя з непорочних уст панни Маґдалени.

Тимчасом моя безталанна Марися щоразу приходила з панною Маґдаленою й сиділа в садку, не насмілюючись зайти до мене в хату. Раз якось набрався я духу й спитався:

— А що моя бідолашна Марися, чи жива вона?

— Жива, та не скажу, що здорова, — відповіла панна Маґдалена.

— А що ж із нею? — спитав я з острахом.

— Вона нездужає, у неї серцева недуга.

— Можна мені з нею побачитися? Приведіть її до мене, нехай я хоч гляну на неї.

Панна Маґдалена вийшла з хати і за хвилину вернулась, ведучи за собою Марисю. Я не пізнав її, так вона змінилася: бліда, худорлява, з якимсь гарячковим блиском в очах. Довго вона стояла, мов скамяніла, нарешті ледве чутно промовила:

— Прости, прости мені! — і ридаючи впала мені до ніг.

Я був надто зворушений і не міг промовити й слова до неї. Побачення наше без розмови швидко скінчилося, панна Маґдалена вивела її з хати ледве живу... Я не зважився спинити їх.

Панна Маґдалена мала надо мною безмежну моральну владу: я корився їй, наче мала дитина матері.

Марися разом із панною Маґдаленою щодня відвідувала мене, й якось розповіла мені свою сумну історію від того дня, як я поїхав до Одеси продавати пшеницю.

Не переказуватиму тобі, друже мій, тої тяжкої повісти! Вона невимовно гидка, та, на лихо, надто звичайна на нашій бідній батьківщині!

Безталанна Марися стала матірю й у злиднях ростила свого бідолашного сина. Покійна графиня не хотіла дати жадної допомоги злиденній матері свого внука, боячись фальшивого сорому! Бідні ви, дрібнодухі графині!

Щодень мені кращало. Ми стали на тому, що як тілько зможу ходити, піду не в далекий глухий манастир, як раніше я гадав, а в Житомір до ґубернатора, признаюся в усіх своїх злочинах і покладуся на Божу ласку та на людську правду. Так я й учинив.

Вночі попрощався з моїм тихим та гостинним господарем і вийшов із села так, що ніхто мене й не бачив.

В лісі на березі Случі чекала мене панна Маґдалена з Марисею. Ми ще вдень так умовилися.

Перед світанком вони провели мене на житомирський шлях, і ми розлучилися навіки.

А цілуючися востаннє, панна Маґдалена поблагословила мене оцією от святою книгою...

Старий показав мені на Біблію, що я вже згадував. Далі він сказав:

— Свята, божественна книга! Вона в мене єдине пристановище, покров мій і надія.

Старий задумався, заплакав і крізь сльози сказав, наче сам до себе:

— Це єдина річ, що заціліла від пожежі.

Помовчавши з хвилину, старий озвався:

— Друже мій, коли приведе тебе Господь у наш край, навідайся ти в наше убоге село на березі Случі: якщо вони ще живі, поцілуй їх за мене, а коли померли, так одправ панахиду за їх мученицькі душі.

Я прийшов у Житомір, пішов до ґубернатора, щиросердно розповів йому своє страшне життя... Мене взяли до арешту.

Судили мене, як убійника, й осудили милостиво та чоловіколюбно.

От тобі й уся моя грішна повість, мій друже й любий земляче!

А про решту нехай тобі до кінця розкажуть мої кайдани та моя передчасна сивина!

1845 р. Київ*).

---

*) Дата ця фіктивна. Оповідання написане в 1853 році в Новопетровському форті. **Ред.**

ПРИМІТКИ.

І. До повісти »Художник«.

СТОР. 9. Торвальдсен (1770—1844) — данський різьбяр, класик, славний монументами, м. інш. Ю. Понятовському й Коперникові в Варшаві; про його життя й творчість Ш. багато міг чути від своїх старших товаришів із Академії — різьбярів, що знали його особисто, як і Жуковський та Брюлов, бо відвідували його робітню в Римі (див. також стор. 54). — »Молов... охру і мінію« Ш. у своїх учителів-малярів у Лисянці й Хлипнівці, а потім у Ширяєва в Петербурзі. — Ван-Остаде А. (1610—1685), Берґгем (1620—1683) і Тенєр (тут молодший, автор »Казарми«, яку Ш. збирався виритувати, — 1610—1690) — мистці флямандської школи. Про Тенєра див. іще на стор. 23, а також у »Журналі« (т. X.) під 26. VI. 1858. — Твори флямандців Рубенса (1577—1640), основника натураліст. школи та Ван-Дейка (1599—1648), як і всіх згаданих вище мистців, Ш. знав добре з петерб. ґалєрій образів, про які згадує далі. — Вазарі Джорджіо (1512—1574) — маляр і архітект, автор популярної праці »Життя знаменитих малярів, різьбярів та архітектів« (італійських) 1550 р., яку Ш. дуже добре знав і цінив (пор. іще стор. 108 та згадку в »Журналі« під 26. VI. 1858). — Неґ-тивне відношення до »політики намісників св. Петра« Ш. виробив на підставі книги А. Ранке: »Римські папи, їх церква та держава«, що вийшла 1842 р. в рос. перекладі. — Юлій II (в тексті »К. Ст.« Леон II — або помилка друку, або помилка памяті у Ш.) і Лев X (перший — 1503—1513, другий — 1513—1521) були великими меценатами мистецтва. — »Науку Віклєфа й Гуса«, діячів анґлійської та чеської реформації, Ш. називає »єретичною« з погляду католицького; сам поет ставився до обох позитивно, як і до Лютера, якого тут помилково називає домініканцем: Л. був августинським ченцем. Пор. поему »Єретик« (т. III). — Корреджіо (1494—1534) й Доменіко Цампієрі (1581—1641) — видатні італійські малярі. Останнього Ш. особливо цінив (пор. стор. 57, а також у т. X в »Журналі« під 2. X. 1857 та в »Варнаку«, ст. 235 цього тому); часом називає його просто Доменікіно, змен-

шеним імям, як його прозивали ще сучасники. — Філантропія... засоби захистити: Ш. має на увазі поміч молодим мистцям, що була широко розвинута тоді в Петербурзі. Сам Ш. був стипендистом »Общества поощренія художниковъ«. — **СТОР. 10.** Погляд на мистців, як на »втілених янголів«, на »представників живої чесноти« був властивий усім романтикам. На мистецтво пластичне, як і на поезію, вони дивилися, як на прояв Вищої Сили, а на діяльність мистців, як на служення Їй. Тому Ш. і прикладає до них епітет янгол (янголи служать Богові). — »Літні ночі... на островах . на академічній набережній«. В Петербурзі літні ночі у травні та в червні ясніші за місячні. На островах між рукавами Неви — Василіївському, Крестовському, Аптекарському, Камяному побудовані цілі великі дільниці Петербурґа, в них багато парків та садів. Академія мистецтв, де вчився Ш., стоїть над самою Невою проти тих будинків, які згадує далі Ш., й які стоять на анґлійській набережній, що протилежна Академічній. — Румянцевськ. музей (тепер у Москві) заснував канцлєр Микола Румянцев (1754—1826). До 1861 р. музей був у Петербурзі. — Троїцький міст сполучує т. зв. »Петербурзьку сторону« з центром міста. »Виборська сторона« теж дільниця Петербурґа. — Щедрін Сильвестер (1791—1830) — талановитий рос. пейзажист. Помер у Неаполі. — **СТОР. 11.** Літній сад — найбільший у Петербурзі; алеї його оздоблені статуями — копіями античних і пізніших різьбярів, переважно італійських, серед них є й барокові в претенсійних позах (пор. стор. 15). — Михайлівський замок збудував собі цар Павло І. — Мойка впадає в Неву коло Літнього саду. — **СТОР. 11—14.** Хлопець літ 14 чи 15 — це Шевченко, якого зустрів у Літньому саду І. М. Сошенко (1807—1876), мистець-маляр, що від його імені й веде автор оповідання. Шевченко фактично тоді (1836) мав уже 22 роки. Так само Ш. оповідає про цю зустріч і в своїй автобіоґрафії (див. у т. VI); Сошенко — трохи інакше: зустріч відбулася ніби в його хаті (див. М. Чалий: »Жизнь и произведенія Т. Ш.« К. 1882). Можливо, що Сошенко пізнав спочатку Ш-ка, як земляка, а побачивши його в Літньому саду, пізнав його мистецький талант. — Ширяєв — цеховий маляр, якому дідич Енґельгардт законтрактував Ш-ка (див. автобіоґрафію, де Ш. дуже гостро характеризує свого »хазяїна«). Ш. жив у нього разом із Хв. Ткаченком, що теж пізніше скінчив Академію. Дальше оповідання передає хід назагал дійсних подій із життя Ш-ка (до стор. 53), але Ш. свобідно комбінує факти й думки і приписує Сошенкові

дещо таке, що пережив сам. Роля Сошенка в визволенні Ш-ка була така, як її далі описано. — »Нещаслива вдача швидко сходитись із людиною« — це приписана С-кові прикмета вдачі самого автора. Таксамо це сам Ш-ко мав »щасливе обличчя« — всі спомини це стверджують (пор. на стор. 14: його »не можна було не полюбити«). — **СТОР. 15.** Веляскез Дієґо (1599—1660) — один із найбільших портретистів світа. Був божком учителя Ш-ка Брюлова. Галєрія Строґанова — основана гр. Сергієм Строґановим (1707—1756), одна з найкращих приватних колєкцій у Петербурзі. — Геракліт і Пракліт. Особи історичної з імям Пракліт не знаємо. Немає сумніву, що тут мова про т зв. »подвійну герму« — дві голови, а одно погруддя; так зображували двох античних філософів Геракліта, що був песимістом, і Демокрита, що був оптимістом. Походження таких образів звязується не з античною традицією, а з середньовічною схоластичною школою, з якої вийшла леґенда про двох мудреців, що ходять разом по світу: один плаче над людськими блудами, а другий сміється над людською глупотою. Ця мандрівна леґенда відбилася й у плястичному мистецтві. В Мілянській „Brera" є образи пензля Браманте (XV в.), на яких змальовані обидва мудреці. В усіх академіях мистецтв, починаючи від XVI в., учням, коли вони вже навчилися рисувати обличчя, давали завдання намалювати одне, що сміється, а друге, що плаче. Тоді й малювали вони, за традицією, цих двох леґендарних мудреців, часами дуже карикатурно. Можливо, що й у Петерб. Академії в т. зв. ґіпсовому класі зберігалися такі типові »герми« — різьба на цю саму тему. Чи були такі »герми« в Літньому саді, не змогли ми ствердити. В пізніших переказах імена обох мудреців немилосердно плутали; отже не можна ствердити, щоб це була помилка Ш-ка. — Монферран Авґуст (1786—1858) — будівничий одного з найвеличніших храмів у Петербурзі, Ісакіївського Собору. — **СТОР. 16.** Пані Юрґенс, яку тут і далі згадує Ш., мала реставрацію в Петербурзі, до якої учащали мистці. — »Останній день Помпеї« — найславніший із образів К. Брюлова, за який його Петерб. Академія увінчала лаврами йміртами, а Фльорентинська вибрала професором. Ніодин мистець у світі не мав таких тріюмфів, які спіткали Брюлова за цю річ. Італійські й німецькі критики й мистці уважали її за архитвір. — Сошенко казав Ш-і »читати вголос«. Маємо цікаве свідоцтво І. К. Зайцева (»Русск. Стар.«, II, 1887), що, буваючи у Ширяєва, він бачив двох хлопців, що стоячи в дверях прислухалися, коли у господарів читали вголос поезії Жуковського й Пушкіна. »Суворий

і скупий« Ширяєв мав книжки у своїй бібліотеці, які (може потайки) читав, мабуть, Ш-ко (пор. стор. 19). — Дікенс Чарльз (1812-1870) — анґл. письменник. — »Шоста лінія« — лінії це на Василіївськ. острові поперечні вулиці, їх більше 20; вздовж острова паралєльно до Неви йдуть 3 »проспекти«: Великий, Середній і Малий. — Маска натурниці... Фортунати оздоблювала пізніше хату Ш-а, про що він згадує в повісті »Прогулянка«. — Трахтир — первісно назва заїздів на »тракті«, себто великому шляху; пізніше в Росії називали так і реставрації в містах. — В »Берліні« збіралася мистецька богема. — Пімєнов (1812—1864) — видатний рос. різьбяр; професор Академії, гульвіса й богеміст. — Венеціанов Олексій (1779—1845), грек, родом із Ніжина з України; в історії малярства займає дуже почесне місце; був учнем славного укр. маляра Боровиківського. Брав сюжети з селянського життя. Учнями його були Міхайлов і Тиранов (про них див. далі). Від 1830 р. був придворним малярем. Гуманна й шляхетна людина (пор. стор. 18, ряд. 4 і далі). Описана далі роля Венеціанова у визволенні Ш-а з неволі відповідає правді. — Геркулес Фарнезький — антична статуя з ґалєрії Фарнезе в Неаполі; в »К. Ст.« — »фарнейський«, може помилка самого Ш-ка. — Служинський Франц (ум. 1824) — знаний ґравер, особистий знайомий Ш-а (шукай у покажчиках імен, т. X та XI), мав ґраверську школу. Для Ш-а виконував якусь роботу, — можливо, що друкував його офорти для »Живоп. України«. — Лосенко Антін (1735—1773) — видатний український мистець-маляр; був ректором Петерб. Академії Мистецв. — **СТОР. 18.** Кавос Альберт (1800—1863) — архітект, спеціяльно будував театри. Перебудував Великий театр у 1836 р. Це важлива дата: на її підставі можна ствердити, коли Сошенко пізнав Ш-ка; як бачимо далі, Шевченко тоді працював при розмальовуванні театральної стелі. Тут маємо теж і дуже цікавий факт: за автора пляфонів у Велик. театрі уважали самого Кавоса (Сошенко вихваляє їх, як »рисунки... власної композиції« Ширяєва), але Ш. свідчить, що ці рисунки були його роботи (пор. стор. 25): він їх виконав за вказівками Кавоса. Ширяєв, як майстер, що взяв виконання роботи на себе, про це не оповідав нікому, а навіть приймав похвали, як виконавець (нпр. від Сошенка). Тому він і не хотів втратити талановитого учня (пор. стор. 36 і 51). — **СТОР. 19.** — Одран — французький ґравер XVII в., Вольпато (1738—1803) — італійський. — »Подорож Анахарсіса Молодшого« — твір аббата Бартелємі (1788), в якому яскраво й популярно представлене, в формі

опису подорожі молодого скитського мудреця, родинне й громадське життя старожитніх греків. — Т а л і о н і Марія (1804—1884) — одна з найвидатніших танцюристок XIX в. В Петербурзі виступала в балєті в 1837—1842 рр. з надзвичайним успіхом. Грибоєдов і Пушкін писали про неї вірші. Пані носили капелюхи фасону Таліоні; називали вальси її імям і т. ін. **СТОР. 20.** Princesse Trabucone[1]): Таліоні вийшла заміж за графа Вуалена, отже була comptesse (графиня), а не princesse (княгиня). Trabucone — в Еспанії звали контрабандистів-циганів (від трабуко — мушкета з широким розтрубом). — Г і т а н а, по-еспанськ. ц и г а н к а. — К а ч у ч а — танець еспанських циганів. — »Свѣжо преданіе, а вѣрится съ трудом« — переказують про недавню подію, а повірити тяжко; це речення з комедії Ґрібоєдова »Горе отъ ума« зробилося в Росії прислівям. — Г у б е р Едвард (1814—1847) інженер шляхів (»путей сообщенія«), рос. поет, німець з походження. Його переклад »Фавста« Ґете (СПБ. 1838) Ш. цитував навіть з памяті (пор. у »Журналі« кілька згадок Ш-а про нього — див. покажчик імен в т. X) — М і к е л ь А н д ж е л ь о Б у о н а р о т т і — ґеніяльний італійський маляр, архітект і поет (1475—1564). — **СТОР. 22.** — »Х т о т а к и й й о г о п а н ?« — паном Шевченка був Енґельгардт, про якого далі буде ще мова в повісті. Про нього докладніше в т. VI (примітки до Автобіоґрафії). — В одній із постатей в образі »О с т а н н. д е н ь П о м п е ї« Б р ю л о в дійсно дав с в і й п о р т р е т. — **СТОР. 23.** В. А. Ж у к о в с ь к и й і гр. М. Ю. В є л ь г о р с ь к и й (меценат мистецтва, аматор-музика) разом із Брюловим та Венеціановим багато зробили для визволення з неволі Ш-а. Сцена, де Жуковський з а п л а к а в, дивлячись на образ »Розпяття«, очевидно правдива, бо відомо, що сентиментальний Ж. дійсно плакав над образами Брюлова. Про Жуковського й Вєльгорського див. пр. до Автобіоґрафії (т. VI). — **СТОР. 24.** Брюлов справді захоплювався Т е н є р о м, але тяжко зрозуміти, чому: був класиком і учням своїм не дозоляв відступати від класичних взірців, а Тенєр — реаліст. — О с т а н н я с ц е н а з »Ф а в с т а« — побачення Фавста з Марґаритою у вязниці. — Г у б е р . . . п р о ч и т а в н о в о н а р о д ж е н у »Т е р п с и х о р у« (очевидно, свою нову поезію на честь М. Таліоні) — поезії такої в збірці творів Губера (СПБ. 1860) нема. — М а к а р о н и, с т у ф а т о, л я к р і м а к р і с т і — італійські страви й вина були в моді в мистецьких гуртках Петербурґа, бо всі ліпші рос. мистці їздили до Італії продовжувати науку, серед них і Брюлов.

[1]) В тексті »К. Ст.« — Trabukon.

Стуфато — зрази, начинені морквою. Лякріма крісті (Христова сльоза) — неаполітанське вино. — Нестор — це імя Кукольника, російського повістяра і драматурґа, епіґона класичного напрямку. К. походив із Закарпаття. — Міша — славний російський композитор Михайло Глинка, автор опер »Руслан і Людмила« та »Жизнь за царя«; останню вперше виставили на сцені 1836 р. після перебудування й обновлення Великого театру, в чому, як маляр, брав участь і Шевченко (див. стор. 25 та вище примітку до стор. 18.). Брюлов, Глинка та Кукольник — маляр, композитор і поет — типові »героїчні« романтики, мали дуже зближені погляди на мистецтво. Покоління молодих мистців, що розвивалося під їх (особливо Брюлова) впливом, поводилося ексцентрично: любило ефектовні фрази про високі завдання та святість мистецтва, носило довге волосся, одягалося в ексцентричні костюми, любило пити й гуляти. — Пяненко — жартовливе прізвище учня Брюлова Я. Ф. Яненка, що був лихим малярем, але в богемному ґурті романтичної »трійці« був найбільшим гульвісою й пияком. — Несторова »біржа« — це сходини літераторів, мистців, видавців і т. інш., що відбувалися у Кукольника щосереди. Там мистці приймали замовлення, редактори анґажували співробітників, видавці купували твори тощо, а найбільше пили й гуляли. Мартос, що поміг Шевченкові видати »Кобзаря« 1840 р., писав у споминах: »Пригадую ці славні, незабутні орґії, на які іноді попадав і Тарас... Весело, не висловиш, як весело, тоді жилося!... Та й які особи приймали участь у них, які імена!«... Шевченко пізнав там багато осіб із літературного світу. Не менш веселі сходини бували й у Є. Гребінки. Петербурзьке оточення Шевченка докладно описане О. Дорошкевичем у його »Етюдах із Шевченкознавства«, Х. 1930 (стор. 54—100). — **СТОР. 25.** „Da capo“ — по-італійському »від початку«, »наново«. — **СТОР. 26.** — Андрій Іванович — це Григорович, брат Василя Івановича, про якого буде далі. — **СТОР. 27.** Натурник Тарас — постать теж »історична«: кілька поколінь мистців у Петербурзькій Академії його змальовували. Живим Антиноєм називає його Ш-ко за красу; Антиной, хлопець надзвичайної вроди, був улюбленцем римського цісаря Адріяна, задля якого відібрав собі життя. Зберіглися численні статуї — портрети Антиноя роботи видатних старожитніх різьбярів. — Марк Аврелій (161 до 180) — римський цісар. — Канова Антоній (1757 до 1822) — видатний італійський різьбяр; життьова карієра його нагадує карієру Ш-ка: теж був послугачем на кухні; виліпивши по-мистецькому льва з масла, звернув тим увагу на

свій талант. Відродив в Італії різьбярство. — Ґерсеванов — російський ґенерал, літератор-дилєтант; писав про військову техніку, аґрономію, економіку, літературу і про твори мистецтва; про останні у своїх »Подорожніх вражіннях« з Італії (»Отечеств. Записки« 1845—1846 рр.). — Бельведерський торс — торс Аполлона з ґалєрії Бельведере в Ватикані; торс — верхня частина тіла від голови до пояса. Тяжко зясувати тут плутанину, що виникла далі: Ш-ко говорить далі так про іншу різьбу — »Геркулеса на спочинку« (очевидно, т. зв. Фарнезького), що виходить, ніби це дві однакові статуї; слова »уламок« ужито іронічно. — Ґерманік (15 до Р. Х. — 19 після Р. Х.) — римський вождь, батько Аґрипіни, матері цісаря Нерона. — Фавн, що танцює — славна антична статуя з музею в Неаполі; Фавн — польовий божок латинів. — **СТОР. 28.** В уступі про »червону декорацію«, що »залишилась памятною до могили«, Ш-ко обєднує в одно Сошенка, себе і вигаданого героя повісти, що вмре у шпиталі божевільних, але з цих слів легко виділити момент автобіоґрафічний — глибоку пошану й любов автора до свого вчителя К. Брюлова. — »Свиня в торжковських патинках« — Енґельгардт. У місті Торжок тверської губ. виробляли сапянці, дуже ориґінально орнаментовані. — **СТОР. 29.** Одаліска — невільниця в турецькому гаремі. Владіславлєв Володимир (ум. 1856 р.) — літератор-видавець; видав альманах »Утреняя Заря«; — Делі — прізвище власника реставрації-каварні. — »Що, коли я не витримаю тортур« — цими словами автор підкреслює, як глибоко Сошенко переживав його драму. Сам Сошенко згадував про це так: »Мене до глибини душі зворушила гірка доля юнака, та помогти йому я не був у стані. Та й чим міг помогти його горю я, бідний працьовник-маляр, що працював задля шматка хліба насущного, без звязків, без протекції, без грошей. А врятувати талановитого юнака треба було за всяку ціну (»Основа», 1862, кн. 5. — Чалого М. »Нові матеріяли«...). Пор. з цим на стор. 17 те місце, де Сошенко говорить про своє »сумне відкриття« (що Ш-ко — кріпак). — Читав Андрія Савояра. Савояр — той, хто походить із Савої (провінція у Франції). Тут мова про трактат з естетики Yves Marie (1675—1764), філософа-єзуїта, знаного під прізвищем Le père André (Essais sur le beau) Озєров Владіслав (1769—1816) — російський драматурґ. **СТОР. 31.** — Композицію (Едип, Антигона, Полінік), про яку згадує Ш-ко, виконав сам Брюлов. Образ його має назву »Каяття Полініка«. — Рафаель Санціо (1483—1520) — знаменитий маляр, італієць (див. про нього далі). —

Пуссен Микола (1594—1665) — франц. маляр-класик. У петербурзьких музеях теж були його твори. — »Історія стародавньої Греції« — тут Ш-ко має на увазі монументальний твір Джона Ґілліса, анґл. історика, що жив у XVIII в., що його згадує на стор. 57. — **СТОР. 32.** »Я знову звернусь до анґлійського клубу« — Венеціанов, як придворний маляр, міг в анґлійському клубі, до якого належала російська аристократія, знайти поміч впливових людей. — **СТОР 33.** Ап. Мокрицький (1811—1871) — українець, маляр-портретист, теж учень Брюлова; пізніше був професором московської мистецької школи. Шевченко в »Журналі« згадує, як двічі його відвідав у Москві 1858 р., і називає його »старим приятелем«. Мокрицького теж дуже любив Брюлов. — Ліпін — товариш Ш-ка з Академії. — Барон Клодт фон-Юґенсбурґ Петро (1805—1867) — різьбяр, член Академії Мистецтв, пізніше знайомий Ш-ка; був автором багатьох памятників, серед них — св. Володимирові в Києві і російському байкареві І. А. Крилову в Петербурзі. Обидва ці памятники не подобалися Шевченкові (див. т. III. Творів вид. ВУАН, стор. 744 та в т. X. нашого вид. в »Журналі« під 30. IV. 1858 р.). — Зауервейд Олексій (1783—1849) — баталіст, придворний маляр Миколи І, учитель синів його — царя Олександра II та вел. кн. Константина. — Басін Петро — рос. маляр (1793 до 1877). — »Літейний двір« — двір, де була робітня, в якій відливали з бронзу й з ґіпсу праці професорів і учнів академії, скульпторів. — Давіцетті — власник крамниці, де продавали малярське приладдя й образи та репродукції. — **СТОР. 34.** »Помешкання для пансіонерів« — мова про пансіонерів (стипендистів) Т-ва допомоги мистцям, що давало й Ш-ві стипендію. — Фішер фон Вальдгейм Григорій Ів. (1771—1853) — природознавець. — Григорович Василь (1786—1865)—секретар і проф. теорії мистецтв в Академії. Відограв велику ролю в визволенні Ш-ка з кріпацтва. Шевченко присвятив йому »Гайдамаки« (див. т. II та в т. XI лист до нього Ш-а). — Головня — постать невигадана. — Плюшкін — тип скнари в повісті Гоголя »Мертвыя Души«. — **СТОР. 35.** Кікін Петро (народ. 1775 р.) — ґенерал, пізніше статс-секретар царя Олександра І. Ініціятор будови зруйнованого недавно храма Христа Спасителя в Москві. Як голова й фундатор Т-ва допомоги мистцям робив для них дуже багато. Був це щирий, отвертий і шляхетний чоловік. — »Повішеного Аполлоном Мідаса...«. Очевидно треба читати Марсіаса, а не Мідаса. Це або зле прочитали автоґраф, або Ш. помилився щодо імені. Атена винайшла флейту, та побачивши, що вона

псує вираз обличчя, коли на ній грати, покинула її. Марсіас знайшов її й викликав на змагання Аполлона. Аполлон, граючи на кіфарі, переміг і, повісивши на сосні Марсіяса, здер з нього шкуру. — **СТОР. 36.** »Ф р и з о в а   ш и н е л я« — плащ із фризи (frise, франц.) — вовняної матерії; ба я — грубе сукно. — К а р л о В е л и к и й л ю б и в в і д в і д у в а т и м о т о р н у Ю р ґ е н с — проф. Никитенко в своїх »Записках« пише: »Обідав сьогодні (8. V. 1841 р.) в прекрасному трахтирі мадам Юрґенс. Брюлов їв з апетитом борщ і мясо, які, як на мене, могли відбити всяку охоту обідати«. Згадує про цю реставрацію й мальовничо описує богемну мистецьку братію, що там бувала, російський письменник, знайомий Шевченка, Д. Григорович (в повісті »Неудавшаяся жизнь«). — **СТОР. 38.** Д ю м е і С е н - Ж о р ж — реставрації в Петербурзі, де бувало аристократичне товариство; Д ю м е згадує й Жуковський у своїм деннику. — П е т р о в с ь к и й М. С. (1814—1842) — приятель і товариш Ш-ка, один із найулюбленіших учнів Брюлова; за образ »А г а р ь і з І з м а ї л о м у п у с т е л і« Академія вислала його до Риму. Шевченко з симпатією згадує про нього в »Журналі«; матері його Ш-ко присвятив свою »Тополю«. Товариш Ш-ка й Петровського Пономарьов оповідав, як вони вдвох із Ш-ком здобули потрібного Петровському, як модель для картини, гуся, укравши його у помішника поліцеймейстера Соколова, а потім, зварили його в самоварі й зїли, бо голодували. Спочатку проїли того карбованця, що Петровський ховав, щоб купити гуся для картини, а потім пізніше мусіли йти на полювання. — Ф о-ґ т — склад вин у Петербурзі. — »Д ж а к с о н« — міцний анґлійський трунок, назва від фірми. — »М е д о к« — ґатунок французького червоного вина. — Ч е т в е р т а к — 25 копійок. — **СТОР. 39.** Р а й о н о в о г о   л і к а р я — в російськім тексті »частнаго лѣкаря«, що досі перекладали »приватного лікаря«. Російське ч а с т н ы й — тут значить д і л ь н и ц е в и й, р а й о н о в и й (пор. ч а с т н ы й приставъ — комісар дільниці, району). — П е т е р б у р з ь к а   с т о р о н а — велика, пізніше забудована, дільниця в Петербурзі, яку лучить з Василіївськ. Островом Т у ч к о в   м о с т. — **СТОР. 40.** »Коло величезного сфінкса...« — коло Академії над Невою стояли два величезні сфінкси, привезені в 1834 р. з Теб (див. фотоґрафію на стор. 47). — **СТОР. 42.** Г а л ь б е р ґ (Самуїл), якого хоче тут відвідати Брюлов, — це талановитий скульптор; умер на сухоти в 1839 р.; Ш-ко, вертаючись із заслання, хотів оглянути в Симбірську памятник Карамзіну, виконаний за проєктом Гальберґа його товаришами вже по смерті автора (Ставассером, Рамазановим, А. Івановим). —

»Зробив я візиту Жуковському« — це ніби Сошенко; фактично Шевченко згадує тут про одну із своїх візит. В »Журналі« він пише: »В 1839 р. Жуковський, повернувшись із Німеччини з величезним портфелем, начиненим творами Корнеліюса й Гесса..., запропонував (Шевченкові й Штернберґові) зайти до нього полюбуватися й повчитися у великих німецьких учителів«. Для зрозуміння всього, що тут на стор. 43 повісти Ш-ко оповідає про цю візиту, читачеві треба порівняти запис у »Журналі« під 10. VII. 1857 р. — Корнеліюс Петро — мюнхенський маляр класик (1783—1867). — Гесс Петро (1792—1871) — мюнхенський маляр, теж класик (у Шевченка — Гессе; і тут, і в »Журналі«, це помилка памяті)[1]). — »Сухі контури« (в »Журналі« »краса без життя«) — це цікаві дані, що свідчать про різницю в поглядах на мистецькі форми у петербурзьких і німецьких класиків. — Кленце, Вальгалля, Пінакотека — Кленце Лео (1784—1864), приятель Жуковського, німецький архітект-класик; брав участь у будуванні Ісакіївського Собору в Петербурзі, куди приїхав у 1839 р. — Вальгалля — памятник у формі храма, збудований тим самим Кленце в Реґенсбурґу над Дунаєм. Це пантеон німецьких національних героїв-вождів; назва — від імені мітичного раю героїв у старогерманському епосі. — Пінакотека — одна з найбагатших у світі збірка образів у Мюнхені. — Дюссельдорф — невелике місто близько Мюнхена, де пізніше жив Жуковський. Це місто мистців. Там була Академія Мистецтв і досі є величезна колекція ґравюр. — **СТОР. 44.** Дюрер Альбрехт (французькі автори пишуть Альберт) — видатний німецький маляр і ґравер доби ренесансу (1471—1528). — Воробйов був професором Шевченка в Академії. — **СТОР. 45.** Лист Жуковського, тут наведений, — мабуть, автентичний. Про свою участь у визволенні Ш-ка Жуковський залишив надзвичайно цікавий документ: »Історичний огляд добродійних вчинків Юлії Федорівни й інших обставин різних, подій куріозних та всіляких штучок особливих«. Це гумористичний лист його до п. Юлії Баранової, яка запропонувала царській родині купити білети на льотерію, в яку пустили змальований Брюловим портрет Жуковського. Цим листом він заохочував п. Баранову приспішити справу, бо збирався виїхати закордон (виїхав у травні 1838 року). Три рисунки з цього твору подаємо на стор. 49 (докладніше дивись про це статтю П. Зайцева в »Назустріч«, ч. 6, 1934 р.). — »Ще

[1]) Був і маляр Гесс Олександер (1806—1879), тому Ш-ко і поплутав їх.

в приходській школі потай од учителя читав я... Енеїду Котляревського« — навряд чи це признання можна віднести до самого Шевченка: учителі його були дуже некультурні. Це, мабуть, він дійсно чув таке від Сошенка, а тому в його уста тут воно і вкладене. **СТОР. 48.** Міллєр — або Йоган (1747—1830), або його син Йоган-Фридрих (1782—1818); обидва робили ґравюри з малюнків Цампієрі. — Визвольний лист Шевченка або не зберігся, або не пощастило його досі розшукати. **СТОР. 50.** — Жуковський і Вєльгорський цей самий портрет піднесли імператорській родині — портрет виграла царська родина (властиво цариця Олександра) на льотерії, а це значить, що названі особи його їй вручили. — **СТОР. 52.** »Гражданская палата« — цивільний суд. — »В одному з провінціональних університетів« — себто в київському — дістає в 1847 р. посаду вчителя рисунків сам Ш-ко, а не Сошенко, який був учителем рисунків у Ніжині, а потім у Немірові на Поділлі. Сам Сошенко і про університет не міг мріяти. Весь цей уступ і далі мрії про країну чудес, про світову столицю, увінчану банею Буонаротті (баню катедри св. Петра розмалював Буонаротті), себто про Рим — це все думки й переживання самого Шевченка. Він дійсно мріяв про подорож до Італії. Не діставши золотої медалі, не мав права їхати на державні кошти. В 1847 р. п. Олександра Кулішева (Ганна Барвінок) хотіла віддати Шевченкові своє придане (3.000 карб.), щоб він міг виїхати до Італії та продовжувати свою мистецьку освіту. Мрії про »країну чудес« не покидали Шевченка все життя. На стор. 135 повісти маємо цікаве підтвердження: на засланні він із смутком констатував, що цей »чарівний край замкнений для нього навіки«. Після заслання теж хотів їхати закордон, кликала його туди з Риму Марія Маркович в 1861 р., але, на щастя, цей лист не дійшов до Ш-ка, — він прийшов уже після смерти поета. Легко уявити собі, як той лист схвилював би його на ложу смерти: »...щоб Ви на свої очі побачили, які тут руїни, які дерева, квіти, а народ який, а яке тепло, а яке сонце!« — писала другові письменниця. **СТОР. 52.** »Штернберґ був тоді на Україні«. Василь, властиво Вільгельм, Штернберґ — один із найбільших друзів Ш-ка (див. в т. II. статтю П. Зайцева про поему »Іван Підкова«). На Україні Штернберґ гостював у Тарновських, про яких буде згадка нижче. **СТОР. 54.** Листи, що далі їх наводить автор, як написані його »протеже«, описують уже автентичні життьові враження Шевченка з 1840—1843 рр. Елементу фантазії в них дуже мало. — »Розпяття Христове« роботи Брю-

лова — один із монументальних творів цього мистця. — »Вандал!« і далі, ці слова, сказані Брюловим про архітекта, який так збудував церкву. — Міхайлов Григорій (1814—1867) — тоді учень Академії, теж улюбленець Брюлова. В повісті Ш-ко дуже влучно його характеризує — це справжній психолоґічний портрет. — Мартенс (1789—1854) — анґлійський маляр (пор. стор. 73). — »Суздальщина« — в м. Суздалі серед місцевої людности багато малярів-іконописців, що масово робили ікони; мистецька вартість їх дуже низька; звідси »суздальщина« в рос. мові — епітет, що означає низьку мистецьку вартість. — Крамниця Даціаро — склад мистецьких приладів на головній вулиці — Невському Проспекті. — **СТОР. 55.** — Ґреведон Генрих (1776—1860) — франц. маляр-портретист і літоґраф. Літоґрафії його догоджували міщанському смакові. Шевченка здивувало, що ними міг милуватися Брюлов. У вид. »К. Ст.«; Ґреводок; мабуть зле прочитали автоґраф. — »Боєць«. — Така композиція Ш-ка не збереглася. Це Ш-ко нераз тут робить, приписуючи ніби собі (своєму героєві) різні твори. — Буяльський Ілля (1787—1866) — професор хірурґії, викладав у Військовій Медичній Академії анатомію поневолі, бо не було інших кандидатів. Викладав добре, популярно й ясно. — **СТОР. 56.** Смірдін Алексій (1745—1857) — відомий російський видавець і книгар, приятель багатьох російських письменників. Видав »Бібліотеку для чтенія«, всі випуски якої докладно перечитував Ш-ко. Видав збірку »Сто русскихъ литераторовъ«, в якій є ілюстрація Ш., що зображує католицького ченця. — »К. П. пропонує мені зовсім перейти до нього жити« — Ш-ко жив таки у Брюлова, хоч і недовго. — »Історія Хрестових походів« франц. історика Жозефа Мішо (1767—1839) була вже тоді двічі видана в 5 томах в перекладі на російську мову Буйницького. В першому томі яскраво описана сцена, де чернець Петро Пустельник з Амєну (1050—1115), ініціятор першого походу (1095—99), веде свою армію-юрбу. Важно підкреслити, що Шевченка зацікавив саме такий сюжет: широкий народній рух, на чолі якого стоїть яскрава постать надхненного вождя (Петро П. заґітував до 180.000 людей). Рисунок цей не зберігся. — »Наслідуючи манєру й костюми Ретша« — себто рисунки Фридриха Ретша (1779—1857), що ілюстрував Ґете Шіллєра й інш. поетів. Це місце досі навіть викидали з укр. перекладів, бо в тексті »К. Ст.« маємо незрозуміле »Печи«. Що ми правильно це виправили, про це свідчить запис у »Журналі« з дн. 16. II. 1859 р.: »Шкода, що нема під рукою Реча«. — Брюлов Ш-ові »найсуворіше заборонив

брати сюжети з чогобудь, крім біблії та стародавньої історії«. Це дуже яскраве свідоцтво, що показує, як мертві канони класицизму не давали учням розвивати свій талант. Сам Брюлов у молодих літах зустрічав такі самі перешкоди: йому закидали його опікуни, що він віддалюється від »умових форм« краси (намалював огрядну італійку, що збирає виноград); пізніше впливи класицизму знищили в ньому остаточно самостійні тенденції шукання нових форм і нахил до реалізму. — **СТОР. 57.** »Читаю... для Карла Павловича« — ще хлопчиком в Академії (Брюлов мав 10 років, коли його прийняли до Академії) він любив, щоб йому читали вголос. Ш-ко дуже часто згадує в повісті про цю звичку Брюлова. Для біографії Ш-ка це важливий момент; завдяки звичці вчителя він прочитав багато гарних творів. — »Подорож Анахарсіса« в рос. пер. видана була на поч. XIX в. двічі (раз у 9 томах). Шевченко добре знав культуру античного світу. Ґілліса Ш-ко міг читати десь пізніше, коли навчився франц. мови, бо в рос. перекладі його праці тоді не було (пор. стор. 31). Усталюємо тут точне імя цього автора, бо в вид. »К. Ст.« »Ґаліса« (про нього в прим. до стор. 31). — Брянський (1790—1853) і Каратиґін Петро (1805—1879) — славні рос. актори. Каратиґін П. був і драматурґом і, між іншим, висміяв у веселій комедії захоплення Марією Таліоні, описане вище Ш-ком. Згадка про Каратиґіна, очевидно, потягла за собою і згадку про Таліоні, що йде тут слідом. — »Тридцять літ або життя грача«, »пересолена драма« — це твір француза Віктора Дюканжа (1783—1833), написаний 1827 р. Р. Зотов зараз її переклав на російську мову; вона довго не сходила із сцени. — **СТОР. 58.** »Єзекіїль на полі засіяному кістками« — ні такого ескізу ні образу Ш-ка не знаємо: якщо й був, то не зберігся. — »Золотой Якорь« — трахтир-чайна на Василіївському Острові. — **СТОР. 59.** Елькан звався не Лев Олександрович, а Олександер Львович. Ш-ко часто плутав імена, навіть близьких йому людей. Цей Елькан (1819—1869) — дуже цікава постать серед богемно-літературної братії Петербурґа тих часів. »Лихий фелєтоніст«*) і третьорядний критик, був хвальком і брехуном, але вмів бавити товариство. Ш-ко його не цурався. Згадує і в листах і в »Журналі«. Н. О. Лєрнер гадає, що Елькан прототип Загорецького в комедії Ґрібоєдова »Горе от ума«. В вид. »К. Ст.« — Елькин. Зле прочитано. **СТОР. 61.** »Колинебудь одвдячуся вам тим самим«. Дійсно, Штернберґ одвдячився:

*) Так його характеризує Ш-ко, див. стор. 89.

нарисував Ш-ка в ліжку, як він у нетопленій хаті лежить під ковдрою й рисує. Крім того зробив іще портретовий етюд олівцем (див. на стор. 60) та нарисував себе й Шевченка разсм, як обоє голяться (ст. 67). **СТОР. 61.** »З а ч а р о в а н и й д і м« — це перерібка або переклад французької драми »Л ю д о в і к XI« К. Д е л я в і н я (1793—1843), зроблений Ободовським. Повна назва російської перерібки: »Заколдованный домъ или смерть Людовіка XI«. — »В а ш о ю б а т ь к і в щ и н о ю« — себто Україною. Це ніби лист до Сошенка, а той тоді перебував на Україні. Штернберґ зробив собі славу картинами з українського життя. Надзвичайна експресія та життєва правда його образів ворожили йому велику будучність. Передчасну смерть його (ум. 1845 р. у Римі) оплакували всі, хто його знав. Найкращий з його творів »Освященіе пасокъ въ Малороссіи«; за нього він дістав від царя брилянтовий перстень та золоту медаль від Академії. Деякі образи купили особи з царської родини. — **СТОР. 62.** Роботи б р а т і в Ч е р н є ц о в и х, тогочасних малярів, позбавлені всякої експресії; їх багато в музеї Александра III в Петербурзі. Увагу цих мистців займали найдрібніші деталі. Руху жадного, постаті мертві. — »В и с т а в л я л и р о з б і й н и к і в Ш і л л є р а«. Цю пієсу славного німецького поета й драматурґа (1759—1805) довго виставляли в російських театрах не в ориґіналі, а в різних перерібках (»Разбойники в лѣсахъ богемскихъ«, »Отцовское проклятіе«). Ми не могли тут ствердити, чи Ш-ко бачив справжній твір Шіллєра чи перероблений кимсь із російських авторів. Відгуки Шіллєрівських мотивів бачимо й у поезіях Ш-а, що знав його твори в чудових перекладах Жуковського (пор. стор. 57) й інш. російських поетів. Поезія Шіллєра ідеологічно близька Шевченкові: обидва співці високих, людяних ідеалів. — **СТОР. 64.** В а л ь т е р С к о т т (1771—1832) був улюбленим письменником Ш-ка. Згадує про нього часто в повістях, на яких позначився вплив цього короля романтичної прози. В. Скотт був особистим приятелем Брюлова і захоплювався його образами. — Описану с ц е н у з »Вудстока« ілюстрував колєґа Ш-ка Й о а х і м і виставляв її 1842 року. — Д е л я р о ш Павло (1797—1856) — французький маляр, спеціяльно малював історичні сюжети. — Штернберґ познайомив Ш-ка »з р о д и н о ю у к р а ї н с ь к о г о а р и с т о к р а т а«. Мова йде про Г р и г о р і я С т е п а н о в и ч а Т а р н о в с ь к о г о (ум. 1853 р.), »почетнаго вольнаго общника« Петербургської Академії Мистецтв, хоча на мистецтві Тарновський зовсім не знався. Характеристика, дана тут Ш-ком цьому аристократові, дуже влучна; про відносини поета з Гр. С-ичем диви листи, т. XI.

Ш. був щирим приятелем його спадкоємців Василів Василієвичів (батька й сина). — **Стор. 66.** — »Вславлений Бем« — нім. флейтіст (1794—1881). — **СТОР. 67.** Кастор і Поллукс — в грецькій мітолоґії — брати близнята, діти Зевса. — Соколов Петро Федорович (1787—1878) — російський маляр, дуже видатний портретист-аквареліст, шваґер К. Брюлова; портрети його роботи визначаються надзвич. схожістю, прекрасн. рисунком і лагідністю кольорів; Ш-ко тому й »тримався його манєри«. Справді деякі портрети акварелю Ш. робив так, що їх не можна відрізнити від праць Соколова; такі портрети — дітей Репніних, Луніна(?), Соколовського, Є. Гребінки й ін. — »Гау... нудно солодкий« — це Гау Вольдемар (1816—1895), придворний портретист. — Ґіббон Едвард (1737—1794) — анґл. історик. Мова тут про його твір »Історія занепаду й упадку Римської Імперії«. Ґіббон уважав Візантію за найгірший взір держави, що для нього була синонімом реакції, морального упадку, всякого фальшу і т. інш. Ш-ко безумовно читав цей твір (див. стор. 83), бо в його творах ми зустрічаємо в чисто ґіббонівському значінні вживані слова »візантійський«, »візантійство«, як синоніми варварства. — Образ »Ґензерих у Римі« Брюлов двічі брався малювати, але не викінчив поч. 1836 р.). **Стор. 68.** »Бахчисарайський фонтан« — скінчений. Брюлов любив східні сюжети. Ш-кові теж передав замилування до них (див. т. XII). — Син »почесного рижського громадянина Тімм« — Василь (Вільгельм) Федорович (1820—1893), видатний мистець; пізніше член Академії Мистецтв, видавав »Художеств. Листокъ«. — **СТОР. 69.** В »К. Ст.« дата шлюбу Б-ова помилкова: 1833. Граф Толстой — Федір Петрович, віце-президент Академії Мистецтв. Про нього див. у т. XI. Шевченко в описуваний час не був знайомий із Толстими. — **СТОР. 71.** »Норма« — найкраща опера видатн. італійського композитора Белліні (1801—1835); каватина — сольова пісня. — »Олександер Сергієвич (Пушкін) — просив« Брюлова »намалювати портрет його дружини« і т. д. Брюлов зробив тільки шкіц, але не хотів показати Пушкінові, і той навколішках просив про це Брюлова (про це писав Н. Лєрнер у »Ниві« десь у 1915—17 рр.). І. Є. Рєпін зробив повний експресії рисунок, що ілюструє цю цікаву сцену. Важне тут свідоцтво Ш-ка, через що Брюлов так повівся: »дружина поета була косоока«. — Кіпренський Орест (правдиве прізвище Швальбе, німець з походження) — один із найславніших російських малярів (1783—1836); як і Ш-ко, походив із кріпаків. Його образи порівнюють із творами Тіціана і Ван Дейка. —

»Гальб-цвельф« (пів дванадцятої) німецька гра в карти. **СТОР. 72.** »Ґенерал-ґубернатор Оренбурзького краю« — В. А. Перовський. — Вол. Іванович Даль (1802—1872) — лікар, рос. письменник, етноґраф, автор словника живої рос. мови; про нього див. у т. XI. — »Ми вже умовились щодо подорожі« — Штернберґ виїхав до Оренбурґа весною 1839 р., а повернувся десь перед Різдвом, бо тяжко захорував (сухоти). — Йоахім Карло Іванович, мистець-маляр, теж студент Академії. — Дрезденська ґалєрія, одна з найбільших у світі ґалєрія образів. — **СТОР. 74.** Оболонський Саша — це особа не усталена; в кожному разі не О. О. Оболонський, що був редактором »Народнаго Чтенія«, і не його батько Олександер Демянович. — »Вештаюсь по маскарадах, вечеряю по трактирах і т. д.« — закиди з приводу того, що Шевченко так себе вів, робив йому Сошенко: він у споминах своїх оповідає, що в Шевченка тоді »вселился свѣтскій бѣсъ«. — **СТОР. 75.** Кольман Карло, знаменитий ґравер і літоґраф (1788—1846), м. ін. йому належать репродукції найкращих образів ґалєрії Строґанова, де бував Ш. — **СТОР. 76.** Ермітаж — царська ґалєрія образів. Заснувала її ще цариця Катерина II, але відкрив її для загалу 1852 р. Микола I. О. Новицький в своїй праці »Т. Шевченко як маляр« помиляється, коли твердить, що Ш. не бував в Ермітажі до повороту з заслання. Правда, у Ш. в »Журналі« (26. VI. 1857) читаємо: »побачу Ермітаж, я його ще не бачив«, але це означає, що Ш. не бачив нового будинку Ермітажу, скінченого в 1852 р. Будучи приятелем багатьох придворних мистців, Ш. міг бувати в ґалєрії Ермітажа й тоді, коли вона містилася ще в старому будинку. В Ермітажі Ш. зазнайомився з творами флямандських майстрів (Рубенса, Рембрандта); це одна з найкращих колєкцій флямандського мистецтва в Европі. — Кн. Юсупов Борис Миколаєвич (1794—1849), син Миколи Борисовича (умер 1831 р.); останній був колєкціонером мистецьких творів; його збірка скульптур була найкращою з приватних у Петербурзі. — **СТОР. 78.** Мусін-Пушкін — мабуть Михайло Миколаєвич, куратор казанського, а потім петербурзького університету. — Брат К. П. Брюлова Олександер (1798—1877) — славний архітектор, збудував євангелицький Собор св. Петра і П-вла, для якого малював Карло Павлович Разпяття; реставрував Зимній Палац, прикрашував фресками новий Ермітаж; був добрим акварелістом-портретистом і ґрафіком. — Кн. Олександер Миколаєвич Ґоліцин — знаний рос. державний діяч часів Олександра I та Миколи I; містик,

провадив боротьбу з архимандритом Філаретом, ворогом релігійної толєранції. — Пряніш ніков Федір Іванович (1793—1867) — віцедиректор почт і телєграфів; в той час помічник кн. Ґоліцина; бібліофіл і меценат мистецтва та видатний філантроп; як заступник голови »Товариств допомоги мистцям, багато зробив і для Шевченка. Цінив успіхи Ш-ка в малярстві і тішився ними. Про це свідчить його лист до Ш-ка (Твори, т. III, вид. ВУАН, стор. 213). Сам масон, був другом знаменитого рос. масона Лабзина, тяжко покараного царем (про Лабзина, якого дуже шанував Ш-ко, див. »Журнал«, 6. XI. 1857 р.). Пряніш ніков зібрав велику збірку образів, що тепер у Москві, в Румянц. Музеї. — **СТОР. 79.** Андріївська бинда — себто ордеру св. Андрія Первозванного, що був найвищою нагородою в Росії. — »Безглузді плітки і гидкий наклеп на Карла Великого« — історія розводу Брюлова, і досі ще докладно не зясована. Одною з небагатьох осіб, що знали її докладно, був Ш-ко. Е. Брюлова подобалася Миколі І. — »В академії нашій блискуча вистава« — тут мова про т. зв. »трьохрічну« виставу, що за традицією відбувалися в Академії, але Ш-ко навмисне тут змішує дві вистави — 1838 р., на якій була виставлена картина Перовського, з виставою 1841 р., де були власні твори поета. — Рамазанов і Ставассер видатні різьбарі рос. школи. — **СТОР. 80.** Парґолово — село під Петербурґом. — Пані Солова — особа невідома. — **СТОР. 83.** Штернберґ »збирається в похід на Хіву«. Експедиція В. А. Перовського до Хіви скінчилася тяжкою невдачею. В ній згинуло багато людей, коней і верблюдів. Ш-ко сам пізніше пройшов пішки більшу половину тої страшної дороги від Орська до Сир-Дарії (1848 р.). Не дивно, що Штернберґ захорував у тому поході. **СТОР. 83.** Студент Демський — очевидно Домбський. Як видно з дальшого оповідання, був одним із близьких приятелів Ш-ка. Займався історією, і це помогло мабуть Шевченкові поширити свої історичні знання. Демський вважав себе за ідейного учня Лєлєвеля (див. прим. до стор. 99). — Куторга Степан (1805—1861) — проф. Петерб. Унів., білорус, видатний природознавець і талановитий популяризатор; на його лєкції ходили студенти всіх відділів. — **СТОР. 84.** »Розумний і добрий Даль« — Ш-ко потім, не без впливу публічної опінії, змінив свій погляд на Даля: він з ним зустрівся в Нижньому Новгороді 1857—1858 рр. (пор. »Журнал«). — Поль де-Кок (1794—1871) — французький повістяр. Його романи легкого змісту, але яскраво малюють сучасний побут. — **СТОР. 84.** »Тут уже не та

природа, не ті люди...« »все цілком інше крім меланхолії« — ту саму меланхолію бачимо і в пейзажах Ш-ка, намальованих над Аралом, в киргизьких степах та в горах Каратау; в них теж — »відбитка задумливої душі маляра«. — **СТОР. 87.** Ґольдсмідт Олівер (1728—1774) — анґлійський письменник; згадана в тексті повість сентиментально-моралізаційна. Змістом своїм і манєрою Ґольдсмідт безумовно вплинув на Ш-ка, який собі ставив, як письменникові, виховні завдання. — **СТОР. 88.** Шугай — верхнє жіноче убрання, коротке, без талії. — **СТОР. 89.** »Александр« — французька реставрація в Петербурзі. — Таверна — по італійськи — корчма. — Пінетті — славний штукар. — **СТОР. 90.** »На іспитах я постійно буваю не далі як третій з черги« — Ш-ко дістав за свої праці в академії дві срібні медалі. — **СТОР. 91.** »Андромаха над тілом Гектора« — цю тему виконав не Шевченко, а згаданий вище П. Ф. Соколов ще в 1809 р. В тексті »К. Ст.« над »тілом Патрокла« — помилка памяти, або пера. — **СТОР. 92.** »Родина Уварових« — про неї див. у примітках до т. X. — Коломна — дільниця Петербурга, де в 30-40 рр. жила бідніша людність. — Айвазовський Іван (1817—1900), вірменин з міста Теодосії в Криму, світової слави мариніст; один із кращих його образів »Всесвітній потоп«. Айвазовський мав таку славу, що фльорентинська академія мистецтв умістила його портрет в пантеоні мистців поруч таких великих мистців, як Рафаель, Лєонардо да Вінчі і Мікель Анджельо. Цієї високої чести удостоїлися з учнів петербурзької академії він та згаданий вище Кіпренський. Малював і українські пейзажі (»Чумаки в степу« й ін.). — **СТОР. 94.** Стевард — реставрація в петербурзькому порті. — Кліко — французьке шампанське вино фірми »Вдова Кліко«. — **СТОР. 98.** Харонів перевіз — в грецькій мітолоґії Харон — перевізник померлих у царство тіней через річку Стикс. — Кронштадт (стара назва Котлін) — морська твердиня, що боронить доступу до Петербурґу з боку моря. — **СТОР. 99.** Лєлєвель Йоахим (1786—1851) — польський історик, професор варшавськ. й виленськ. університетів; один із активніших учасників польського повстання 1831 р.; пізніше духовий вождь демократичного табору польськ. еміґрації. — **СТОР. 100.** Ірвінґ Вашінґтон (1783—1859) — америк. письменник (»Життя Магомета«, »Історія життя Христофора Колюмба«, »Подорожні нариси« й ін.). Один із яскравих представників змодернізованого тепер жанру т. зв. »репортажів«. На прозу Ш-ка мав безумовний вплив. — **СТОР. 101.** »Атенський вечір« — такого

образу Брюлов так і не намалював. — Пантеон — храм Атени Паллади на Акрополі в Атенах, збудований Періклом. — Перікл (493—429 до Хр.) — грецький політик; правив Атенами від 445 року й збудував Партенон. — Аспазія — красуня-гетера, коханка Перікла. — Фідій — славний грецький різьбяр V в. перед Хр. — Ксантиппа — жінка філософа Сократа, знана з своєї сварливости. — »Атенська школа« — славний твір Рафаеля Санціо. Цей образ ґеніяльно скопіював Брюлов в 1827 р. Цю копію уважають за найліпшу з усіх. Вона в петербурзькій академії. — »Учитель задумує щось велике« — та на **СТОР. 102.** — »Облога Пскова«. — Цей образ Брюлов почав 1837 р., а в 1841 р. уже викінчував. Отже сцена, яку малює тут Шевченко, відноситься до того року. Образу цього Брюлов так і не викінчив у деталях. В 1843 р. Ш-ко писав Гр. Тарновському: »Карло Павлович байдики бє собі на здоровля, а осада Пскова жде літа«. Цей образ у музеї Олександра III в Петербурзі. — »Ґуґеноти« — опера Джакомо Меєрбера (1791—1864). — **СТОР. 103.** »Клярісса (Гарлов)«, переклад Жюля Жанена... В вид. 1888 р. »Жюль Жиньяка«. Виправляємо вперше. Франц. письм. Жюль Жанен (1804—1884) скоротив довжелезний, в формі листів, роман анґлійського письменника Самуеля Річардсона (1689—1761), зробивши з восьми томів два. Цей уступ свідчить про те, що Ш. спеціяльно вивчав епістолярний стиль. В більшості його повістей листи грають ролю розповідного засобу. — **СТОР. 104.** »Малюнок а ля Ґрез« — себто в манєрі франц. маляра Greuz-a (1729—1805), що малював гарненькі дівочі голівки. — Геба — богиня молодости у стародавніх греків. — »Тучегонитель« — один із епітетів бога Зевса. — **СТОР. 105.** »Охтянка« — мешканка передмістя Петербурга Охти. — **СТОР. 106.** Ментор — грецьке, учитель. — Фоґт — див. прим. до стор. 38. — **СТОР. 108.** Весталки — жриці богині Вести, що пильнували жертівного вогню, щоб він ніколи не вгасав і зберігали дівочу чистоту. — Робінзон Крузо — герой знаменитого роману анґлійського письменника Дефо (1661—1731); вийшов у світ 1719 р., перекладений на всі мови. — Араґо — тут один із трьох братів — Жак Етієн Віктор (1790—1855), учасник подорожі навколо світу в 1817—20 рр., яку описав у двох томах (видана двічі в 1822 р. та 1843 р.). — Дюмон Дюрвіль Жюль (1780—1842) теж подорожував навколо світу й описав свою подорож. — Плутарх (40—120 по Хр.) — грецький історик, автор життєписів визначних греків і римлян. — Остроградський Михайло (1801—1862),

член петербурзької академії наук, видатний український математик, добрий знайомий Ш-ка (див. »Журнал« в т. X). — **СТОР. 111.** »Смолоскип Гіменея...« — грецького бога подружжя Гіменея, сина Аполлона, зображували, як гарного юнака із смолоскипом в одній руці та вінком у другій. — **СТОР. 114.** »Обіцяють прислати свої тори... Верне... Ґюден і Штейбен«... Дійсно на виставу 1841 р. (вона продовжувалася всю зиму 1841—42 рр.) прислали свої твори Горацій Верне (1789—1863), французький маляр-баталіст, і Жан Антуан Ґюден (1802—1880). Ґюден виставив свої морські краєвиди, Верне — образ з рос. військового побуту. Шарль Штейбен (1788—1856), — французький маляр не виставляв, здається, нічого, принаймні в реєстрі образів вистави в часописі »Рускій Вѣстникъ« (1842 р. чч. 6—7) його імя не фіґурує. — **СТОР. 115.** Штернберґ рекомендує Ш-кові Діпаті і Веронеза — »Ну, й чудний«. Справді чудно, чому Штернберґ радив Шевченкові цих обох майстрів разом. Діпаті (1771—1825) — французький різьбяр-класик, а Веронез — італійський маляр XVI в. В вид. »К. Ст.« всі імена поплутані: Ґоден, Перонез, Дюпат. — Лепрі — реставрація в Римі, де збиралися мистці всіх націй, як і в »Кафе Ґреко«, де бачив Штернберґ »надмірно причепуреного Гоголя«. Це правда, що Гоголь надмірно чепурився; це саме пише про нього і Ф. Йордан у своїх споминах. Відомо, що він пошив собі раз камізельку з парчі. — Іванов це — Олександер Іванов (1808—1858), відомий рос. мистець. Образ, про який тут згадує Ш-ко, називається »Явленіе Христа народу«, але головна постать на ньому — Іоан Предтеча. Автор малював його 26 років; про нього писали в усій Европі (він у Румянц. Музеї у Москві). Згадує його Ш. також і в »Журналі«. — »Німці захоплюються Івановим« — це, мабуть, про нім. малярів Корнеліюса й Овербека, що були в Римі, коли Іванов уперше виставив свій образ. Цей лист Штернберґа не зберігся. — Понтійські болота — лежать на південь від Риму. — Колізей — величезний цирк, збудований 72—80 рр. по Хр., тепер самі руїни. — **СТОР. 117.** Професором естетики, лекції якого слухав Ш-ко, був уже згадуваний В. І. Григорович. — **СТОР. 118.** »Йосиф пояснює сни своїм соузникам« — такого образу Ш-ка не знаємо. »Соузник« — співвязень. Ми залишили цей архаїзм, що його Ш-ко вживає і в поезії (пор. присвяту до циклю »В казематі« т. III). — **СТОР. 119.** Хемніцер Іван (1754—1784) — рос. поет. Байка »Метафізик« — сатира на філософа, що втратив почуття реального. — **СТОР. 121—123.** Описана смерть Демського безумовно дійсна подія. Із спо-

минів Сошенка знаємо, що Ш-ко жив разом із цим студентом. — **СТОР. 123.** „Mort. anno"... — помер року... Демський помер весною 1842 р. або 1843 р. — **СТОР. 124.** »Мій маляр до високої міри благородна й лагідна людина« — те, що Ш-ко вкладає цілий уступ від 124—133 стор. в уста Сошенка, дає йому змогу устами приятеля характеризувати так себе самого. Епізод про смерть Демського цілком підтверджує цю характеристику. Сам автор, як бачимо, був тої думки, що тільки виконує заповіт Христа. — Лібельт Кароль (1808—1875) — польський філософ, естетик і критик. Про нього див. в т. X та в т. XIII нашого вид. — **СТОР. 124—133.** Щоб зрозуміти зміст цього уступу, треба прочитати IV-й розділ статті М. Рудницького в цьому томі. Там розяснений епізод із Пашею і ґенеза міркувань про ролю жінки в житті мистця. — **СТОР. 129.** Ельдорадо — столиця і край півд.-америк. абориґенів, де еспанці шукали золота. Це слово тут, як синонім великих надій. — Онагр — гр. дикий осел. — »Я... другий Буонаротті«: — цей поет-маляр був платонічно закоханий у Вікторію Кольонна і писав про неї поезії. — **СТОР. 132.** »Гоголівська сваха« — в комедії Гоголя »Женитьба«. — »Огляду вистави, живо написаного, мабуть, Кукольником« в »Пчелі« (»Сѣверная Пчела«) ні за 1841 ні за 1842 рік нема. — »Весталка мого приятеля, яку під небеса вихваляють« — мабуть Шевченкова »Циганка, що ворожить дівчині«, про яку писав рецензію в „Tygodnik-у Petersbursk-im" 1842 року Ромуальд Подбереський. Він похвалив тільки постать циганки. Пор. теж. прим. до стор. 79. Можливо, що Ш-ко постать дівчини змалював з німкині Маші (в повісті Паші), в якій кохався. Образ цей, очевидно, кимсь був куплений, і його не знайшли досі. За нього Ш-ко дістав срібну медаль 2-го ступня. — **СТОР. 133.** »Весталка та ще й вагітна« — це Ш-ко змалював вагітну Катерину, героїню своєї поеми »Катерина«. Можливо, що Паша була йому моделлю для обличчя Катерини, і для образу із сценою ворожби, власне для постаті дівчини. Подбереський писав, що дівчина на цім образі »як кажуть — вимальована«; те саме можна сказати і про образ »Катерина«; образ цей — найслабший з усіх образів Ш-ка. — »Саме те й спонукало його оженитися, що вона вагітна« — цей факт і описана дальше зламана карієра мистця правдоподібно взяті Ш-ком з біоґрафії його товариша А. Тиранова (1808—1859), який під впливом нещасливого одружіння почав запивати і захорував психічно. 1858 р. Ш-ко оглядав його образи на виставі й за-

писав у »Журналі«: »Бідний Таранов! Він і свою хоробливу мазанину теж тут виставив! Сумне, тяжке враження«. Він був талановитий маляр і за згадану на **СТОР. 134.** »Дівчину з тамбуром« дістав титул академіка. Цей образ всі вихваляли. Ш. вище приписує Таранову свій сюжет, а похвали собі. — **СТОР. 135.** Ш-ко тут цитує поезію Гейне. — **СТОР. 138.** На Мадеру поїхав Брюлов у 1850 р., див. нижче, а тут мова про події 1842—45 р. — Не пиши до мене, відповідати не буду« — Міхайлов не відповідав на листи Ш-ка тоді, як він писав це. — »На сьомій верстві« — в домі божевільних. — **СТОР. 139.** »Шпиталь Всіх Скорбящих« — дім для божевільних у Петербурзі під покровом Матері Божої, Всіх Скорбящих Радости. — Пінеллі Бартольомео (1781—1835) — італ. ґрафік, ґравер і скульптор, видатний ілюстратор; виданий ним альбом різних історичних костюмів був підручною книжкою для мистців, що зображували історичні сюжети. — »Північна Пальміра« — Петербург. Пальміра (Тадмор), столиця держави тієї самої назви, збудована серед сирійської пустелі в пишній пальмовій оазі; її зруйнували римляни в II по Хр. Перший назвав Петербург »північною Пальмірою«, здається, рос. поет Державін. — **СТОР. 140.** »Карло Великий вже умирав в Римі« — Брюлов тяжко захорував в 1850 р. і виїхав на о. Мадеру, вкінці того року повернувся до Риму і вмер у містечку Марчіано під Римом 13. VI. 1852 р.

Як мистець-маляр, К. П. Брюлов в 30-х рр. мав велику славу. На Шевченка мав вплив не тільки, як його вчитель у мистецтві, а й як освічена людина. В житті Брюлов був людиною непогамованою; примхуватий, з великою амбіцією, він одночасно був добрим товаришем своїх учнів. З особами високопоставленими тримав себе незалежно. Раз навіть не схотів малювати портрет царя Миколи I. Як мистця, пізніша російська критика гостро його ганила за те, що в його творах нема нічого національного. Сучасники ставили його дуже високо.

Докладні біоґрафічні дані про Брюлоав, а також досить повну бібліоґрафію всього, що писали про нього, читач знайде в »Русскомъ Біографическом Словарѣ«, вид. Рос. Істор. Т-ва. Про вплив Брюлова, як мистця, на Шевченка писали вже Кость Широцький і Ф. Матушевський та автор цих приміток (точні бібліоґраф. дані — в т. XVI). Освітленню цього моменту присвячує місце також і проф. Д. Антонович у XII т. нашого видання.

Примітки до повісти »Наймичка«.

СТОР. 143. — Веселий Поділ — село хорольського повіту, де гостював Ш-ко у дідича А. Родзянка в 1845 р. На Полтавщині Ш-ко був у 1843—44 рр., бував часто в 1845—47 рр. та 1859 влітку. — **СТОР. 144.** Чепіга й Волосожар — укр. народні назви сузірів; Чепіга — Оріон, Волосожар — Волосся Вероніки. — **СТОР. 145.** Походження назви Ромоданового шляху — безперечно таке, як його пояснює на цій стор. Ш-ко, — Григорій Ромодановський — моск. воєвода; 1676 (а не 1686 р.) з 30.000 війська пішов на Чигирин, і гетьман Петро Дорошенко, що мав тільки 2.000 козаків, здався йому й віддав укр. військові клейноди. — **СТОР. 146.** Орельська лінія — на річці Орелі, лівому допливі Дніпра. — Ходаковський - Доленґа Зоріян (1784—1825) — правдиве прізвище Чарноцький Адам, поляк етноґраф і археолоґ, один із піонерів слов. археолоґії та етноґрафії, зокрема української. Тому Ш-ко й робить його імя загальним для »антикваріїв«. Назву »антикварій« прикладали до всіх дослідувачів старовини в першій пол. XIX в. »Антикварій« — назва одного з романів Вальтер Скотта, з героєм якого Ш-ко порівнює себе в повісті »Музика«. Як »антикварій«,Ш-ко дійсно виступав як співробітник Київск. Археоґр. Комісії в 1846—47 рр. (про це див. в VI т. статтю проф. М. Кордуби). — Няньки, Мордачеві, Королеві могили — між Миргородом і Сорочинцями. Ш. їх оглядав і описав у своїх археолоґічних записках (див. у т. VI). — Сула — правий доплив Дніпра. Село, що його далі описує автор, як це випливає з порівнання із згадкою на стор. 162 — це Липова, хорольського повіту, що дійсно лежить над Сулою. — **СТОР. 147.** Даний тут опис сільських обжинків — це т. зв. »перші обжинки«, що їх обходять після скінчення озимих жнив (пор. стор. 148). — Цариця свята — в більшості місцевостей »царівна«. — **СТОР. 148.** Поклик до аґрономів-філантропів, щоб помогли »засудженим на тяжку працю« винаходом машини, ілюструє те, як Ш-ка займала ця ідея. Про ролю машини в розвитку соціяльної системи і класових відносин див. у »Журналі« Ш-ка під 27. VIII. 1857 р. — **СТОР. 150.** Могили між Києвом та Васильковом на Білокняжому полі Ш-ко знав. Влітку 1846 р. він приймав участь у розкопах могили Перепетихи під Фастовом. — **СТОР. 151.** »Хутір багатого козака Якима Гирла« — з дальшого оповідання виходить, що він коло села Буртів (див. стор. 153), а це село — геть далі, в константиноградськім повіті, а не

»в е р с т о в із 40« від згаданої вище Л и п о в о ї (див. стор. 162). У тексті »К. Ст.« — Б у р т а — ми не виправляли. Очевидно, автор довільно перемішує назви сел, у яких бував. — **СТОР. 161.** М о с к о в к а — тут у значінні: жінка жовніра, що служить у московськ. війську. — **СТОР. 169.** Наведена тут пісня »Т а в и р і с я . . .« — це пісня чумацьких челядників-наймитів. — **СТОР. 172.** У г о р е ц ь — неконечно угрин, угорець з роду: на Україні так називали мандрівних крамарів із Австро-Угорщини,. переважно словаків. — **СТОР. 173** С е м и б р а т н я к р о в — це народня назва якогось лікувального мінералу; в словниках ніде нема пояснення, що це таке. — К о п а г р о ш е й — 50 рос. копійок. — **СТОР. 170.** »Н а ш о г о г о л о в и д о ч к а« — г о л о в а це вибраний начальник сільської громади. — **СТОР. 179—180.** »З н а м о ч е н и м и м о р д а м и . . .« »м о ч е м о р д и« — це автобіоґр. згадка про полтавських мочемордів, гуртка подібного до польських балаґулів на Правобережжі. Див. про це в біоґрафії та в пирм. до листа Ш-ка до В. Закревського, т. X. — **СТОР. 188.** — к и з л я р к а від назви м. Кизляр в Даґестані. — **СТОР. 189.** П а т е ф р у а — франц. зимний паштет. — **СТОР. 194.** У л а м а т и — тут по-російськ. те, що по-нашому »укоськати«. — **СТОР. 202.** Тут Ш. цитує свою »К а т е р и н у« (див. т. II). — **СТОР. 203.** — С е р д е ш н а О к с а н а — героїня повісти Квітки тої самої назви. — **СТОР. 205.** »К о б и л а« — російськ. катівський прилад, на якому розкладали жертву — злочинця, коли його били різками. Ця кара попереджала, звичайно, заслання (до судової реформи 1864 р.). — **СТОР. 205.** Наведена тут цитата — з »Енеїди« І. П. К о т л я р е в с ь к о г о. Б о г и н я П а т о с у — Венера, яку К-ий представив, як маркитантку. — **СТОР. 210.** — тут описаний старосвітський звичай, як починали науку малих хлопців на Україні. — **СТОР. 210—212** — свідчать про те, як Ш. не тільки добре знав церковну мову, ввесь псалтир,, молитви, але й укр. народні д у х о в н і п с а л ь м и (»Горе мені грішнику«, »О всепітая мати«; на стор. 218 »Ісусе Прелюбезний« і т. інш.) літературного походження (переважно XVII в.). — **СТОР. 216.** Звичай »варити кашу« й »розбивати горщок« дуже старий, освячений на Україні віковою традицією. — **СТОР. 219.** А ф а н а с і й І в а н о в и ч і П у л ь х е р і я І в а н о в н а — ідилічне подружжя в повісті Гоголя »Старосвітські поміщики«. — **СТОР. 222.** — »В с я к о м у г о р о д у н р а в і п р а в а« — вірш Гр. Сковороди. Його співає й возний у »Наталці-Полтавці« Котляревського. — **СТОР. 225.** Д у б о в а б а л к а — наша поправка, бо власне ця оселя лежить на дорозі до Єлисавету, Херсон. губ., а не Д і д о в а, як у тексті »К. СТ.«. — **СТОР. 226.** С е р ц е м о є, д о л е

моя і т. д. — пор. »Катерину«, стор. 34, ряд. 99 та стор. 44 й 43 (р. 387) в II т. наш. вид.

Примітки до оповідання »Варнак«.

Варнак — це по-російськи — каторжний, засуджений на тяжкі роботи. — **СТОР. 231.** »Невелика благодатна країна« — це очевидно Заволжя і Приуральський Край разом. — **СТОР. 232.** Поселенцями в Росії називали злочинців примусово поселених переважно на Сибіру після того, як вони відбули каторгу. — Соляная защита — місцева назва форту й осади Ілецкая защита над річкою Ілєком на південь від Оренбурга; в пол. XVIII в. рос. уряд збудував там невеличку фортецю при копальнях соли, де працювали заслацні-поселенці. Ш-ко там був, повертаючись із уральської експедиції в листопаді 1849 р. — **СТОР. 235.** Четії Мінеї — збірник життєписів Святих, зложений за місяцями і днями. Це твір св. Дмитра Тупталенка, пізніше митрополита Ростовського. В VXIII в. видавали їх кілька разів. Це були дуже популярні книги на Україні. — **СТОР. 235.** Про Міллєра й Цампієрі див. у примітках до повісти »Художник«. — **СТОР. 236.** »Божественна Комедія« — твір італ. поета Данте Аліґієрі (1265—1321), якого Ш. часто згадує й порівнює його долю із своєю в листах і »Журналі« (див. за покажчиком імен в тт. X—XI). Боккаччіо — (1313—1375), славний італійський письменник, автор збірки оповідань »Декамерон«. — Аріосто (1474—1533) — теж італієць, автор поеми »Шалений Ролянд«, в якій оспівує боротьбу Карла Великого з сараценами. — Торквато Тассо (1544—15995) іт. поет поеми »Визволений Єрусалим«. Твори цих письменників Ш. добре знав. — **СТОР. 237.** »На берегах Случі, верстов із 9 угору за Новгородом Волинським» — це або Гульськ — або Кікова над Случем. Переглянувши польські мемуари й ґенеалоґічні матеріяли, що малюють життя на Волині в першій половині XIX в., ми не знайшли вказівок на подію, що далі конкретно описана на стор. 263. Треба, очевидно, шукати її опису в судових архівах в Житомірі. Правдоподібно, що вона дійсно десь сталась. — Козацькі церкви — те дерев'яні українські церкви того стилю, що виробився вже в XVI ст., переважно трьохбанні; будували їх по всій Україні. Нема підстави звязувати їх з унією, як це робить Ш-ко. Красу й ориґінальність їх стилю оцінили щойно в наші часи. Ш-кові, вихованому в поняттях класичн. стилю, вони здавалися »простими і грубими« — **СТОР. 244.** Композиторів Моцарта і Бетговена Ш-ко дуже цінив

і дуже часто їх згадує. Див. за покажчиком імен в тт. VII—XI. — **СТОР. 245.** Університети в Ґетінґені і в Вильні на поч. XIX в. були найкращими в цілій Европі поруч із Оксфордським. Пор. цікаву згадку Ш-ка про виленський університет в поезії «У Вильні городі преславнім», том IV. — **СТОР. 246.** Кармелітський жіночий чернечий чин заснований у Франції в XV в. Його статут був дуже суворий, кармелітки займалися народньою освітою і добродійною діяльністю. — Бах Йоган Себастіян (1685—1750), великий німецький композитор, славний своєю церковною музикою: — »Свята Цецилія« — перед очами автора стояв образ Рафаеля, що його скопіював в Італії К. Брюлов. —— **СТОР. 256.** Китаївський монастир — під Києвом. Князь Андрій Боголюбський (11110—1174) пізніше князь Суздальський, був удільним князем Вишгородським і мав землі під Києвом. Печери в Києві і досі існують. — **СТОР. 257.** Рінальдо-Рінальдіні — герой роману названого тим імям, написаного нім. письменником Вульпіюсом (1762—1827); Рінальдо тип ідеалізованого розбійника-»лицаря«. — Королева Бона (1493—1557), дочка мілянського герцоґа Ґалєацо Сфорца, жінка польського короля Жигмонта І; призбирала величезні скарби й маєтки, головно на Волині; їй належав Кремянець; високу гору коло нього прозвали горою королеви Бони, або звуть просто Боною. **СТОР. 260.** Тадеуш Чацький (1765—1813), — польський учений і патріот, був візитатором шкіл на Київщині, Волині й Поділлі. Засновану ним 1805 р. у Кремянці ґімназію реорґанізували в 1819 р. в ліцей. Як педаґоґ, він виховував молоді покоління на засадах гуманности. Багато з його учнів узяли участь у повстанні 1831 р. В 1832 р. російський уряд закрив кремянецький ліцей, а бібліотеку його передав відкритому тоді Київському Університетові. Про Чацького Ш-ко багато чув у Києві в 1845—47 рр. та на засланні від товаришів поляків. У Кремянці Ш-ко був восени 1846 р., коли їхав до Почаєва.

Павло Зайцев.

ПОЯСНЯЛЬНІ СТАТТІ

ПРОЗОВА ТВОРЧІСТЬ ШЕВЧЕНКА.

I

Через рік після смерти Шевченка в часописі »Основа« (1862, кн. 3) зявилося оголошення, уміщене його другом М. Лазаревським, про продаж автоґрафів 11 творів поета, написаних російською мовою. Лазаревський називав в оголошенні ці твори »довольно слабыми«, себто »досить невдалими«. Гроші за рукописи, оцінені в загальній сумі на 375 карбованців, мали дістати спадкоємці поета. Рукописи ці опинилися згодом у Костомарова — мабуть тоді, коли взагалі він збирав усі автоґрафи поета перед першим посмертним виданням його поезій, що вийшло в 1867 р. Українські автоґрафи Шевченка приятелі його зберігали, як святиню, російським не надаали ваги: навіть продавали їх у роздріб. Можливо, що два з них хтось купив, бо коли почали російські твори поета друкувати, то двох уже не було в збірці Костомарова, а саме: »Повѣсти о безродномъ Петрусѣ« та уривка драми без назви. Було там тільки 9 повістей та оповідань, що надруковані в VII, VIII та IX том. нашого видання.

В 1881 р. побачили світ »Музика« в »Истор. Вѣстникѣ«, й уступи з »Варнака« в ґазеті »Трудъ«. В 1883 р. Драгоманів від польського письменника Ігнатія Крашевського роздобув копію оповідання »Княгиня«, що належала Б. Залєському, й переслав її редакторові »Кіевской Старины« Лебединцеву. Опублікувавши цей твір, редакція цього часопису починає друкувати один за одним прозові твори Шевченка (разом із двома поемами та драм. уривком »Никита Гайдай«), а в 1888 р. видає їх окремим грубим томом під заголовком »Поэмы, повѣсти и разсказы Т. Г. Шевченка, написаные на русскомъ языкѣ«. В передмові до цієї збірки видавці писали, що рукописи поета »лежали непорушно коло 20 років« у Костомарова, та що ініціятива їх опублікування належала не йому, а близьким історикові »почитувачам памяти славного поета«. До них належав В. Горленко, який почав публікувати повісті ще в 1881 р.

Восени 1923 р. до Української Академії Наук перевезли з Петербурґу різні речі нашого вченого проф. Хв. Вовка, серед яких були й автоґрафи прозових творів Шевченка. Почав їх студіювати й описав літературну історію повістей акад. С. Єфремов в кн. 1—2 »України« 1924 р., де між іншим сказав, що до того часу »ніхто не знав«, де були автоґрафи. Єфремов помилився: 1911 р. в Петербурзі на Шевченківській ювілейній виставі, в Академії Мистецтв, влаштованій акад. В. Мате, вони фіґурували, як власність В. Гр. Котєльнікова, чоловіка пасербиці Костомарова. Автор цієї статті їх потім розглядав і студіював, а покидаючи Петербурґ у 1917 р. переконував Котєльнікова не віддавати їх Пушкінському Домові при Російській Академії Наук, а подарувати їх українським науковим установам у Києві. Просив і пок. проф. Хв. Вовка допильнувати цієї справи. Котєльніков їх передав проф. Вовкові вже в 1918 р., як пише С. Єфремов.

З опису автоґрафів, зробленого Єфремовим, довідуємося, що це »здебільшого бруліони, остаточно не викінчені, не оброблені, не переписані, — вони, видимо, ще не одстоялися в творчій лабораторії й мають іноді, за деякими тільки вийнятками, вигляд накиданого нашвидку матеріялу«. Показалося, що видання »Кіевск. Старины«, назагал досить справне, не було бездоганним. »Не роблячи ще детального порівняння, можна спостерігти — пише С. Єфремов, — що трапляються й деякі стилістичні виправки, невеличкі пропуски, що мали на меті зробити стиль та мову (власне форми мови) більш російськими, ніж були вони у автора«. Ці висновки зроблені після побіжного огляду. Автор цієї статті порівнював у Петербурзі детально деякі уступи повістей і сконстатував, що в виданні »Кіевск. Ст.« дещо й перекручено, особливо в прізвищах. Отже, точне видання тексту цих творів залишається конечною потребою, але вже 12-ий рік минає, як Українська Академія їх має, але й досі не видала. С. Єфремов, що вивчав ці автоґрафи, від 1929 р. усунений від праці; в 1930 р. »спеціяльна комісія« знайшла їх у його науковому кабінеті, але знову »лежать вони непорушно«, як колись у Костомарова.

Дотеперішні переклади (О. Кониського, С. Єфремова, Б. Лепкого) зроблені з недокладного тексту »К. Старины«.

II

Що ж спонукало поета змінити жанр творчости й почати писати по-російському? Відповідь на це запитання покаже, що обидва ці факти тісно між собою звязані.

За чотири роки заслання (1847—1850) поет вичерпав у поезіях свою тематику — вилив уже свою »нудьгу, свої печалі«, а не міг мати надії на те, щоб навіть під псевдонімом хоч одну з тих поезій видрукувати. Ні українських часописів, ні альманахів, ні видавців не було. Після царського присуду 1847 р. над Шевченком і товаришами українське літературне життя фактично припинилося. В 1860 р. Костомарів у листі до Герценового »Колокола« так характеризував цей темний період (1847—1855 рр.) в житті українського народу: »Після київської справи заборонені були всі твори покараних), і цензура та шпигунство почали страшно лютувати проти України; не тільки українські книжки заборонено випусакти в світ, переслідувано навіть наукові статті про Україну мовою московською; самі назви Україна, Малоросія, Гетьманщина уважались за каригідні«. Надій на зміну соціяльно-політичного ладу в Росії не було ніяких. Навіть в Европі після революційних зривів 1848 р. прийшла реакція. Ентузіястичних мрій про те, що »встане Україна, і розвіє тьму неволі, світ правди засвітить, і помоляться на волі невольничі діти«, Ш-ко не мав тепер чим плекати: тих, що розпочали працю над національним визволенням України, унешкодливили всіх, разом із поетом, царські жандарми. Ніяких реформ та змін на краще не можна було тоді сподіватися. Самодержавна Росія не думала здавати своїх позицій. Увязнений, позбавлений всіх людських прав, поет постановляє взяти діяльну участь у повільній, тяжкій, обрахованій на довгу мету праці над руйнуванням підстав ненависного ладу. Починає писати повісті з соціяльним підкладом. Мусить їх писати по-російському під псевдонімом. Псевдонім цей — Кобзарь Дармограй. Моралізаційно-навчальна тенденція »Повістей К. Дармограя« найкраще підкреслює публіцистичні тенденції їх автора.

О. Кониський та С. Єфремов відносять початок творчости Шевченка на 1853 р., та мабуть вона почалася давніше.

В 1851 р. Шевченко перебував у горах Кара-Тау в товаристві Бр. Залєського, Л. Турно й Т. Вернера. Залєський писав тоді про Шевченка: »Тарас теж із нами; переконався, що має почуття глибоко реліґійні, які нагадують своїми обявленнями сторінки Нового Завіту«. Товариші мріяли про відродження суспільства на оновлених християнсько-євангельських засадах, проповідуваних Ляменне. Віджили в душі Шевченка всі ті думки, що ними була просякнута його поезія перед засланням. Зберігся з того часу намальований Шевченком цікавий образ: поет з двома товаришами, а на підлозі книга з написом: »George Sand 1851«. Поет невипадково зафіксував це в памятковому малюнку. Соціяльні повісті Жоржа Занда лучили між собою їх, як людей, що шукали нових, кращих шляхів для людськости. В повістях Жоржа Занда відбилися й ідеї Ляменне, й старого Руссо, що перший проказав нову путь суспільству й був хрещеним батьком народолюбної інтеліґенції всіх народів.

В тій атмосфері під впливом Жоржа Занда, мабуть, і зродилася в Шевченка думка почати писати прозою. Не можна твердити, що не писав нічого в 1851—1852 рр. Може, в 1853 р. тільки переписав уже дещо з написаного раніше. Може й перейшов на прозу за намовою товаришів. В пізніших листах до Залєського про початки творчости К. Дармограя Шевченко нічого не пише — просто посилає другові свої твори: Залєський про них уже знав. Залєський тільки один і похвалив їх (»Варнака« й »Княгиню«).

Як би там не було з початком прозової творчости, вона цілком свідомо служила всім тим визвольним ідеям, що знайшли вираз і в попередній творчості поета. Ідейний зміст повістей Шевченка: пропаґанда альтруїзму, як антитеза панському себелюбству, протест проти кріпацтва, проти рекрутчини, проти упривілейованої »воєнщини«, пропаґанда нового виховання на здорових засадах, підкреслювання української національної окремішности і т. інш.

Була це »старая погудка на новый ладъ«, як висловився сам поет, давши такий підзаголовок своїй останній повісті (»Матрозъ«, пізніше — »Прогулянка«).

Той факт, що Шевченок писав свої повісті по-російському, викликав серед українців певне огірчення, в деяких росіян — твердження, що він визнавав російську мову за орґан »общерусской культуры«, у інших, що хитався »між двома стихіями«.

Ми бачили вже, що в світлі історичних фактів це виглядало інакше: свідомо писав по-російському, щоб тих самих росіян перевиховувати, та й не міг писати інакше, бо українська література не могла існувати.

Як український письменник, своє відношення до російської мови Шевченко виявив давно передтим і зовсім виразно. Коли російська критика піддала під сумнів доцільність писати по-українському — »на мертвомъ нарѣчіи«, він іще 1841 р. відповів: »Буде з мене, поки живу, і мертвого слова«. Коли висловлювано думки, що він пише по-українському, бо не знає російської мови, він написав 2—3 поезії, »щоб москалі не казали, що я їх язика не знаю«, та й то потім жалував, що »сповідався кацапам їх черствим словом«. Перед самим засланням написав свій маніфест до українських письменників, у якому ясно й виразно висловив свої погляди на українське слово:

»А на москалів не вважайте, — нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово — і у нас народ і слово, а чиє краще, нехай судять люди«[1]).

Переконань своїх ніколи й ні в чому не зміняв. Навпаки, на засланні його національні переконання могли тільки загостритися. Не маючи змоги служити Україні українським словом, починає використовувати чуже, але наповнює свої прозові твори українським змістом. З девятьох повістей та оповідань, що їх знаємо, сім написані на теми, взяті цілком з українського життя. Всі вони пересякнуті гарячим українським патріотизмом. Яким Гирло в »Наймичці« навіть слова »Москва« не може чути, дівчина Катря не розуміє московської мови; нещасливий »варнак« навіть на далекій чужині улаштовує свою хату так, що все в ній »нагадує Україну«, бере наймичку українку, тужить за

[1]) Те, що Гоголь писав по-російському, Ш-ко поясняв тим, що Гоголь виховувався в російському ліцеї.

своєю »прекрасною Україною«. Ватя Сокира, бачучи українське село в Приуральському краї, аж плаче з радости, що вперше після розлуки з рідним краєм може тут розмовитися по-українському (»Близнята«). З симпатією підкреслює поет, коли хто з його героїв-інтеліґентів говорить по-українському (Марія Якимівна в »Музиці«); українські пісні для нього найкращі, епос — ліпший за Гомерів (»Прогулянка«), Україна — край цілком одмінний од Московщини (»Капітанша«). З симпатією малює він власне типи людей, що живуть за національною традицією (старі Сокири в »Близнятах«), національно-побутові сцени поет малює з особливою охотою, нарешті з великим замилуванням описує різні памятки української національної культури, згадує ворожих Москві українських національних діячів (Мазепу, Дорошенка), осуджує сам Сковороду (що робив і перед засланням) за те, що писав не по-українськи (в »Близнятах«), нарікає, що в школі »всього навчають к р і м м и л о ї, р і д н о ї м о в и« (в »Прогулянці«).

Після повороту з заслання відмовляється від участи в російському »Парусі«, бо його редактор »перелічив усі (словянські) народності, тільки забув про нашу, бо ми, бачте, дуже однакові, близькі родичі: як наш батько горів, так їх грівся«...

Здається, після всього цього можна уважати дискусію на тему про бажання Шевченка »зробитися російським письменником« за зайву й вичерпану.

III

Починаючи від 1855 р., Шевченко починає вживати енерґійних заходів у справі вміщення своїх повістей та оповідань у часописах. Спочатку він робить посередником між собою й ними Бр. Залєського та Н. Осіпова, свого колеґу мистця, а далі все поширює коло людей, що мають йому в цьому помагати; він притягає до цієї справи: гр. Н. Толстую, своїх друзів М. Лазаревського та Куліша, російських письменників А. Пісємського, А. Плєщеєва та С. Аксакова, Желіґовський та Сєраковський теж приймають участь у цій акції. Проте кінчиться вона невдачею. Ні »Отечественныя Записки«, ні »Современникъ«, ні »Русскій Вѣстникъ«, ні

»Русская Бесѣда« творів тих не приймають. Осіпов ще 1856 р. завважив Шевченкові про »Княгиню«, що твір цей необроблений у деталях. М. Лазаревський, одержавши »Матроза« (перша редакція »Прогулянки«) написав: »Багато є таких, що жалують, що не по-українському пише К. Дармограй«. Шевченко на це нічого не відповів, але згодом звертається до Куліша з такою просьбою: »Навчи ти мене, будь ласка, що мені робить з руськими повістями? У мене їх десятків коло двох набереться. Затопить грубу — шкода: багато праці пропаде. Та й грошей би хотілося, бо тепер вони мені дуже потрібні. Порадь, будь ласка, що мені робить?«. Куліш на це відповів так: »Про московські ж повісті скажу, що зневажаєш ти себе їми перед світом та більш нічого«. Вказував, як приклад, на Квітку, що зробив велике діло своїми українськими творами, а московськими »втеребив себе в багно«. Писав, що коли б мав гроші, то купив би їх усі та й спалив: »Може ти мені віри не піймеш, може скажеш, що я московщини не люблю, тим і ганю. Так от же тобі: ніодна редакція журнальна не схотіла їх друкувати. Тут не одного таланту треба. Аджеж у тебе був талант, як ти малював картину »Катерину«; над поемою »Катериною« і досі плачуть, а на картину »Катерину« кивають головою. Так кивають земляки, прочитуючи й твої московські повісті, а москалі одкидають геть, а вірші твої рідні й москалі шанують, а земляки наче псалтир промовляють. Так то, брате, до всякого діла — особая кебета й особая наука«. Шевченко цим присудом не образився, листувався й далі з Кулішем, але про повісті не згадував.

Проте й далі не покидав своєї думки їх видрукувати. Піславши С. Т. Аксакову свою »Прогулянку« (переробленого »Матроза«), просив: »Судіть мене, але судіть милостиво«. Аксаков, повідомивши Шевченка з доручення М. Максимовича, який редаґував »Русскую Бесѣду«, що повісти »в сучасному її вигляді« не можуть надрукувати, відповів цілком щиро: »Не раджу Вам друкувати цю повість: вона без порівняння нижча від Вашого величезного поетичного таланту... Ви — лірик, елеґіст; Ваш гумор невеселий, а жарт не завжди забавний. Правда, де Ви торкаєтеся природи, там усе у Вас прегарне, але це не викупає хиб цілого опо-

відання. Без жадних побоювань кажу Вам голу правду. Гадаю, що такому талантові, як Ви, можна сміливо її сказати, не боючись образити людську амбіцію. Багатому чоловікові не сором узути чобіт із діркою. Маючи перед собою блискучу дорогу, на якій Ви повний господар, Ви не можете образитися, коли Вам скажуть, що Ви не вмієте пройти якоюсь степовою стежкою«.

Шевченка ані образила, ані засмутила така оцінка Аксаковим творів Дармограя. Він спокійно відповів старому письменникові: »Ви мені сказали те, про що я й сам давно вже думав, та — не знаю чому — не відважувався сказати... Тричі Вам дякую за Ваше щире просте слово: воно освітлило мені дорогу, що нею йшов я помацки«. Так легко він відмовився від своєї російської творчости. І відбулося це тим легше, що в нього віджила і зближувалася до здійснення надія друкувати свої українські поезії, а в нашій прозі зявився новий талант — українська Жорж Занд, Марко Вовчок. Як прозаїк, він сказав своє »нині одпущаєши«, привітавши її, як нового »обличителя жестоких, людей неситих«.

IV

Який же характер та яку літературну вартість має Шевченкова проза й яке її місце в літературі взагалі?

Як ми бачили вже вище, сучасники оцінили її низько. Найбільш безсторонній був присуд Аксакова, й хоч винесений він був на підставі тільки одної повісти, а проте в ньому була одна глибока думка, що пояснює засадничу хибу Шевченкової прози: »Ви — лірик, елеґіст« сказав поетові Аксаков. Розповідна форма не була властива талантові Шевченка, й він, пишучи прозою, ніколи не міг визволитися зпід впливу своєї субєктивно-ліричної вдачі. Замість того, щоб малювати життя героїв образами й ними викликати у читача потрібну реакцію, Шевченко перериває розповідний стиль різними ліричними диґресіями, пересипає оповідання своїми міркуваннями. Такі лірично-рефлєксійні диґресії від ходу описуваної події робив і Гоголь, але він робив їх нечасто й по-мистецькому. Гоголь теж був тут під впливами сентиментально-романтичного стилю. На Шевченкових ліричних диґрессіях відбилися не стільки ті самі впливи, скільки

його вроджений ліризм: коли б він і не читав творів сентиментальних письменників, що ввели в літературу цю патетично-реторичну манєру, однаково писав би так, — відповідна лєктура хіба тільки зміцнила його орґанічну вдачу та надала певної стилістичної форми відповідним уступам.

Головна причина невдачі повістей Шевченка була та, що виступив він із ними вже як старомодний письменник, — ніхто вже тоді так не писав.

Які ж психічні умови витворили цю його старомодну манєру?

На це відповідь дає лєктура Шевченка. Як самоук, читав у Петербурзі все, що попало в руки. Прочитав усіх російських письменників, але російська література не була вже така й велика. Читав найбільше письменників европейських у російських перекладах. Перекладчики вживали ще старої, архаїчної мови. Коли порівняти російські переклади 30-х.—40-х. рр. з ориґінальними творами російських письменників тих часів, то побачимо, яка глибока під тим поглядом між ними різниця. Европейських авторів XVIII в. в Росії мало перекладали наново в XIX віці, а Шевченко читав і Вольтера, і Руссо, і Монтескє, і Гольдсміта й інш. Додаймо, що він пройшов через церковну школу й знав добре церковно-славянську мову. Звідси й його нахил до архаїзмів.

Російська література 30-х — 40-х рр. мала специфічний характер. Її композиційно-стилістичні прикмети ті самі, що й Шевченкової прози: передмови, післямови, затемнювання властивої фабули зміною оповідачів, описами принагідних зустрічей, місцевостей, авторськими рефлєксіями і т. ін. Але це зовсім не значить, що Шевченко наслідував різних Вельтманів та Марлінських, як то здалося декому з совітських дослідників. Єдиний вплив, якого він зазнав від російської літератури, це був вплив Гоголя: позначився він і в сатиричних засобах Шевченка, і в мовно-стилістичних формах речень та періодів[1]).

В прозі Шевченка бачимо елєменти всіх европейських

---

[1]) Гоголь був теж учителем Шевченка, як повістяр-психолоґ; Шевченко перший на 60 літ раніше, ніж та думка стала загальною, зрозумів, що Гоголь передусім »відатель серця людського« (Лист до Репніної).

літературних напрямків XVIII і першої половини XIX в.: псевдо-класицизму, сентименталізму, романтизму та сентиментального натуралізму й реалізму. Вони ввійшли до його творчости з перводжерел. Легко відрізнити в них річардсонівські, діккенсівські, вальтерскоттівські, жорж-зандівські й ін. комплекси. Ніхто їх досі не виділив і не систематизував.

В своїх малярських працях звик Шевченко використовувати манєру досвідченіших майстрів. Постановивши писати прозою, теж шукав взірців (хотів наново перечитати Вальтера Скотта, та не було де його взяти). В міру того, як працював, різні асоціяції викликали різні стилістичні манєри: не був сам мистцем розповідної форми, й тому мусів підлягати впливам прочитаних колись письменників різних напрямків і стилів. Читаючи прозу Шевченка, людина обізнана із світовою літературою легко вирізнить відмінні стилістично-мовні та стилістично-композиційні комплєкси: за Гольдсмітівською пуританською моралізацією йде діялоґ написаний у манєрі Гоголя; за сентиментальною тирадою в стилі Річардсона зустрінемо повний вальтерскоттівського романтизму й переданий манєрою Ірвінґа опис якоїсь місцевости чи памятки старовини; з якоїсь зворушливої сцени визирне обличчя Діккенса, а в стилізації думок про »психолоґічні досвіди« виховання, про »цивілізованих« дикунів промайне тінь старого Руссо, і згадаються його філософсько-педаґоґічні трактати в белєтристичній формі, щоб уступити місце еґзальтованій тираді в дусі Жоржа Занда, після чого автор почне характеризувати своїх героїв епітетами й образами з античної мітолоґії.

Шукати в прозі Шевченка впливів Вельтмана та Марлінського — річ смішна. Дивно, що це робить Дорошкевич, який сам протестував колись проти того, що з Шевченка хотять зробити »епіґона російської літератури«. Коли в повістях Шевченка і знайдемо типові прикмети стилю та композиційних засобів цих письменників, то це означає, що разом із ними однаково підлягав впливам більших европейських мистців. Зокрема щодо Марлінського, то Шевченко власне в своїх повістях його висміює, і в нього ми не знайдемо властивих Марлінському нереальних »титанічних« характерів, як не знайдемо й фантастичних ситуацій француза Сю,

якого він критикує. При всьому еклєктизмі своїх прозових стилістичних засобів Шевченко не взяв від романтизму тих рис, що перечили життєвій правді.

На мистецьке оформлення повістей відємно вплинуло й те, що Шевченко російської мови добре не знав. У виданні »Кіевской Старины« мова й стиль уже значно виправлені, та й то на кожному кроці ми бачимо там численні українізми, зустрічаємо російські слова не в відповідному значінні, помилки в російській складні, дивоглядні неолоґізми і т. інш. В ориґіналах-автоґрафах їх іще більше, що вже ствердив С. Єфремов. Ів. Стешенко слушно назвав цю мову »вимученою«. Сам Шевченко в листі до Аксакова писав »Тяжко мені опанувати московську мову... Вона в мене тепер, як фарби на палітрі, які я мішаю без усякої системи«.

Місцями свідомо впроваджуючи українську мову в свої твори (в діялоґах, в описах), Шевченко робить це без належного уміркування. Часом йому тільки здавалося, що пише по-російському, фактично ж це була українська мова.

До позитивних прикмет Шевченкової прози треба віднести мистецьке описування природи й психолоґізм у змалюванні характерів.

Першу прикмету підкреслив і Аксаков. Описи бурі в »Прогулянці«, сільського вечора над Сулою в »Наймичці«, українських і киргизьких степів (»Близнята«) й інші — справді зроблені по-мистецькому: як мистець-маляр, він умів обсервувати природу, й пером не гірше змальовує її, ніж пензлем. Зрештою відчування грає в описах природи головну ролю, і ми бачимо тут не Шевченка епика, а лірика.

Характери своїх героїв (в більшості випадків) Шевченко змальовує з глибокою психолоґічною правдою. Талант спостерігача мав він дуже великий. Умів теж вчуватися в чужі переживання, був добрим оповідачем-імітатором. Листи Шевченка свідчать про те, як глибоко він розумів своїх кореспондентів: він майстерно підробляється під їх тон, під спосіб думання (пор. листи його до Кухаренка). Цю здібність проникати зором в чужу душу виявляє він і в повістях, але нерівномірно. Селянські типи схарактеризовані завжди глибше: Яким і Лукія в »Наймичці«, Туман у »Капитанші«. Міщанські петербурзькі типи (Паша й її тітка в »Ху-

дожнику«, Юлія Карлівна в »Нещасному« — теж повні життя. Дуже добре вдаються йому типи хуторян-інтеліґентів: у »Прогульці« — Прехтелі, в »Близнятах« — Сокири, в »Музиці« — Антон Карлович і Марія Якимівна. Натомість найслабше змальовані постаті заможних дідичів (Кленовського в »Музиці«, Курнатовського в »Прогулянці«). Часом деякі ситуації в повістях психолоґічно невмотивовані: нпр. неясно читачеві, як одружіння Курнатовського з селянкою приводить його до морального переродження. Зате роман героя »Художника« з Пашею в усіх його нюансах описаний з глибокою життєвою правдою.

Взагалі Шевченко старався бути психолоґом-реалістом. Цікаво, що він ніде навіть не згадує гоголівських »Вечорів на хуторі«, де реалістичну манєру сполучено з романтичною ідеалізацією[1]). Треба теж і те підкреслити, що Шевченко переважно все змальовує з натури. В його прозі майже нема елєменту фантазії, вимислу: все описане або десь відбувалося так, як у повістях, або дієві особи, за дуже малими вийнятками, це колишні знайомі поета або обсервовані ним люди (іноді їх імена під літерами, або змінені, а іноді навіть і подані точно). Поет тільки часом ставить їх у вигадану ситуацію.

V.

Поза всіма чисто літературними прикметами, що їх ми тепер обєктивно можемо виділити, є в повістях Шевченка е л є м е н т и, що їх тепер ми повинні розглядати, як такі, що мають в а р т і с т ь культурно-національну. Місцевий кольорит, що його надає поет всім своїм творам, має для нас більше значіння не як мистецький засіб (спільний романтизмові й реалізмові), а як цінний історично-побутовий матеріял.

З цього погляду всі повісті Шевченка дають нам дуже багато. Ні один письменник не дав нам образу кріпацького ладу на Україні так яскраво представленого, як у повістях Шевченка. Ніхто не дав стількох описів різних місцевостей, звичаїв, побутових картин. Зокрема »Близнята« — це нео-

---

[1]) Треба теж підкреслити, що Гоголь у своїй сатирі не ставив собі завдання боротися з системою російського соціяльно-політичного ладу, а Шевченко власне це завдання завжди мав перед собою.

ціненний памятник українського побуту 20-х—40-х р. минулого століття. Представлені в повістях епізодичні особи (нпр. історичні — Ів. П. Котляревський у »Близнятах«, поет Віктор Забіла в »Капітанші«), типи дяка-бурсака Степана Мартиновича й сотника Сокири (у »Близнятах«) — це люди й типи старосвітської України, портрети, яких би ми не мали, коли б їх не дав нам Шевченко.

Мало хто так був обізнаний з описами подорожів, як Шевченко. Він читав подорожі Дюмон-Дюрвіля, Араґо, Вашінґтона Ірвінґа, романи в формі описів, як »Анахарсіс« Бартлємі і т. інш. Тому, що він сам добре знав, яке велике значіння має ця література для поширення людської свідомости, ми й завдячуємо історично-краєзнавчі моменти в його повістях. Вони самі вже компенсують нам усі хиби невластивого поетові-лірикові прозового жанру.

Як надзвичайно цінний момент у прозі Шевченка, треба підкреслити те, що український селянин виступає в них (уперше в літературі), як тип людини західної культури, европейської ментальности: господарний, справедливий, релігійний, він не деклямує, не проповідує, не філософує, а те, в що вірить, підтверджує чином. Він індивідуаліст, шанує свою людську гідність, гидує насильством і обманом. Такий ветеран Туман у »Капітанші«, такий і Яким Гирло в »Наймичці«.

Як матеріял біоґрафічний, повісті мають першорядне значіння. Разом із листами та журналом вони збогачують дані про духовий розвій Шевченка й помагають відтворити його літературний портрет.

Доля Шевченкових прозових творів нагадує долю багатьох видатних поетів, коли вони зміняли літературний жанр (наприклад Міцкевича, Словацького, Лямартіна, Віні, Мюссе) або коли писали чужою мовою (Лєрмонтова, Красинського, Федьковича).

Лірик рідко коли може бути однаково великим у прозі й у поезії, а переходячи на чужу мову, ні один поет не дав великого твору.

Огляд літератури: Літературну історію прозових творів Шевченка подав С. Єфремов у статті „Спадщина

Кобзаря Дармограя" („Україна" 1925, кн. 1—2), вперше зробивши опис їх автоґрафів. Пор. також моє: „Занедбана спадщина Кобзаря" („Наш Світ", ч. 4, 1925). Про те, коли яка повість чи оповідання вперше було опубліковане, див. у статтях про кожне з них. Докладна їх літературна історія в листуванні Шевченка з 1855 до 1858 року (див. том IV Творів, видання ВУАН, та в нас у томі XI). Хронолоґію прозових творів Ш-ка дав іще О. Кониський, навіть не бачивши рукописів (ЗНТШ, т. VIII). Перше збірне видання (див. I розд. цієї статті) вийшло в 1888 р. Бібліоґрафія всіх видань і перекладів — т. XVI наш. вид. Перший дав оцінку прози Ш-ка А. Пипін у „Вѣстн. Европы", 1888, кн. 3 („Русскія сочиненія Ш-ка"), як матеріялу істор.-побутового й біоґрафічного. — В 1910 р. згадав про них Ю. Тиховський, спинившись виключно на відємному впливі рос. мови на мистецьку їх вартість та вияснюючи психолоґічні причини, чого писав Ш-ко по-російському: „Великоруська мова в творах Т. Г. Ш-ка" в „Укр. Хаті" 1910, ч. 2). Пор. також П. Понятенка: „Значіння рідної мови для поет. творч. Ш-ка" („Рада", 1911). Над цим питанням докладніше спинилися Ів. Стешенко в „Російсько-українські паралелі в творчості Т. Г. Ш-ка" („Укр. Наук. Збірн", вид. УНТ. у Києві, М. 1916) та М. Марковський — Російські й українські твори Ш-ка в їх порівнянні" („Україна", 1918, кн. 1—2). Обидва дослідники не доцінили того факту, що Ш-ко перейшов не тільки на чужу мову, а й на інший жанр. Починаючи від 1924 р. зацікавлення повістями зростає. Акад. С. Лобода підняв питання про психологічну боротьбу „двох культур" у Ш-ка („Між двох стихій" — „Шевченк. Збірник", 1924), зачепив його й Айзеншток (у передмові до „Щоденника" Ш-ка, — 1925). Перший глибший розгляд прози Ш-ка зробив проф. А. Багрій (Ш-ко в литерат. обстановке. Баку. 1925, повторений в „Т. Г. Шевченко", т. I, ДВУ, 1930). Принесли багато нового досліди Б. Навроцького — „Т. Шевченко, як прозаїк" („Черв. Шлях", 1925, ч. 10); В. Державіна „Лірика й гумор у Шевченковому журналі", див. Збірник „Шевченко", річн. I, 1928, де автор торкається і взагалі прози Ш-ка; Ф. Якубовського „На узбічних стежках поета" — передмова до повістей вид. „Сяйво", 1927 („Київ.-Друк."). Цінний матеріял дають „Етюди з Шевченкознавства" О. Дорошкевича (в огляді його стану, ДВУ 1930), а найбільше значіння має стаття Б. Навроцького, доповнена автором у збірці „Шевченкова творчість", Х.-К. 1931. Невдалу спробу вивчення мови рос. повістей Ш-ка дала О. Патокова („Шевченко", річ. II, 1930), бо проминула багато українізмів та виявила безрадність у кваліфікації окремих мовних явищ. В новіших працях увага звернута на формальний бік прози Ш-ка. Ідеолоґічний зміст їх та вияснення їх звязку з усесвітньою літературою ждуть іще дослідників.

Павло Зайцев

ПОВІСТЬ »ХУДОЖНИК«

I.

Свою повість »Художник« Шевченко написав між 25 січня — 4 жовтня 1856 року в Новопетровському форті. Дати ці бачимо на автоґрафі. Автоґраф повісти — це брулїон, і нема ніяких даних, що Шевченко його переписував колись сам, або дав переписувати іншій особі. Деякі сторінки автоґрафу покреслені рисунками і мають сліди пробування пензля. Пишучи один із останніх уступів, поет умістив у рямцях слова: „Bronisławu Zaleckiemu“ (sic). Але нема даних судити, що це означає присвяту Бр. Залєському. В цьому уступі описано розчарування поета близькою йому особою — панею Аґатою Усковою, а про історію їх взаємин знав із листів Шевченка тільки Залєський. Це пересторога для мистців — не женитися з кокетками-красунями, а Залєський був одним із мистців, приятелів поета, якому поет звик був звірятись із найінтімніших своїх переживань та думок.

Твір цей перші видавці назвали в підзаголовку »автобіоґрафічна повість«. В автоґрафі такого підзаголовку немає. Повість цю друкували окремими виданнями частіше, ніж інші. Вийшла вона й у доброму німецькому перекладі Зеліба (Ляйпціґ, 1912). Твір цей вимагає докладного скоментування, чого ще й досі не зроблено. Коментарі в цьому виданні — найдокладніші, але всеж неповні з огляду на розміри видання. »Художника« ще довго будуть вивчати й коментувати: ні в одному творі Шевченко не зібрав такої великої кількости різних фактів та імен.

II.

Між повістями Шевченка »Художник« займає перше місце і з огляду на свій цінний життєписний матеріял, і завдяки своїй літературній вартості. В цій повісті Шевченко яскраво представив той цікавий період свого життя, коли

він у Петербурзі тішився вперше волею людини, визволеної з кріпацтва й жив у середовищі найвидатніших представників письменства та мистецтва. Задумом і композицією — це найсміливіший із усіх його прозових творів.

Від 1850 р. Шевченко не писав поезій і не міг не тужити за інтимною лірикою, в якій звик виливати свої почування. Правда, вже півтретя року писав прозою, але то були повісті з соціяльним підкладом. Аж у 1855 р. прийшли події, що всі думки поета зосередили неподільно довкола його власної долі.

Вмирає цар Микола І. Надходять чутки, що новий цар дасть амнестію політичним вязням, а навіть деякі з них, наслідком маніфесту з 27 березня 1855 р., вертаються вже з заслання додому. Ростуть і в Шевченка надії на волю. Зрозуміле, що в цій новій ситуації поет щораз палкіше вертається споминами до днів свого кріпацтва, якими почалося його життя, і до моментів того несподіваного щастя, коли став вільний. Починає щораз глибше аналізувати наслідки своєї життєвої катастрофи. Думки поета про власний, мало не запропащений, талант, що нидіє, не маючи змоги розвиватись, стають щораз більше настирливі.

Із різних листів поета з періоду заслання знаємо, що він користується там кожною нагодою, щоб роздобути книжки, довідатися про всякі літературні новини, що нарікає на недостачу інтеліґентного товариства, знаємо теж і те, якою незвичайною подією в його житті бувають рідкі відвідини видатних людей, що з ними може він обмінятись думками про свої переживання, про літературу та мистецтво.

Шевченко живо листується із своїм другом — поляком-засланцем Б. Залєським, малярем-аматором, і перед ним сповідається з тих дрібних сірих фактів, з яких складається його салдатське животіння, і тих ясних мрій, що додають йому сили переносити каторжні злидні. Листування з Залєським, а також кілька листів до товариша з Академії Осипова (1855—56) — повні згадок про мистецькі твори, про Академію, товаришів-мистців і про можливе продовження мистецької карієри. Саму надію на визволення своє поет звязує з поміччю родини Толстих, а граф Ф. Толстой —

віце-президент Академії. До Академії тягнуться всі думки поета. Тема й матеріял наче готові лежать перед ним. Потрібний був тільки творчий імпульс, і він прийшов.

Про те, як це сталося, Шевченко оповів за рік після написання »Художника« в повісті »Прогулянка«. Збирався писати поему, але ліг відпочити — »і — чудна річ — думки мої перейшли від поеми до мого власного минулого«. Згадалася Шевченкові »кімната на 9-ій Лінії в домі булочника Донерберґа«, де він у Петербурзі мешкав разом із своїм другом Штернберґом, пригадалися до дрібничок — обстанова їх убогого студентського життя з його скромними втіхами*), — той час, коли вони були »бідні, але невинні діти«. »Боже мій, Боже мій! Куди поділися ці світлі золоті дні? Куди поділася прекрасна сімя непорочних, надхнених юнаків?« — питається поет і оповідає далі, що, згадавши ті часи, він »так щиро й від усього серця віддався свому прекрасному минулому, що кілька разів починав плакати, як дитина, в якої відібрали гарну забавку«. »І ці благодатні сльози оновили, воскресили мене, я зразу почув ту свіжу, живу силу духа, що одна може утворити чудо в нашій уяві«.

Оповідання про цей яскравий психолоґічний момент Шевченко переносить у »Проґулянці« до цілком іншої ситуації (на Київщину, де гостював у родичів) і оповідає, як він потім написав поему, знову відчувши »небесну гармонію«, »охоплений воскреслим духом живої, святої поезії«. Але, фактично, ніякої поеми він не писав під впливом таких споминів, тут це тільки цікава згадка, якою автор ілюструє психолоґічний процес зявлення творчих імпульсів. Для нас вона надзвичайний документ — конкретна згадка про те, як повстала повість »Художник«.

Вибравши форму автобіоґрафії, Шевченко має змогу закріпити образ найкращої та найдіяльнішої доби свого життя, вивести довгий ряд цікавих, близьких постатей, показати через контраст своє теперішнє тяжке становище, згадати теплим словом своїх колишніх друзів і добродіїв, на-

[1]) Купили гарну лямпу, з радощів удень її засвітили, а потім запросили товаришів на »чай із сухарями«, з нагоди великої події.

решті — розважити свою самотність, воскрешаючи в уяві колишню свою щасливу »метаморфозу«.

Провідної гадки для задуманого твору не треба було поетові й шукати: пориви й недоля мистця — це ж історія його власного життя. На цю тему він уже рік передтим написав повість »Музика«, але там зробив себе тільки епізодичною особою (»антикварій«). Віртуоз-музика теж кріпак, теж визволяється з неволі, але це все відбувається на Україні. В »Художнику« поет помістив свого героя в середовищі, де сам почав свою карієру. Малюючи своє петербурзьке життя 1837—1843 рр., зможе воскресити образи живих, невидуманих дійсних осіб.

Постаті дорогих поетові опікунів: Брюлова, Сошенка, Жуковського, Венеціанова та друзів-товаришів Штернберґа й Демського так і стоять перед очима Шевченка. Думаючи про волю, мусить згадувати тих, кому її найбільше завдячує. Сповідаючись із свого життя на папері й сплачуючи вперше старий довг вдячности своїм опікунам та друзям, при цій нагоді вияснить він і ту, для декого темну, подробицю із свого життя, що не дає йому спокою на засланні: військовий начальник поета, ґенерал-ґубернатор Перовський, переконаний, що Шевченко визволений із кріпацтва і вчився в Академії завдяки царській ласці, за яку заплатив чорною невдячністю. Оповідаючи детально історію свого визволення, Шевченко виказує, що фактично царській родині не завдячує нічого: царська родина тільки купила портрет поета Жуковського, особи їй близької, вся ж заслуга визволення належала вже згаданим вище людям, особливо Сошенкові й Брюлову, а стипендію поетові дало Товариство допомоги мистцям.

III.

Ідеї »Художника« треба шукати в бажанні автора показати, як може запропаститися великий талант через випадкові удари злобної долі. Хоч і близька була ця ідея Шевченковій душі, і легко можна її повязати з його життям, була вона теж і в дусі романтичної літератури: її улюблений мотив — протиставляти суспільності чи середовищу видатну одиницю, якої сучасники не вміють якслід оцінити тому, що вона вища понад пересічний загал і що в змаган-

нях своїх до вищого ідеалу вона нехтує дрібними засобами практичного життя, прозаїчного щастя, міщанської карієри.

Треба підкреслити, що Шевченко, маючи око доброго спостерігача, що вміє бачити дійсність і дбає за життєву правду, не наділив свого героя перебільшеними прикметами й не зробив із нього ґенія поруч звичайних смертних: його мистець при всіх рисах романтичного героя, не має ніяких »титанічних« прикмет. Сам Шевченко ніколи не ставив себе на пєдестал винятковової людини, яку повинні шанувати за ґеній, а домагався для себе завсіди тільки звичайних людських прав.

В »Художнику« зустрічаємо дійсні постаті знайомих поета: ні передтим, ні пізнүше, аж до наших часів, автори повістей ніколи не вживали такого засобу. Беручи на героїв повісти сучасників із їх правдивими прізвищами, че можна прикрашувати їх життя уявленими подіями, в усякому ж разі такими рисами характеру, що могли б їх понижувати, осмішувати, кривдити. Шевченко мусів це розуміти, й тому, коли й писав »Художника«, як справжню повість, то мабуть не призначав її до друку, або бодай прикінці прийшов до висновку, що вона до того не годиться. На це, доречі, маємо безпосередній натяк у самому »Художнику«, коли Шевченко каже, що пише »властиво для свого друга-маляра (очевидно Броніслава Залєського), а не з наміром друкувати свою думку про красуню«. Нещасливий кінець героя »Художника«, його божевілля і смерть внаслідок невдалого подружжя (нещасливо оженившись, починає пити) — ці мотиви, річ зрозуміла, мусів повістяр докомпонувати. Вводячи ці мотиви, щоб надати повісті закінчену композицію, має він вдячну нагоду до міркувань про вагу дружини для мистця. Знаючи свобідне життя мистців, Шевченко ставив до дружини мистця такі великі вимоги, що подружня траґедія виступала в його уяві, як природний наслідок неможливости здійснити такий ідеал. Таких траґедій, починаючи від історичних прикладів Берґгема й Пуссена до подружньої історії Брюлова, бачив він довкола себе чимало, а подібну до описаної пережив його товариш, художник Тиранов; про блискучі початки його мистецької карієри згадує Шевченко в самій повісті (стор. 134).

Композиція повісти надзвичайно складна й ориґінальна. Оповідання про свого героя до його життєвої катастрофи (себто про себе) Шевченко вкладає в уста свого добродія й приятеля мистця-маляра Сошенка. Розповівши його устами історію свого визволення (від початку до стор. 54), Шевченко дальшу свою історію переповідає в листах до Сошенка, доки переказує справжні факти з життя героя; колиж доходить до нещасливого його одружіння, себто події, від якої починається вже неавтобіоґрафічна частина повісти, а вигадана, то про неї читач довідується не від Сошенка, а від Міхайлова (два листи), і щойно нещасливий фінал життя художника оповідає вже знову Сошенко. Додаймо, що листи героя й Міхайлова переплетено теж міркуваннями й заввагами Сошенка.

Самого себе Шевченко свідомо розщеплює. Герой повісти оповідає про ті свої переживання й переконання, що були властиві молодому Шевченкові, учневі Академії мистецтв. Пізніші свої погляди, набуті вже життєвим досвідом, Шевченко виповідає устами Сошенка. Шевченко-студент без застережень захоплюється своїм незабутнім великим учителем, гуляє й бавиться, некритично ставиться до оточення, легко зближується з людьми, а Сошенко (пізніший Шевченко) дивиться на це все критичним оком досвідченої людини. Шевченко-студент пристає до богемної думки гульвіс-товаришів, що найкраща школа для мистця — таверна, а Шевченко пізніший устами Сошенка моралізує з цього приводу і т. д. Таким засобом автор осягає можливість виповідатися в двох психолоґічних площинах, віддалених хронолоґічно на цілих 15 років.

IV

Всі дієві особи »Художника« взяті живцем із середовища, в якому Шевченко жив у Петербурзі. Неназваний по імені І. М. Сошенко, відограв велику ролю в визволенні поета з кріпацтва. Це визволення — головна подія, довкола якої починає формуватися нове життя молодого мистця. Брюлов, його опікун і вчитель, виростає тут до надзвичайних розмірів не завдяки самій поетовій уяві: всі історичні дані підтверджують, як фанатично вся Академія захоплю-

валася тоді Брюловим, яким великим і неподільним був його професійний авторитет. Слава його ґреміла в Італії й Німеччині. В Росії його вінчали лаврами. Ніодин мистець-маляр не зазнавав за життя таких тріюмфів, як автор »Останнього дня Помпеї«. А Шевченко став його учнем, другом і повірником. Із зворушливою любовю згадує автор кожний момент із життя »незабутнього«, »великого« вчителя.

Довга ґалєрія осіб, виведених у »Художнику«, це тільки незначна частина тих, з якими Шевченко мав нагоду познайомитися завдяки Брюлову, Жуковському, Гребінці, Кукольникові. Товариське життя в Петербурзі в 30-х — 40-х роках било ключем, а серед мистецької братії, як це скрізь буває довкола малярських академій, і поготів. Крім знайомостей, звязаних із академією, Шевченко мав їх багато більше, ввійшовши у богемічний гурт поета Н. Кукольника, в якому патронували теж К. Брюлов і славний композитор Михайло Глинка. Товариство бувало тут не менше широке, як забави та розмови; на славних сходинах що-середи бувало іноді до 80 осіб — це були мистці, письменники, редактори журналів, критики, видавці. Можна уявити собі, які різноманітні балачки йшли довгими вечорами та ночами за столом, і як багато потрібного та корисного письменникові і мистцеві міг Шевченко там зачерпнути.

Деякі критики добачають у »Художнику« ідеалізацію тодішньої богеми, та не треба забувати, що Шевченко відтворює нам образ молодого мистця, цілком захопленого новим життям і новим середовищем.

Зрештою, самому поетові миліші скромні ідеалісти, (Штернберґ або Демський, знайомі німці — Йоахім, родини Шмідтів, Фіцтумів і т. д.), ніж бурлацька богема, символізована постаттю Міхайлова.

Так часто розсіяні у »Художнику« імена европейських мистців і творів та численні рефлєксії про них вказують на неабияку мистецьку освіту Шевченка, не школярсько-схоластичну, а орґанічно звязану з його широкими духовими потребами. При всьому пієтизмі до Брюлова Шевченко інстиктовно бороniться перед його беззастережним захопленням класичними зразками, бере ще лєкції у проф. Коль-

мана і надзвичайно чутливо реаґує на прояви модерного мистецтва та пильно стежить за ними.

Хоча Шевченко в Петербурзі перебував здебільша в товаристві росіян або земляків без ясної національної свідомости, вплив цього середовища був на нього майже ніякий, якщо не загартовував його національних і соціяльних переконань: тут він мав свої власні, часом гостро зарисовані, погляди, так виразно висловлені в »Кобзарі« 1840 р. Чутливий на національні та соціяльні питання, в »Художнику« поет тримається від них здалека. Сама тема такого твору не підходила до цього. Поет мусів відчувати, що вводячи в чисто психолоґічну повість дискусії на соціяльно-політичні теми, був би викривив ідею твору.

У »Музиці«, написаному на рік перед »Художником«, — повісті, що була першою спробою розказати життя нещасливого мистця, Шевченко дав сильніший вислів соціяльній думці: там його герой мусить віддати ввесь свій талант »сильним міра сего« — панам. У »Музиці« теж виведені дійсні люди, знайомі Шевченка, але само життя героя прибране всякими подробицями та епізодами, що роблять враження випадкового матеріялу, орґанічно незвязаного з темою. »Музику« написав Шевченко у сентиментальній манєрі, властивій усім іншим його повістям; у »Художнику« зумів Шевченко відтворити переживання свого справжнього минулого. Хто не знає, як ця дійсність виглядала, той не матиме досить сильного враження, читаючи »Художника«: треба знати й суспільну атмосферу Петербурґа, коли в ньому жив Шевченко, а читати цю повість треба поруч із щоденником та листами поета. Аж тоді поодинокі подробиці, що в самій повісті служать для характеристики дієвої особи або потрібні для фабули, набирають зовсім іншої релєфности, коли знаємо, що це моменти дійсного життя Шевченка.

У такому світлі окреме місце займають усі ті місця, де Шевченко використовує особисті переживання, звязані із знайомістю жінок, якими живіше цікавився, а навіть якоюсь з них захоплювався. Це торкається між іншим епізоду з одною молодою петербурзькою німкинею, Машою, що виступає в »Художнику«, як Паша, та особою Аґати Ускової.

Щоб зрозуміти відношення нашого поета до цих осіб, треба мати на увазі, що його чутлива душа й надзвичайна, майже дівоча, вражливість робила із них істоти не завсіди реальні. Це вже одна з прикмет великих поетів із буйною уявою перетворювати дуже прозаїчні події у високопоетичні образи, в яких жінка стає більше символом, ніж реальною істотою. Не треба приймати надто дослівно деяких фактів поетової біоґрафії, щоб вияснювати на їх підставі чуттєве — коли так можна висловитись (»сентиментальне« — кажуть французи) — життя поета. Шевченко, навіть тоді, коли хотів якнайвірніше відтворити дійсні факти, пересував деякі їх психолоґічні моменти несвідомо, із самої духової потреби висловити свої бажання та ідеали, що мали для нього завсіди більшу вартість, ніж конфлікти буденщини.

Саме до жіноцтва, яке було для нього завсіди джерелом найчистіших захоплень, підходив він з тою, майже дитячою, наївністю та безпосередністю, що така характеристична для справжніх поетів. На засланні, коли був він так обмежений у своїх життьових вражіннях та засуджений на безділля, уява його працювала ще живіше. Для вязня — мрії та сподівання це сама дійсність. І коли Шевченко зустрів нараз людину, яка у його сіре животіння внесла подих життя, він надихав її постать своїми мріями.

Тимто у »Художнику« знайшла дуже живий відгук його знайомість з дружиною команданта форту Аґатою Усковою.

Шевченко зблизився з родиною Ускових зараз по їх приїзді до Новопетровського. Аґата зробила на поета велике вражіння: була молода, якщо й не була красунею, то видалась поетові такою — мала в собі певний charme (виразно підкреслений на портреті, змальованому з неї Шевченком), скінчила середню школу, що на ті часи теж не було звичайне явище.

У листі до Б. Залєського 9. X. 1854 р. Шевченко пише про неї: »Аґата, ця прегарна жінка, для мене справжня благодать Божа. Це одна-єдина істота, якою я захоплююсь іноді навіть до поезії. Таким чином я більш-менш щасливий; можна сказати, що я зовсім щасливий; та чи й може бути інакше в присутності високоморальної й фізично прекрасної жінки?«. Чотири місяці пізніше поет писав тому таки За-

Портрет Аґати Ускової роботи Т. Шевченка
(між 1853—1855 рр.)

лєському: »Який чудовий, дивний твір непорочна жінка! Це найблискучіша перла в вінці творів. Якби не це одне-єдине, рідне моєму серцю, я не знав би, що з собою робити. Я полюбив її возвишенно-чисто, всім серцем і всією душею своєю. Не припускай, друже мій і тіні чогось порочного в непорочній любові моїй«. Почався типовий романтичний роман. Цілком зрозуміле, що для поета Аґата стала єдиним промінем серед безпросвітної сірини його поневільного салдатського життя. Романтик-ідеаліст зідеалізував в уяві предмет своєї симпатії. І тим тяжче було те розчарування, що наступило по двох роках. Аґата, боючись пліток, перестала ходити з Шевченком на проходи, з яких ґарнізоновий лікар Никольський почав насміхатися. Це було приводом до першого конфлікту, коли вірити Усковій. Сам Шевченко писав Залєському 10. IV. 1855 р., що його »єдина моральна підпора« — похитнулась, що »раптом зробилася пустою й без життя: картярка та й годі!«. Не знав сам, чи це йому тільки »так здається«, »чи воно й справді так«. Але так був прибитий цією »невдачею«, що, як казав, »ледве чорне від білого відрізняв«.

Коли, пишучи »Художника«, дійшов до місця, де описує невдале одружіння свого героя, то, під вражінням нового конфлікту з Аґатою, дав волю враженому серцю й написав тираду-»сентенцію« про красунь: бездушна »картярка« й »кокетка« Аґата стає найгіршим типом невідповідної для мистця жінки. Новий конфлікт (»контра«, як каже поет) почався, коли Аґата пригадала Шевченкові свої »благодіянія«. Пишучи про це Залєському, Шевченко повторював слова »фльорентинського вигнанця«:

»Горекъ хлѣбъ подаянія
И жестки ступени чужого крыльца«.

А в рукописі повісти бачимо цю саму цитату на тому місці, де поет картає бездушних красунь і ненормальну систему жіночого виховання, а поруч — слово »свиданіе«. »Свиданіе« те не відбулося ще рік тому, що й було причиною першого розчарування поета (Див. автоґраф на стор. 131).

В повісті »Прогулянка« маємо теж неґативний портрет Аґати в особі вигаданої кузинки поета. Пережитого розчарування й образи поет не міг простити »бездушній красуні« і в 1857 році, і в »Журналі« своєму теж іронізує з неї.

В »Художнику« цей уступ — єдиний, навіяний не петербурзькими враженнями й споминами, а свіжою подією з життя на засланні.

Платоничний роман скінчився не сонетами, а сатирою.

V

Літературна вартість »Художника« непомірно вища від інших Шевченкових повістей. Повість ця й досі ще приваблює нас своєю безпосередністю. Якби вона була появилася у час, коли була написана, вплив її на дальший розвиток української прози міг би бути далекосяжний. Дуже ймовірне, що як після »Кобзаря« прийшла повінь поетів, що наслідували Шевченка у зверхній формі та тематиці, таксамо неодин наш письменник був би спробував дати і свій життєпис, оповідаючи те, що пережив і передумав, замість повторювати досить заношені теми народнього побуту.

Пригадаймо, що ледве напереломі XX віку почали появлятися в наших повістях наскрізь інтеліґентські типи в інтеліґентському середовищі та міркування про відповідні проблєми, а тема на яку відважився Шевченко, мала в собі всю гостроту своєї доби. Коли порівняємо, наприклад, із »Художником« »Сповідь дитини свого віку« Альфреда Мюссе, то порівняння виходить на користь нашого поета. Мюссе не міг вийти поза той мотив, який оспівував, як лірик, — меланхолію нещасливого в коханні неврастеніка. Герой Шевченкової повісти, що вже з дитинства зазнав неодної життєвої спроби, має в собі силу, що каже нам сподіватися по ньому незвичайних поривів і творів, — Мюссетів герой має переніжене, хоре серце, хоч не пережив іще нічого й не має ніякої причини нарікати на свою долю.

До додатніх моментів »Художника« треба також однести дуже г л и б о к и й п с и х о л о ґ і з м в обрисуванні переживань героя та в характеристиках дієвих осіб. Роман з Пашею в усіх подробицях переданий з такою життєвою правдою, що не можна в ньому знайти ані одної фальшивої нотки. Прегарно схарактеризовані праведник Демський, цинік Міхайлов, Штернберґ, Елькан — такі різнородні постаті. Характеристика Штернберґа цілком покривається з біоґрафічними даними, і це цінний і правдивий портрет ідеалі-

ста-романтика 30-х — 40-х років. Постать К. Брюлова — єдина може ідеалізована, але не тим, що йому приписані невластиві додатні риси, а тим, що автор не розповів ані слова про відємні сторони вдачі цього несамовитого »титана« мистецької богеми.

Листи, що займають стільки місця в »Художнику«, затирають в неодному місці провідну нитку фабули і тим порушують сильно композицію життєписної повісти, що повинна зачинатися й кінчатися авторовим »я«. Почуваємо, що вони входять тут трохи механічно, хоч і пожвавлюють оповідання. Та безпосередність, яку Шевченко мав у своїх справжніх листах, ослаблена тут вимогами композиційного характеру. Та одночасно це дає авторові змогу розповісти багато цікавих епізодів із життя мистців та письменників, з театрального світу та дати побутові нариси петербурзького життя 30-х — 40-х рр. Це все робить часом враження, що читаєш мемуари, а не повість, та в значній мірі так і є: аджеж Шевченко й почав свій твір, згадавши »золоті дні« свого юнацтва.

Повісті в епістолярній формі в той час новиною не були, а проте, коли подивитись на дотеперішній розвиток нашої повісти, можна сміло сказати, що наші письменники й досі не навчились орудувати листами так, щоб ми не відчували їх штучности.

Як своїми великими епічними поемами, так і епістолярно-біоґрафічною повістю Шевченко дав великий зразок нової літературної форми.

Література: Про автоґраф повісти — у С. Єфремова (див. огляд на стор. 310); згадані в статті листи Ш-ка див. у т. XI нашого вид., спомини А. Ускової про поета в О. Кониського в т. II його хроніки; про роман з Машею (Пашею повісти) у М. Чалого в його біоґрафії Ш-ка; перша публікація тексту в „Кіев. Стар.“ 1887, кн. 1—3. Бібліоґрафія видань та перекладів у т. XVI. Для вивчення повісти мають значіння праці: О. Дорошкевича („Петербурзьке оточення Ш-ка“) Б. Навроцького, Ф. Якубовського та Багрія, а також передмова І. Айзенштока до видання ДВУ, 1928. Айзеншток дав і коментарі, недокладні. Спроби коментувати повість зробив Б. Лепкий (Твори, Ляйпціґ, 1918-23), та Вас. Верниволя окреме вид., Ляйпціґ, (1921).

М. Рудницький.

ПОВІСТЬ »НАЙМИЧКА«

В своїй творчості Шевченко нераз вертався до тої самої теми, а іноді й до тієї самої фабули. Найцікавішим зразком такої »поворотної« фабули є фабула про покриткунаймичку.

Ще в 1845 р., перебуваючи в Переяславі у свого приятеля, лікаря А. Козачковського, Шевченко скінчив поему »Наймичка«. В ній цілком інакше, ніж у попередніх поемах (»Катерина«, »Слѣпая«), освітлив він долю дівчини-матері. Змалював уже не траґедію спустошеної, хорої душі, а неменш глибоку й зворушливу драму душі міцної, що свідомо йде на саможертву й накладає на себе покуту: героїня поеми стає за наймичку в людей, яким підкинула свого сина, буде йому нянькою-опікункою до самої своєї смерти, все життя криючи й від сина, й від людей свою таємницю і спокутовуючи тим свій гріх — траґічний наслідок оманливого пориву молодости.

Цю тему опрацював поет у формі ідилічної поеми, взявши за композиційну основу народню ідилюказку про діда й бабу та сина-приймака: в неї він вплів психолоґічну драму матері-покритки й її життєву повість і так створив нову фабулу.

Серед автоґрафів поета знайшовся й автоґраф повісти »Наймичка«. Це бруліон із пізнішими додатками (олівцем) і навіть із кількома незаповненими пустими місцями. Під текстом дата: »25 лютого 1844. Переяслав«. Ів. Франко повірив, що вона правдива й навіть написав свою студію про поему й повість »Наймичка«, виходячи з того факту, що повість повстала раніше. Але ця дата — фіктивна, конспіраційна: в 1844 р. Шевченко в Переяславі не був; у повісті він порівнює марево, що бачив у киргизькому степу, із маревом у полтавських степах, про які каже, що »не побачить їх уже ніколи«, — отже повість він написав на засланні, а саме в 1853 р. в Новопетровському форті.

Що ж спонукало поета наново опрацювати ту саму тему?

Влітку 1853 р. сталися дві події, що глибоко вразили серце поета. Дві близькі йому родини пережили однакове нещастя. З листів д-ра Козачковського довідався поет про смерть двох його дітей, а в коменданта форту І. Ускова вмер синок Мітя, якого поет дуже любив.

Горе двох близьких родин, особливо двох матерей, Шевченко глибоко відчув. Потішаючи Козачковського й радячи йому шукати потіхи в молитві та вірі в »краще посмертне життя«, поет оповідав йому в листі й про нещастя Ускових: »Жаль мені мого маленького друга, я нудьгую, а іноді приношу квіти на його передчасну могилу і плачу. Я — чужий йому, а що ж переживає його батько й особливо мати?« Пані Козачковській переказував, що »вкупі з нею плаче«. Шевченко сам спроєктував памятник Міті, сам його вирізьбив і поставив на могилі маленького друга.

З того часу поет стає в родині Ускових »не тільки щоденним, дорогим гостем, а товаришем, спільником їх горя й радощів«. Десь укінці 1853, чи на початку 1854 р., як згадує пані А. Ускова, Шевченко прочитав їм свою нову повість. Хотів їх розважити.

Переживаючи горе двох матерей, Шевченко мимоволі згадав уже описану їм (отже теж пережиту) іншу, може глибшу, драму матері, що хоч і не поховала сина, та поховала своє материнство: жила коло сина, та в очах людей не була його матірю. Сюжет цей пригадався поетові тим легше, що з нього створив він колись свою поему власне в переяславській хаті Козачковських. Недурно ж і датував цю повість, як написану нібито в Переяславі.

II

Композиція повісти значно складніша, ніж у поемі. Ціле життя Марка й Лукії змальоване в повісті з побутовими подробицями. Бачимо теж цілу низку нових персонажів.

До повісти впровадив поет і новий психолоґічний мотив — початки нового роману наймички з уланом: Лукія вже от-от готова піддатися новим його залицянням, бо він

прикидається ніжним батьком, але зле розуміє шляхетну жіночу душу й своїм цинізмом одпихає від себе свою жертву. При цьому треба підкреслити глибоке розуміння автором психолоґії матері в описах усіх переживань Лукії, звязаних із долею сина.

Прекрасно змальовані характери Якима й Марти, ідилічний образ сільського подружжя, що живе в згоді з реліґійними й моральними засадами.

Яким виступає, як жива й кольоритна типова постать заможного селянина-хуторянина з усіма його хибами й добрими рисами: часом наївний, готовий піддатися на підлещування, сміливий і войовничий (»з бабами«) хіба на підпитку, а одночасно господарний, чесний і всею істотою звязаний із національними традиціями.

Цінні в повісті сцени з сільського побуту: чумак Роман у шинку, обряд посвячення в школярі, хуторський бенкет на пасіці, традиційне школярське »розбивання горщка«, поворот чумаків додому й інш.

Національний кольорит повісти дуже виразний. На тлі його релєфно виступає ненависть українського села до всього московського, як чужого й звязаного з соціяльним визиском.

Як постать контрастова на тлі образу здорового національного українського орґанізму, виступає цинічний донжуан — московський улан-старшина. Цей продукт псевдоцивілізованого, ніби »благородного« чужого середовища символізує собою той розклад, що його несла на Україну Московщина, зокрема через своє військо.

Головна ідея повісти — показати суспільству темні сторони кріпацького ладу в дворянській імперії. Його згнилій моралі протиставляється здорове життя української сільської родини, основи нашої суспільности.

В описах чумаків, Ромодану, подорожування степом, шкільної науки Марка, в характеристиці улана, в згадці про »мочемордів«, — відбилися особисті враження автора з різних періодів його життя.

Цікавий мистецький засіб — зіставлення контрастових образів: ідилія обжинків і »постій« московського війська.

Іншим мистецьким засобом (якого немає в поемі) є г у м о р, що ним переплетені сумні ситуації. Оживив гумором автор і деякі діялоґи (нпр. Якима »з бабами«). Дуже влучно використав при цьому і мовно-стилізаційні засоби (нпр., в сцені де духовество гуляє на пасіці: церковнословянізми грають тут головну ролю).

До хиб повісти належать сентиментально-реторичний стиль багатьох її уступів (пор. нпр. стор. 203—205) та її стилістична невикінченість. Шевченко сам мабуть уважав її за принагідно написану й необроблену, бо не робив заходів, щоб її видрукувати. Підтверджує це й автоґраф. Деякі згадані позитивні прикмети повісти, багатство мотивів та композиційна структура дали Ів. Франкові підставу оцінити її вище поеми. Але поема, яку Лісовський назвав »поемою життя«, власно тим і цінніша, що, уникаючи другорядних деталів, поет дав у ній могутній вислів ідеї.

Л і т е р а т у р а: Вказані в огляді П. З а й ц е в а (стор 310) праці С. Є ф р е м о в а, І. С т е ш е н к а, М. М а р к о в с ь к о г о та Івана Ф р а н к а: „Наймичка Т. Шевченка“ ЗНТШ, т. VI і А. Н. Л и с о в с ь к о г о „Главные мотивы въ поезіи Т. Г. Шевченко“. Полтава, 1896. „Хроника“ О. Кониського та лист Ш-ка до Козачковського (див. XI т. нашого видання) освітлюють психолоґічні умови повстання повісти.

Л. Білецький

ОПОВІДАННЯ »ВАРНАК«

Хоча Шевченко й датував в автоґрафі оповідання »Варнак«: »1845 года Кіевъ«, та в дійсності написав його, як і всі свої прозові твори, на засланні в Новопетровському форті. С. Єфремов, за Ол. Кониським, кладе написання »Варнака« на 1853 р. В листі 21. IV. 1856 р. Шевченко писав Броніславові Залєському до Оренбурґа, що посилає рукописи »Варнака« й »Княгині«, та просив: »Прочитай їх і виправ де треба, віддай переписати й вишли на адресу (далі йде адреса художника Н. Осипова в Петербурзі), а коли маєш там добру й певну людину, то вишли на її імя для відомого вжитку«, себто для друку. Осипову поет писав, що вважає цей твір за необроблений у деталях. Залєський, відповідаючи Шевченкові, хвалив оповідання, але зазначив, що в ньому багато помилок і недоладностей; він винуватив у тому »поганого писця« і жалував, що автор не переглянув якслід рукопису перед висилкою. У відповіді Залєському (між 3. VII. — 15. IX.) Шевченко висловлював жаль, що не переглянув »Варнака«, як треба: чорновий рукопис він уже знищив, а тому прохав не відсилати рукопису до Осипова, а зробивши копію, прислати йому для поправок. Збирався навіть писати оповідання наново зпамяті, а в пізнішому листі (8. XI. 1856) лаконічно просив друга »знищити рукопис«. Залєський його не знищив, а дав переписати та, зробивши напис із присвятою Е. Желіґовському-Сові, як того бажав Шевченко, обидва примірники передав Желіґовському. Яка доля тих двох рукописів, невідомо. Проте автоґраф повісти зберігся, — значить Шевченко його написав наново зпамяті.

Уперше надруковано »Варнака« в журналі »Кіевская Старина« 1886, кн. 4, а потім у збірному виданні повістей та оповідань 1888 р., виданих редакцією того самого журналу.

Основний мотив »Варнака« — моральне переродження

злочинця під впливом покути-кари — належить до дуже розповсюджених у світовій літературі. Цілий ряд варіянтів мотиву про розкаяного розбійника в українському фолькльорі надрукували Куліш, Драгоманів і Костомарів та інші дослідники. В українському письменстві цей сюжет обробили Ол. Стороженко в »Марку Проклятому« та П. Куліш у »Злодію в селі Гаківниці«.

Шевченко добре знав різні такі народні перекази. В листі до Н. Осипова з Новопетровського форту 20. V. 1856 року Шевченко пише, що з верби, яку він посадив на городі, як звичайну вербову палицю, виросло справжнє гарне дерево, що нагадує йому леґенду про розкаяного розбійника, й далі докладно переказує цю леґенду, порівнюючи вкінці свою долю з долею того розбійника, що за покуту мав виплекати з грушевої палиці дерево, яке давало овочі: »Верба моя також виросла й дає мені в спеку в своїй густій тіні захист, а одпущення гріхів як не було, так нема й досі«. Чув він на Україні й оповідання та пісні про розбійника Кармелюка, що його в своїм »Журналі« (20. V. 1858) називає »славним лицарем«. У народній памяті Кармелюк жив, як справедливий розбійник, що »грабує багатих і роздає бідним«, зовсім як Робін Гуд шотляндських леґенд, популяризований в »Айвенґо« Вальтером Скоттом, якого твори Шевченко читав. »Розбійників« Шіллєра Шевченко бачив на сцені. Читав він і роман Вульпіюса про шляхетного розбійника Рінальдо-Рінальдіні.

Історія покаяного розбійника займала уяву поета на засланні й вилилася спершу в форму поеми теж під заголовком »Варнак«, написаної в Орській фортеці 1848 р. Можливо, що в основу поеми лягла якась дійсна подія, розказана поетові одним із варнаків. З біоґрафії поета знаємо, що перше, що побачив він в Орську, був гурт таврованих варнаків, які направляли шлях.

Сюжети поеми й повісти дуже схожі. Герой поеми народився на тій самій Волині, над Іквою (в повісті над Случею). Його беруть у покої до паничів, і він вчиться разом із ними. Та наука пішла йому на »безголовя«. Паничів взяли до ґвардії, а він став працювати за ралом. Закохавшись у дівчину-наймичку, він уже збирався оженитись із нею, та

пан пустив її покриткою по світу. Тоді »покинув ниву він і рало, покинув хату і город, усе покинув« і пішов у писарі в громаду. Тут він задумує помсту, та не тільки над ближчими винуватцями своєї драми, а над панами взагалі. Два роки він добирав »добрих хлопців«. Приїхали додому засватані паничі. Дожидаючи свого весілля, вони »молодих дівчат у селі, мов бугаї, перебирають«. У день весілля збувається акт помсти: герой перестріває своїми товаришами весільний поїзд і вирізує всіх. Втікши та ставши отаманом розбійників, він »різав все, що паном звалось«. Коли йому »тяжко с ало у вертепах жити«, він хотів зарізатися, та в душі його стався перелом: під враженням величі й краси київських святинь, що їх він несподівано побачив зза Дніпра, він переродився:

І перехристившись,
Пішов собі тихо в Київ
Святим помолитись,
Та суда — суда людського
У людей просити.

Цей самий сюжет про »Варнака«, по-мистецькому, з надзвичайним динамізмом, опрацьований у поемі, в повісті під тою назвою обернувся в розтягнуту й досить сентиментальну історію. Місце дії й обстанова назагал ті самі, що й у поемі. Хлопчик, сирота-Кирило, взятий до панських покоїв і вихований разом із сином графині, Болеславом, зробившись потім управителем, бере під свою опіку бідну кріпачку-вдову з дочкою Марисею, а виховавши її, хоче з нею оженитися, але її зводить молодий граф. Після невдалої спроби вбити молодого графа, Кирило стає отаманом розбійників і поводиться, як справжній Рінальдо Рінальдіні: він нікого не вбиває, грабує тільки багатих та роздає награбоване бідним. Він навіть відпускає на свободу свого ворога графа, коли той попався в його руки. Взагалі в повісті дуже змягчена розбійницька робота героя поеми. Правда, він убиває вкінці графа, але для самооборони, не навмисне.

В повісті маємо ще одну нову постать (зпосеред головних) — панни Маґдалени, ґувернантки в домі графині. Вона опікується Кирилом, учить його чужих мов та музики й полюбляє, як брата, як рідну дитину; після того, як Кирило

стає розбійником, Маґдалєна бере під свою опіку вагітну Марисю, оселившись із нею на селі. Під її ж впливом Кирило пізніше добровільно віддає себе в руки владі. Відбувши каторгу, старий варнак виявляє себе людиною надзвичайної доброти й усіх чеснот. Таким його зустрічає автор на засланні.

Назверх сюжетові схеми поеми й повісти дуже подібні, але в поемі все змальовано коротко й яскраво, в повісті дія тягнеться довго і мляво. Ті самі постаті, такі живі й реальні в поемі, в повісті або набувають сентиментального характеру, або схарактеризовані невиразно. Графиня й її син не мають у собі рис звичайної людяности. Одначе таке неґативне окреслення цих постатей не має в собі ані тіні якоїсь національної неприязні: автор, так би мовити, бє в одну точку відносин соціяльних — у кріпацтво. Сам герой нагадує романтичних героїв початку XIX століття: він зачитується в Бокаччіо, Аріосто, Тассо, Данте, замолоду кохається в музиці Моцарта й Бетговена; ставши розбійником, поводиться як лицар, а коли оповідає свою історію, то з уст його раз-у-раз злітають фрази моралізаційно-філософічного змісту.

Коли сам герой — тип »лицаря без страху й догани«, то панна Маґдалєна — справжнє втілення всіх людських чеснот, просто янгол на землі. Селяни її люблять і не кривдять. Вона ходить і до церкви, хоч і католичка. Вона плаче над тим, що її вихованець — кріпак. Отже, на перший погляд, цей тип, зрештою ідеалізований, може видатися читачеві неживим, нереальним, одначе історичні джерела свідчать про те, що після невдалої революції 1831 р. серед польської молоді, зокрема на Україні, почався потужний рух під гаслами зближення з народом, селянською масою, тенденція нагородити кривди, заподіяні тому народові батьками — шляхтою. Одне з головних завдань того руху було нести освіту народові, в чому приймали діяльну участь ідейні жінки. Прикладом такої діяльности жінки на Білорусі може служити Гелєна Скірмунт, пізніша знайома Бр. Залєського, що описав її нелєґальну освітню працю серед народу. Антоніна Махчинська в своїм нарисі „Kobieta polska“ вичисляє багато таких жіночих типів, до яких належить і панна

Маґдалєна. В 1851 р., приймаючи участь у Кара-Тауській експедиції, Шевченко провів у товаристві польських революціонерів (Бр. Залєського, Турно, Вернера), з якими вкупі читав твори Жоржа Занда, й уже тому напевно вів розмови про ролю жінки в суспільстві. Одною з жіночих постатей, про яку вони безперенно згадували, була Маґдалєна Саковська, заслана царем за свою політичну роботу на Сибір і катована москалями по дорозі до Тобольська. Може це й дало Шевченкові привід назвати свою героїню тим самим імям*). Нема сумніву, що образ своєї Маґдалєни Шевченко використав, як мистецький засіб для пропаґаторських цілей, з якими він написав свою повість: показати суспільству, яким повинно бути відношення освіченої верстви до »малих отих рабів німих« — до селян-кріпаків. В свойому рідному суспільстві таких прикладів тоді він не бачив. Полякам дала їх переважно т. зв. »конарщина«, радикально політичний рух під проводом скараного пізніше на смерть Ш. Конарського. Недурно теж поет присвятив »Варнака« Е. Желіґовському, авторові улюбленого ним твору »Йордан«, у якому польський поет змалював образ нового, відродженого на євангельсько-християнських засадах суспільства. Образ Маґдалєни можна навіть уважати за той, що спонукав Шевченка наново опрацювати старий сюжет про варнака.

Велику ріжницю між мистецькою вартістю поеми та повісти під назвою »Варнак« вияснили в своїх працях Стешенко та Марковський. Стешенко підкреслив, що чужа мова не сприяла творчому настроєві Шевченка й не викликала в душі його відповідних асоціяцій. Шевченко сам уважав це своє оповідання за невдале. Проте слід тут підкреслити, що воно має вже вартість, як документ непримиренної ненависти поета до всякого гніту, утиску й неволі. Це один із найяскравіших проявів Шевченкового »руссоізму« — глибокої віри поета в незіпсованість і шляхетність народньої душі. Не можна теж сказати, щоб оповідання це було позбавлене мистецьких прикмет: деякі сцени й постаті (упра-

---

*) Характеристичне, що любка Кармелюка звалася теж Маґдалєна; імя це зберегли й народні пісні про цього »лицаря-розбійника«. Теж була шляхтянка.

витель пан Кошулька, гайдамаки, та ін.) змальовані дуже живо й по-мистецькому. Окремі епізоди та описи зберігають значіння історично-побутових відносин на Правобережжі з їх місцевими, специфічними прикметами. Шевченко дав у »Варнаку« цілий ряд описів волинської природи і взагалі згадок про Волинь, безперечно навіяних його особистими спогадами з мандрівки по Волині в кінці 1846 р. Тоді поет-маляр з доручення Київської Археографічної Комісії, як її член-співробітник, робив археологічну екскурсію на південно-західню Волинь, змальовуючи памятки її старовини. Справедливо завважив Володимир Дорошенко, що на основі цих згадок можна уявити собі ітінерарій — шлях мандрівок Шевченка й ті враження, що залишилися в нього з подорожі.

Література: Про автоґраф „Варнака" — у С. Єфремова (див. загальний огляд літератури про прозу Ш-ка у П. Зайцева на стор. 310); згадки Шевченка про це оповідання в листах до Бр. Залєського див. під відповідними датами в XI т. нашого видання. Фолькльорні матеріяли про покаяного рвзбійника: П. Куліша в „Записк. о Южной Руси", т. I, СПБ. 1856; М. Драгоманова в „Малорусск. народн. преданіяхъ", К. 1876 та М. Костомарова в „Собр. сочин.", кн. I, СПБ. 1903. — Літературу про Кармелюка читач знайде в „Кіевск. Старинѣ" за покажчиком Павловського до цього часопису. — Варнака порівнювали ще з поемами рос. байроніста Ів. Козлова: О. Колесса (ЗНТШ, т. III) за Й. Третяком та М. Марковським. Стешенко та Марковський порівнювали оповідання із його укр. первотвором (див. літературу на стор. 310). Про тип Маґдалени див. у П. Зайцева в т. XIII нашого видання. Про подорож Ш-ка по Волині писав В. Дорошенко в „Збірнику на пошану М. Грушевського", т. II, К. 1928, ст. 462.

Дм. Дорошенко.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

1. До повісти »Художник«*).

*) З огляду на автобіоґрафічний характер цієї повісти подаємо імена всіх її дієвих осіб.

2. До повісти »Наймичка«.

3. До оповідання »Варнак«.

ЗМІСТ:

ІЛЮСТРАЦІЇ:

ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ:

надруковано:	треба читати:
ст. 50. *О.* М. Мокрицьким	*А.* М. Мокрицьким
ст. 136. по*трій*ного	пос*тій*ного
ст. 144. Мирогрод	Миргород
ст. 153. Ни*к*ові	Ни*л*ові
ст. 183. про*в*овив	про*м*овив
ст. 235. Доменіко	Домені*кіно*